

Magyar Tudomány

A HATALOM
vendégszerkesztő: Hunyady György

Száz éve született Francis Crick

Nyugdíjmodellek

Iszlám radikálisok a Balkánon és Magyarországon

Emlékezés Schwarz András Bertalanra

Az MTA 187. közgyűlése

2016•6

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Felelős szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasszerkesztő:

MAJOROS KLÁRA, SELEANU MAGDALÉNA

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőbizottság:

BENCZE GYULA, BOZÓ LÁSZLÓ, CSÁSZÁR ÁKOS,
HAMZA GÁBOR, LUDASSY MÁRIA, SOLYMOSSI FRIGYES,
SPÄT ANDRÁS, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

GIMES JÚLIA, HALMOS TAMÁS, HOLLÓ VIRÁG, MATSKÁSI ISTVÁN, PERECZ LÁSZLÓ,
SIPOS JÚLIA, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR, ZIMMERMANN JUDIT

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: (+36-1)3179-524, telefon: (+36-1)4116-253
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság, Postacím: 1900 Budapest.

Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél.

Megrendelhető: e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu • telefonon: 06-80/444-444

Előfizetési díj egy évre: 11 040 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Inferno Reklám Kft.

Felelős vezető: Farkas Dóra

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

A hatalom

Vendégszerkesztő: Hunyady György

Hunyady György: Bevezető.....	642
Pók Attila: A múlt hatalma	644
Kontra Miklós: Hatalom és nyelv	651
Fleck Zoltán: A hatalom korlátozása	660
Bayer József: A hatalom változásai a globális információs korszakban	668
Almási Miklós: A láthatatlan hatalmak	681
Monok István: Új hatalmi viszonyok a tudományos információk megosztásában.....	690
Csepeli György: Szörnyetegek a politikában	697

Tanulmány

Venetianer Pál: „Micsoda örült hajszá...” – Száz éve született Francis Crick.....	705
Simonovits András: Nyugdíjmodellek – belülről	709
Póczik Szilveszter: Iszlám radikálisok és önkéntes harcosok a Balkánon és Magyarországon	722
Hamza Gábor: Emlékezés Schwarz András Bertalanra, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjára	730

Tudós fórum

Legyenek kiváló kutatók! (<i>Lovász László beszéde a 187. Közgyűlés ünnepi ülésén</i>)	736
Díjak, elismerések	739
Nem riadtunk vissza a vitáktól (<i>Lovász László elnöki beszámolója</i>)	741
Jelentősen fiatalodott az MTA kutatói állománya (<i>Török Ádám főtájtár beszámolója</i>).....	748
Nő az Akadémia költségvetése, emelik a kutatói béreket	751
Bamutatjuk a Magyar Tudományos Akadémia újonnan megválasztott tagjait.....	753

Kitekintés (Gimes Júlia)

Könyvszemle (Sipos Júlia)

„Komédiámat hívom tanúmul” – Az önreflexió nyelve Danténál (<i>Draskóczy Eszter</i>)	759
Jel-Kép (<i>Andok Mónika</i>)	762
Budapesti séták a tudomány körül (<i>Szász Domokos</i>)	766

A hatalom

BEVEZETŐ

Hunyady György

az MTA rendes tagja
hunyadi.gyorgy@ppk.elte.hu

Az MTA társadalomtudományi osztályai – azt mondhatnánk, immár rendszeresen – úgy ülik meg a Magyar Tudomány Ünnepe, hogy aktuális, közérdekű, több diszciplína területén kamatozó közös témában szerveznek tudományos ülést. 2015-ben e téma – egyszerűen szólva, pusztán, tágasan – *A hatalom* volt.

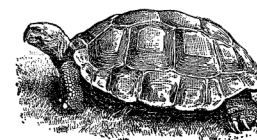
A mi világunkban és a világban általában nem nehéz ráeszmélni arra, hogy az emberek, a társadalmi csoportok, a társadalmak függő viszonyban vannak egymástól, befolyást és kontrollt gyakorolnak egymás felett, ezek a hatalmi viszonyok befonják életüket, ezek jellege jelöli ki mozgásterüket és ambícióikat, szabja meg az együttélés és együttműködés minőségét. A mindenütt jelen lévő hatalmi viszonyok, ezek letéteményesei és elszenvedői a társadalomtudomány majd minden ágának tárgyául kínálkoznak és tárgyat képezik sokféle, szerteágazó szakmai-tudományos vizsgálódásnak. Ezen változatos eredmények – természetesen nem teljesen átfogó, összegző, szintetizáló, de érzékletes és tanulságos összképet kívántuk nyújtani a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, a Filozófiai és a Történettudományok Osztályának és a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 2015. novemberében tartott közös rendezvényén. Mindhárom osztály képviselői körében

érdeklődést és aktivitást váltott ki „A hatalom” megvitatása, és szépszámú szakmai érdeklődő előtt tizenegy előadás hangzott el az egész napos felolvasó ülésen.

A szerteágazó témakör tárgyalása során az előadók a hatalom négy vetületével foglalkoztak: történeti bevezetésként a középkori hatalomról, forrásairól és gyakorlásáról volt szó, ezt követte korunk demokratikusan megszóló hatalmának rendszeres tárgyalása, amely kitekintett a hatalom mai jelenlétére és szabályozására általában, a regionális és központi hatalom, valamint a helyi és globális erőter viszonyaira. A múlt és jelenre való rátekintés után következett a jövő bontakozó hatalmi viszonyainak és folyamatainak felmérése és elemzése, számot vetve a társadalmi befolyások széles skálájával, a pénz gazdasági szférájától a tudomány és kommunikáció növekvő súlyú területéig. A negyedik tematikus egység a hatalom pszichológiai és morális tényezőivel, egyéni, társas és társadalmi megjelenésével foglalkozott, kitekintve a nyelvi megjelenés formáira és módjára is. A témák pusztán számbavétele is kifejezésre juttatja a rendezvény szempontgazdagságát, sokszínűségét, azt a rangos ambíciót, hogy e bonyolult emberi-társadalmi jelenségkörrel minél teljesebb megvilágításba helyezzük.

Összeállításunk nem tudja teljes gazdagságában bemutatni az előadások összességét, de a tanulmányok hozzáféréseinek függvényében arra törekszik, hogy érzékeltesse a rendezvény fent jellemzett komplexitását, egyszersmind bemutassa a szaktudományok hozzájárulása-

nak módját a *Magyar Tudomány* olvasóinak. Egy összegző-rendszerítő tanulmányt állítva az előtérbe, egyebekben az ülésnap fent vázolt építkezésének logikáját követjük, amikor kiadványunkban sorba rendezzük az egyes témakörökben született előadásokat.

A MÚLT HATALMA

Pók Attila

kandidátus, tudományos tanácsadó,
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete
pok. attila @btk.mta.hu

Ez az írás egy készülő nagyobb, sokfelé ágazó munka fogalmi kereteinek kialakításával kapcsolatos próbálkozást tükröz. A munka témája az 1989–90 utáni magyar emlékezetpolitika áttekintése kettős összehasonlításban: összevetve egyrészt az 1960–70-es évek vonatkozó magyarországi vitáival, másrészt a II. világháború utáni időszakra vonatkozó nemzetközi horizontú kitekintéssel. Miért választottam ezt a témát? A vonatkozó általános szakirodalom igen gazdag, de tájékozódásom során úgy találtam, hogy ilyen összefoglalás még nem készült.¹ A historiográfia mellett

személyes motívumra is kell ugyanakkor hivatkoznom, azokra a tapasztalatokra, amelyeket az önkényuralmi rendszerekhez kapcsolódó utcanevek használatával foglalkozó akadémiai bizottság² tagjaként szereztem. Kb. 150 közterület-elnevezéssel foglalkoztunk, és ez a munka vezetett első hipotézisemhez.

Míg 1945 után régióink politikai programjai jövőirányultak voltak, a múltat „véggépp eltörölve”, igen kevés „progresszív” hagyományt felvállalva sugározták a boldog jövő ígérését, addig 1989 után a politikai programok dominánsan a múlt felé fordultak. Ma-

mányzatok nem tudnak, akarnak vagy mernek határozni közterületeik elnevezéséről, mert kétségük merül fel, hogy a nevet viselő személy „részt vett-e a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerek megalapozásában, kiépítésében vagy fenntartásában” vagy a közterület elnevezése tartalmaz-e olyan „kifejezést vagy szervezet nevét, amely közvetlenül utal XX. századi önkényuralmi politikai rendszerre”, döntésük meghozatala előtt kérhetik az MTA állásfoglalását. Az MTA – az akadémiai törvény szerinti közfeladatainak keretei között – tudományos (szakmai) szempontú állásfoglalást fogalmaz meg, amely nem kötelező érvényű. Az MTA tehát nem saját kezdeményezésre készít állásfoglalásokat, hanem kizárólag a jogszabályban meghatározott szervek eljárásában, azok hivatalos megkeresésére adja ki állásfoglalásait. Az MTA állásfoglalása közterületek elnevezésére irányuló kérdés vizsgálatokor csak a törvényben előírt szempontok szerinti szakmai vélemény kiadására terjedhet ki, amelyben nincs mód tudományos vagy művészi életművek átfogó elemzésére. (URL1)

gyarországon 1956 hagyománya 1989. június 16-a után egy csillagórányi ideig közös platform lehetett valamennyi, a változtatásokat igénylő és felvállaló politikai csoportosulás számára, de az új nemzeti ünnepnapokról, az új címerről folytatott viták, 1992. október 23-a eseményei, a Horthy-újrateremtés a múlt hatalmát éreztették. A jövő tervezését elharmályosították a múltértelmezés párthovatarozáshoz és ideológiai beállítottsághoz illeszkedő konfliktusai. Sorjázta a nehezebbnél nehezebb kérdések. Rossz álmokként felejtjük el, és kriminális devianciaként ítéljük el a magyar történelem feltételezett szerves folyamatából kiváló 1944. március 19. és 1990. április 8. közötti időszakot, vagy az 1945–48 közötti periódus hagyományaihoz lépünk vissza? Mi a helye a republikánus hagyománynak, a magyar konzervativizmus és liberalizmus milyen eszmei öröksége vihető tovább, mi is adja a békés átalakulást lehetővé tevő tárgyalásokon részt vett ellenzéki politikai csoportok történeti legitimitását? A múlt és a történelem között persze nemcsak a politika ösvényei vezetnek, a tudomány már 1989 előtt elkezdte a modern kori magyar történelem folyamatosságainak és megszakítottságainak tárgyyszerű, szakszerű vizsgálatát, és a társadalom kollektív emlékezete sem tükrözte teljes mértékben a múltértelmezéssel kapcsolatos politikai konfliktusokat.

Az utcanevek körüli vitában, mint cseppben a tenger, összegződtek több mint két évtizeddel a rendszerváltás után ezek a feszültségek, ezért törhetetlen optimizmusom és nem fakuló naivitásom jegyében az itt kapott feladatot megpróbáltam nem teherként, hanem kutatói kihívásként értelmezni, és megfogalmaztam a kutatás második hipotézisét. A nagy múltértelmezési narratívák gyakran elfedik a kisebb régiók, helyi közösségek, külön-

böző társadalmi csoportok sajátos emlékezetét, múltfelfogását, és az ezzel nem számoló politika nemegyszer a joggal igényelt és kívánatos társadalmi kohézió erősítése helyett konfliktusokat mélyít vagy vált ki. A méltó hagyományok keresése az 1989–90 utáni Magyarországon tehát inkább a társadalmi-politikai konfliktusok mélyítését, mint a társadalmi kohézió fokozását eredményezték, s innen a megértést kereső kutatói kérdés: hogyan állunk evvel tágabb összehasonlításban?

A történezs egyik legfontosabb szerszáma a jól csiszolt fogalomrendszer, ezért itt most egy, a felvázolt kérdés összehasonlító megválaszolásához szükséges fogalmi keretet szeretnék bemutatni.

Igen hosszú azoknak a szerzőknek a listája, akik segítségemre voltak ebben a munkában, így itt csak két nevet említenék: a nagy öregek közül David Loventhal (Loventhal, 1985, 2015), nemzedéktársaim közül pedig Stefan Troebst (Troebst, 2013).

A jelen és a múlt közötti viszony meghatározó funkcionális elemeit az elvégzendő összehasonlításához a következőképpen lehetne csoportosítani:

A múlt megkínánása (Loventhal szóhasználatával: *wanting the past*): legitimáció keresése: határozott önkritika (Németország, Japán); határozatlan, bizonytalan, tétova önkritika (Ausztria, Franciaország), megbékélés keresése (Dél-Afrika, Spanyolország), áldozatszerep bizonyítása (Lengyelország), lobbyszerű növelése (Közép-Európa), visszamenőleges igazságszolgáltatás, megtorlás, kárpótlás, jóvátétel (*mending past wrongs*, *Wiedergutmachung*), nosztalgia, aranykorkeresés, önfényezés.

A múlt megismerése: tudomány, infotainment, emlékezet, tárgyi emlékek.

A múlt megváltoztatása: szimbólumok, ünnepek, érdemek és történetértelmezés tör-

tudomány, művészet	Nemeskürty	Hochhuth, Goldhagen	Hi Hitler!
politikai válság	Schivelbush	ENRS/IHRA/IPN	emlékezettörvények
	megkívánás	megismerés	megváltoztatás

1. ábra

vénybe foglalása, retorika,³ jelentésekkel terhelt szavak használata (genocídium, népvándorlás, fasiszta, kommunista értékelő jelzőként elemzés helyett), fizikai környezet átalakítása, vereségek ástilizálása, kommercializálással relativizálás (a normalitás keresése horror helyett, humor moralizálás helyett – kérdés, hogy hol kezdődik a relativizálás az emlékeztetés helyett).

A jelen–múlt viszony egy másik lehetséges megközelítése a múltvizsgálatot, emlékeztetpolitikát előtérbe állító szituációk vizsgálata:

- Politikai változások, kisebb-nagyobb válsághelyzetek,
- Kulturális-tudományos események.

Ha ezt a két megközelítést egy koordináta-rendszer két tengelyén helyezzük el, az 1. ábrán látható képet kapjuk:

A jelen–múlt viszony e kettős megközelítést alkalmazva tehát hat tipikus esetünk van, az alábbiakban mindegyikre egy rövid példát hozok fel.

Tudományos-művészeti munka mozgósítja a *jelenkori identitáskeresést*. Erre kiemelkedő példa Nemeskürty István munkássága leginkább két témakör kapcsán. *Ez történt Mohács után* (1966) című művének fő érve szerint nem a csatavesztés volt a legnagyobb nemzeti tragédia, hanem az uralkodó osztály beharcai a csata idején és azt követően. A

Rekviem egy hadseregért (1972) az előzőhöz hasonlóan igen nagy visszhangot kiváltó könyv volt, a pártállami keretek között egyáltalán lehetséges módon tűzte napirendre a II. világháborúban elesett magyar katonák elsiatását. Ő írt először arról, hogy bármennyire is elítéljük az ügyet, amiért Magyarország belépett a II. világháborúba, a katonák nem pusztán az agresszió eszközei, hanem halálba kényszerített, adott esetekben hősiessé harcoló emberek. Azt a felfogást cáfolta, amellyel a keresztény nemzeti kurzus is felmentést szeretett volna adni a maga számára: a rezsim a bolsevizmus elleni világméretű küzdelem részese volt, a Szovjetunió területén harcoló katonái pedig az antikommunista háború hősei. Nemeskürty ugyanakkor arra figyelmeztetett: *ne avassuk a vereséget győzelemmé, az esztelen kalandot a hazáért vívott küzdelemmé!*

A két mű közös nevezője a nemzetvesztő uralkodó osztály áldozatául esett magyar népi hősi helytállása, ami illeszthető volt egy osztályharcos marxista szemlélethez, de ugyanúgy felfogható volt illúzióoszlatásként, mint illúziókeltésként. Voltak, akik politikai üzenetként az elnyomó hatalommal való kiegyezés hasznát dekódolták egy olyan időszakban, amikor a humán értelmiségi közéletet a Molnár Erik kezdeményezte vita foglalkoztatta a 16–18. századi magyar függetlenségi harcok értékeléséről. Érdekes párhuzam, hogy ebben az időszakban kezdődnek a franciaországi viták a kollaborációról, az algériai háborúról. A vonatkozó szaktudományos ered-

mények már régen túlhaladtak a két témakörrel kapcsolatos kutatások akkori szintjén, de Nemeskürty munkáinak kisugárzása akkor felelős önvizsgálatra készítette a társadalom széles rétegeit és inspirálta a szaktudomány képviselőit.

2. Második példám arra vonatkozik, amikor *művészeti-tudományos teljesítmény segíti elő a történeti megismerést*. Nem történeti munka, hanem egy akkor igen fiatal hamburgi kiadói lektor, Rolf Hochhuth Nyugat-Berlinben 1962 februárjában Erwin Piscator rendezésében bemutatott darabja jelentett fordulópontra a II. világháború alapkérdései társadalmi vitájának megindításában. *A helytartó*-ban XII. Pius Hitlerrel szemben megalkuvónak minősített magatartását (Goldhagen, 2002) kritizálja a kegyetlenség hírére felháborodó fiatal pap. A darab hatalmas vihart kavart a pápai álláspont elkötelezett hívei és szenvedélyes kritikuskai között. A témát azóta számos szakember kutatta, többek között egy a Harvardon végzett politológus, Daniel Goldhagen, aki 1996-ban megjelent első könyve sikerén felbuzdulva nyúlt a témához. *A Hitler önkéntes hóbéréi* (Goldhagen, 1996) című, rövid idő alatt számos nyelven milliós példányszámban publikált munka a német kulturális hagyományok és az egykorú társadalom Holokausztért viselt felelősségét kívánta bizonyítani, de érveit, forráskezelését a történészsakma lényegében egységesen utasította el. Mégis, a munka meghatározó szerepet játszott a történészsakma stimulálásában és a témakör iránti társadalmi érdeklődés felkeltésében.

3. Harmadik példám a *populáris kultúra történetiszemléletet formáló* szerepére hívja fel a figyelmet. Egy fiatal amerikai kolléga nemrég megjelent *Hi Hitler!* című műve (Rosenfeld, 2015) mutat be Hitlert és a nemzetiszoz-

cializmus történetét, emlékeztet kommercializáló példákat. Igen elgondolkoztató, hogy két filmben és számos színházi feldolgozásban az utóbbi évtizedek egyik világszerte legsikeresebb musicalje (a Madách Színház is bemutatta) Mel Brooks *Producerek* című darabja volt, amelyben ha ironikus módon is, a nemzetiszocializmus gondolatvilága kap nagy nyilvánosságot. Mindez lehet jó hír, hiszen optimista értelmezésként azt mondhatjuk: olyan távol áll e kulturális termékek fogyasztóitól a náciizmus emléke, hogy a horrort a humor válthatta fel. Pesszimiztásként azonban az is állítható, hogy a szörnyűségek kommercializálódása a normalitás jegyeivel ruházta fel a hitleri Németországot.

4. *Az áldozati szerepek politikai felhasználásáról* ismereteim szerint egy német történész, író, Wolfgang Schivelbush írta a legjobb összefoglalót *A vereség kultúrája* (Schivelbush, 2001) címmel. Három esetet hasonlít össze: az amerikai Dél a polgárháború után, Franciaországot a porosz–francia háborút követően és az első világháború utáni Németországot. Érvelésének lényege egy Reinhart Kosselecktől származó idézet: „A történelmet rövid távon a győztesek alakíthatják, de a történeti tapasztalatokra építő bölcsesség inkább a legyőzöttek osztályrésze... a vereség az intellektuális fejlődés forrása” (Schivelbush, 2001, 4.). Nemcsak a forradalmak, hanem a győzelmek is felfalhatják gyermekeiket, míg a heroikus vereség több tanulság forrása lehet. A magyar vonatkozások, amelyekkel többek között Hunyady György (Hunyady, 1998, 2015) és László János foglalkozott, nem feltétlenül támasztják alá Kosseleck véleményét. Ezek szerint a magyar nemzeti identitás központi eleme az áldozati szerep. A sokfajta írásos forrásra és felmérésekre alapozott következtetések szerint a nemzeti érzelmskálán

³ Különösen fontosak Kosseleck gondolatai az értéktartalmú és értékmentes összehasonlításokról. Fő példái: hellén–barbár, keresztény–pogány, ember–nem ember vs. férfi–nő, felnőtt–gyermek (Kosseleck, 1975).

a félelem, remény, lelkesedés, szomorúság és csalódás dominál. A trianoni trauma életpályáját vizsgálva hasznosítja László János a választott trauma fogalmát (László, 2012), amikor is egy etnikai-nemzeti csoport ragaszkodik hősi vereségeihez és sérüléseihez. Idézi Jörn Rüsent is, aki szerint, ha a történészek racionális, lineáris oksági rendben mutatják be azt, amit a tömegek irracionális „határelményként” tapasztalnak, a tömegek szempontjából nézve a történészek szükségszerűen banalizálják az áldozatok emlékét.

5. Ötödik példám két nemzetközi és egy nemzeti emlékezetpolitikai intézmény munkájának hatásmechanizmusát idézi fel. Az Európai Emlékezet és Szolidaritás Hálózata 2005-ben a lengyel, szlovák, magyar és német kulturális miniszterek elhatározása alapján jött létre. Közvetlen előzménye a berlini Holokauszt-émlékmű felállításával összefüggő vita volt arról, hogy milyen intézményes módon emlékeztessenek a német nép 20. századi szenvedéseire, így leginkább a második világháborút követő kényszmigrációkra. Marcus Meckel lutheránus lelkész, szociáldemokrata politikus, az NDK utolsó külügyminisztere kezdeményezte, hogy múzeum vagy emlékmű helyett sokkal rugalmasabb, folyamatosan formálható szervezeti formát, egy hálózatot hozzanak létre. Az volt a cél, hogy ez a hálózat a közép-európai regionális együttműködés részeként egy összeurópai emlékezetpolitika formálásához járuljon hozzá. A hosszas előkészületek után munkáját ténylegesen 2010-ben megkezdett lengyel–német pillérekre építő, varsói székhelyű szervezet jelenleg Magyarország, Szlovákia és Románia kormányzati támogatásával működik, belépés előtt áll Albánia, megfigyelő Ausztria és Csehország. A számos tudományos rendezvényt és közéleti megmozdulást, könyvek kiadását,

kiállításokat körülbelül évi 500 000 euróval segítő intézmény az európai közös emlékezet-kultúra valamennyi nemzet számára elfogadhatónak hitt közös nevezőjét a fasiszta és kommunista diktatúrák bűneire emlékeztetésben találta meg, ezért augusztus 23-át, az 1939-es német–szovjet szerződés napját próbálja a legfontosabb összeurópai emlékezetpolitikai emléknappá tenni. Az Európai Unió hasonló, mintegy fél évtizedes erőfeszítései ellenére a kezdeményezés eddig nem kapott teljes körű politikai és társadalmi támogatottságot.

A másik, az Európai Emlékezet és Szolidaritás Hálózatánál idősebb és nagyobb, Európa határain túlnyúló szervezet a Nemzetközi Holokauszt Emlékezeti Szövetség (International Holocaust Remembrance Alliance), amely a svéd miniszterelnök, Göran Persson 1998-as kezdeményezése alapján jött létre Bill Clinton és Tony Blair politikai támogatásával. A 2000. január 27–29. között Stockholmban tartott Nemzetközi Holokauszt Fórumon 23 ország állam- vagy kormányfői szinten, további 14 ország miniszteri szinten képviselte magát. Az itt hozott döntés alapján ma 31 tagország, tíz megfigyelő és hét nemzetközi szervezet vesz részt az intézmény munkájában, amelyet ez évben Magyarország elnököl. A munkabizottságok (kutatás, nevelés, múzeumok, kommunikáció) a sokfelé ágazó vitáknak méltó keretet adva folyamatosan, hatékonyan, a kutatást inspirálóan dolgoznak.

A legnagyobb európai nemzeti emlékezetpolitikai intézmény Lengyelországban működik. A Nemzeti Emlékezet Intézete (*Instytut Pamięci Narodowej* – IPN) egy 1998 decemberében elfogadott törvény alapján 2000 óta működik, és sajátos módon egyesít állami adminisztrációs, igazságszolgáltatást segítő, kutatási és tudományos népszerűsítési feladatokat. (URL2)

6. A történelem „megváltoztatásának” sajátos módja a múltra vonatkozó törvénykezés, erre talán a legösszettebb, legérdekesebb példát Franciaországból hozhatjuk. Világszerre nagy feltűnést keltett, amikor Franciaország Európában elsőként 1990. július 13-án önálló törvénybe foglalta a holokauszt-tagadás büntethetőségét (Loi Gayssot). Egy 2001. január 29-i törvény genocídiumként ismerte el az 1915. évi örmény népirtást Törökországban, sőt 2006-ban büntetendőnek minősítették a genocídium tagadását. A 2001. május 21-i, Christine Taubira nevéhez fűződő törvény a rabszolgaságot és a rabszolga-kereskedelmet az emberiség elleni bűntettnek minősítette. Ugyanakkor a 2005. február 23-i, gyarmatosítással kapcsolatos francia törvény elismeri a gyarmatosítás pozitív szerepét, sőt 4. paragrafusa előírja, hogy a francia oktatási intézmények pozitív értékelést adva oktassák ezt a témát. E törvények körül rendkívül éles vita bontakozott ki Franciaországban, az alkotmánybíróság már 2005 januárjában ajánlasként állást foglalt arról, hogy a törvények csak kötelezettségeket és jogokat rögzítsenek ilyen értékelések helyett. 2006-ban a vitában felmerült az a sajátos érv is, hogy ha a francia törvényhozás elítélheti a török történelem egy eseményét, akkor ezt a török törvényhozás is megtehetné a francia történelem egy eseményével, így például az algériai háború során elkövetett szörnyű kegyetlenkedések kapcsán. Ezeknek a vitáknak a légkörében 2005 végén jött létre tizenkilenc igen neves történész kezdeményezésére egy civil szervezet, a Liberté pour l’Histoire (URL3), amelynek jelenlegi elnöke Pierre Nora.

Alapelveit a következőkben foglalta össze:

- A történelem nem vallás.
- A történelem nem erkölcs.
- A történelem nem lehet a jelen szolgáltatója.

- A történelem nem emlékezet.
- A történelem nem lehet igazságszolgáltatás tárgya.

2008-ban kiáltványt bocsátottak ki az európai történészek szakmai felelősségtudatára és a politikusok bölcsességére apellálva (URL4). Ez is kiemeli, hogy a történelem nem lehet a napi politika szolgáltatója, nem lehet egymással versengő emlékezetek harctere. Egyetlen politikai hatalom sem döntheti el, hogy mi a történelmi igazság, ezt nem határozhatja meg törvények formájában, mivel ez súlyos következményekkel járhat mind a történészszakmára, mind általában a gondolatszabadságra nézve. Eddig mintegy másfél ezer történész és közéleti személyiség írta alá a kiáltványt.

Ehhez a felhíváshoz fűzöm bizonyára vitát provokáló, írásom szerény átfogó következtetéseihez vezető megjegyzésemet. A szakmáját komolyan vevő történész aligha vonhatja kétségbe a kiáltvány igazát, amennyiben az szakmai munkája szabadságának megvédését jelenti. A múlttól a történetekig, a történelemig vezető úton a történész azonban nincs egymagában. Mindig találkozni fog ott politikusokkal, jogászokkal, írókkal, művészekkel, papokkal, különböző szinteken oktatókkal és vélt vagy valós igazukat kereső, nem történész polgárokkal. Ők is a múlt hatalmával néznek szembe, és ők is hoznak fel érveket tényleges vagy vélt igazuk védelmében. Súlyos konfliktusforrás lehet azonban a szerepek tudatos vagy szituációkból adódó felcserélése: a politikus ne történészként, hanem politikusként, álláspontjért politikai felelősséget vállalva képviselje álláspontját. Ugyanakkor hasznos lehet, ha politikailag indokoltnak látszó kutatásokat kezdeményez, és van ereje, türelme tudomásul venni annak eredményeit. A történész pedig

legyen tudatában annak, hogy munkáját szakmailag a szakmai közösség értékeli, de sikerét vagy kudarcát (és ez nem pozicionálisan értendő) befolyásolja az, hogy mennyire értékeli társadalmi-politikai közege hullámmá-sait vagy rezdüléseit.

A még mindig csak hipotetikus végkövetkeztetés: a megvizsgált esettanulmányok közül Németország látszik ma az egyetlen olyan országnak, ahol a múlt hatalma – éppen az örökség rendkívüli terhe miatt – kohéziót erősített, társadalmi közmegegyezést támogatott, de csak hosszú idő után, számos vitahullámot, súlyos konfliktusokat követően. Nem lehetetlen persze, hogy a jelenlegi, a mene-

kültek, migránsok problémái kapcsán kialakult helyzetben újra fellángol a vita. Az egyik tanulság ezért most csak a szerénységre intés lehet szakmánk számára: ne higgyük, hogy a történészek munkája formálja leginkább a társadalom múltképét. A másik tanulság viszont a múlt nem történész értelmezői számára az lehet, hogy a funkcionális, instrumentálizált múlthasználat csak kreatív, tartalmas jövőképekhez illeszkedve segítheti a mindannyiunk számára oly fontos társadalmi kohézió kialakítását és stabilizálását.

Kulcsszavak: *emlékezetpolitika, historiográfia, történeti gondolkodás*

IDÉZETT MŰVEK

- Goldhagen, Daniel Jonah (1996): *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York
- Goldhagen, Daniel Jonah (2002): *A Moral Reckoning. The Role of the Catholic Church and its Unfulfilled Duty of Repair*. New York
- Hunyady György (1998): *Stereotypes during the Decline and Fall of Communism*. Routledge
- Hunyady György (2015): *Társadalmi élmények történelmi értelmezési keretben. Konferencia*. Pécs, 2015. 04. 13.
- Koselleck, Reinhart (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Jószyöveg Műhely, Budapest (első megjelenés: Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe. In: Weinrich, Harald Hrsg.: *Positionen der Negativität*. München, 1975, 65–104.)
- László János (2012): *Történelem-történetek: bevezetés a narratív szociálpszichológiába*. Akadémiai, Budapest
- Loventhal, David (1985): *The Past is a Foreign Country*.

- Cambridge University Press, Újabb kiadása: Loventhal, David: *The Past is a Foreign Country- Revisited*. Cambridge University Press, 2015
- Rosenfeld, Gavriel D. (2015): *Hi Hitler! How the Nazi Past Is Being Normalized by Contemporary Culture*. New York
- Schivelbush, Wolfgang (2001): *The Culture of Defeat*. Metropolitan Books, New York
- Troebst, Stefan (2013): *Erinnerungskultur – Kulturgeschichte – Geschichtsregion. Ostmitteleuropa in Europa*. F. Steiner, Stuttgart
- URL1: [http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/19_2015_X_15_20_szazad_onkenyuralmi_rendszerek_szabalyzat_\(2\)7.pdf](http://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/19_2015_X_15_20_szazad_onkenyuralmi_rendszerek_szabalyzat_(2)7.pdf)
- URL2: <http://ipn.gov.pl/>
- URL3: http://www.liberation.fr/societe/2005/12/13/liberte-pour-l-histoire_541669
- URL4: http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=&lang=fr

HATALOM ÉS NYELV

Kontra Miklós

DSc, Károli Gáspár Református Egyetem
kontra.miklos@kre.hu

„A nyelvészetben általában nem fordítanak figyelmet a hatalommal kapcsolatos kérdésekre, vagy ha igen, akkor ez elég felületesen történik” – ezzel a mondattal kezdi Norman Fairclough (1994, 3246.) a *The Encyclopedia of Language and Linguistics*-ben hatalom és nyelv kapcsolatáról írt cikkét. Így van ez a magyar nyelvészetben is. Nálunk még nincs olyan egyetemi tankönyv, amiben 34 oldalas fejezet tárgyalná nyelv és hatalom kérdéseit, de az angolszász világban már van (Mesthrie, 2009).¹ Ebben a rövid cikkben felillantok néhány kérdést, majd néhány másikat kissé részletesebben fogok bemutatni.

Tudvalevő, hogy a beszéd nemcsak információcserére szolgál, hanem a beszélők társadalmi helyzetéről (életkoráról, műveltségéről, szocializációjának helyszínéről stb.) is sokat elárul. Egy-egy szó, vagy annak kiejtése ellenséges környezetben életveszélyes is lehet. Az Ószövetség szerint negyvenkétezer efraimbelit öltek meg a Jordánnál, akiket arról ismertek föl, hogy Sibboleth helyett Szibboleth-et mondtak. De hasonló szituációk ma is előfordulnak. Például az 1970-es években Belfastban kutató nyelvész, Lesley Milroy arról számolt be (Tagliamonte, 2016, 18.), hogy a vallási különbségekkel együtt járó kiejtésbeli különbségek alapján az utcai huligánok a

járókelőket beazonosították, majd elagyabugyálták. Ha valakivel elbetűztették az IRA szót, rögtön megtudták, hogy az illető katolikus-e (mert kb. *i-ár-ö*-nek ejtette a betűszót), vagy protestáns (*áj-ár-é*). És nem lehetett tudni, hogy milyen huligánok állítják meg az embert, s melyik kiejtéssel lehet elkerülni az atrocitást. S amikor a múlt század végén a korábbi szerbhorvát nyelv szerbre és horvátra vált szét, ha például egy vajdasági magyar diáklány a *hle*b szóval kért kenyeret egy zágrábi boltban, vagyis nem a horvát *krub*-hal, esetleg ki sem szolgálták.² Ma is előfordul, hogy egy vajdasági ember, ha Zadarban nyaral, nem használja a szerb/horvát nyelvet, csak magyarul vagy angolul beszél, hogy elkerülje „a szerbeknek kijáró bánásmódot”. Végül a legfrissebb példa: a mai Ukrajnában egyesek éberren figyelik, hogyan ejti valaki az *ukrán* (írásban oroszul: украинский, ukránul: український) melléknévet. Kiejtésben az a különbség csupán, hogy az oroszoknál a 2., az ukránoknál a 3. szótag a hangsúlyos. Az orosz pedig „megszálló” nyelv, az ukrainai orosz anyanyelvűek pedig az 5. hadoszlop. Legalábbis sokan ezt és így gondolják.

² Jugoszlávia szétválását követően a kemény purizmus talajára helyezkedő horvát nyelvújítók kiadtak egy *különbözeti szótár*t is (Brodnjak, 1992), ami a szerbnek bélyegzett szavakat, kifejezéseket volt hivatva számba venni, és horvát megfelelőt kínálni helyettük.

¹ Sándor Klára (tan)könyvében azonban van egy háromoldalas, *Nyelv és hatalom* című rész (2014, 326–329.).

Nyelvi különbségek fegyveres harcok ürügyéül is szolgálhatnak. Csernicskó István (2015, 1.) írja: „Az Európa biztonságát fenyegető és a világgazdaság növekedését negatívan befolyásoló ukrajnai válság rendezése nem képzelhető el az országban használatos nyelvek státusának rendezése nélkül.”

Nyelvi manipulációk és hatalmi törekvések összjátékát láthattuk Magyarországon például a Dunagate-perben 1990-ben. A Budapesti Katonai Bíróság, hogy elérje célját (bűnösnek mondja ki Végvári József őrnagyot, de büntetését jelentéktelen pénzügyben határozza meg), olyan mondattani-jelentés-tani kétértelműséggel bánt az igazságügyi elmeszakértők véleményével, ami abszurdításában azonos egy *valaki nem ivott alkoholt, és részeg volt* állítással. A bíróság olyan szaknyelvben (a pszichiátriában) folyamodott nyelvész számára nyilvánvaló nyelvi manipulációhoz, amelyben a pernek minden résztvevője, kivéve a pszichiátereket, idegenül mozgott. Az ilyen nyelvi stratégia elfedheti a nyelvi manipulációkat a bíróságon, amint ezt a Dunagate-per ékesen bizonyította (lásd Kontra, 1999).

A nyelvi manipulációknak a mostani magyar politikai diskurzusban is tettenérhető szerepéről írt nemrég alapos tanulmányt Vársárhelyi Mária (2015), olyan témákat tárgyalva, mint „a kommunikációs tér kisajátítása”, „a nyelvhasználat gyarmatosítása” és „a nyelvi megszállás eszköztára”. Egy „első változatnak” tekintendő rövid írásában Kálmán C. György (URL1) nem csupán jellemezte a manipulációkat, hanem jóslásokba is bocsátkozott: „Valami jó, értékes dologgal valami rossz történik: az erkölcsöt hatalmába keríti az erőszak: hiába szent és szívünknek oly kedves dolog a morál, ha rossz emberek rosszra használják, szörnyűség lesz belőle. »Erényterror«. Vagy »morális imperializmus«. Mivel az erény, mo-

rál, kegyesség, szolidaritás, jóság meg irgalom éppúgy felcserélhetők egymással, mint a terror, erőszak, imperializmus meg az agresszió és a kényszer [...] – bármikor számíthatunk az »agresszív felelősségvállalás« vagy a »ránk kényszerített patriotizmus« fordulatok felbuklására. Figyeljünk csak.”

De vessünk egy futó pillantást a nyelvi dominanciára és az angol nyelv mai szerepére is. Az Európai Unió és a nyelvi imperializmus kérdéseit taglaló tanulmányát Robert Phillipson (2016, 134.) azzal kezdi, hogy idézi Winston Churchillnek a Harvard Egyetemen 1943. szeptember 6-án elmondott beszédéből a következőt (saját fordításomban): „a nyelv kontrollálásának hatalma sokkal nagyobb eredményeket hoz, mint ha valakitől elveszünk a területeit, vagy kizsákmányoljuk. A jövő birodalmi az elme birodalmi lesznek.”³ Az Európai Unióban az első hat tagállam megegyezett abban, hogy négy nyelvet egyenjogúan fognak használni, miután megakadályozták, hogy a franciának kiemelt státusa legyen. Ma az EU fő dokumentumai minden tagállam hivatalos nyelvén egyenjogúak. Ennek ellenére a mögötte álló piaci erők az angolt az EU-ügyek intézésében *de facto* domináns nyelvvé tették (ha *de jure* nem is). Ebből az is következett egyebek mellett, hogy például amikor Lengyelország és a Cseh Köztársaság csatlakozott az Unióhoz, az angoltól lengyelre és csehre fordított csatlakozási dokumen-

³ *Hatalom és nyelv Dante nyelvfilozófiájában* című tanulmányában Kelemen János (2004, 5.) idézi Dantét („[...] vajon mi nagyobb hatalmú, mint az, ami az emberi szíveket is meg tudja fordítani úgy, hogy azt, aki nem akart, akarásra indítja és aki akart, arra bírja, hogy ne akarjon, miként e nyelv ezt tette és teszi.”), majd így parafrázálja: „Vagyis: hatalommal bírnai annyi, mint – egy megfelelő nyelv birtokában – képesnek lenni mások akaratának a befolyásolására.”

tumok nem voltak jogilag hitelesek, csak az angol változat volt az. Phillipson (2016, 142.) megállapítja, hogy mivel az EU nyelvpolitikáját a piaci erők irányítják, továbbá nyílt és burkolt elvek és különféle kompromisszumok, elkerülhetetlen, hogy működése egyenlőtlenségeket szüljön. „Az angol nyelv mögött álló piaci erők erősítik a nyelv hegemóniáját” – írja. Ehhez tegyük még hozzá, hogy a *laissez faire* nyelvpolitikák (amilyen a magyar is, véleményem szerint) az angol malmára hajtják a vizet.

Hatalom és helynevek

Cuius regio, eius nomen? című cikkében Kiss Lajos a *Magyar Tudományban* elemezte térségünk névváltoztatási és névadási visszasságait, ezt írván: „Ahol hivatalosan még mindig erőltetik a korszerűtlen nemzetállam-fikciót, ott a magyarság a helységneveit is csupán korlátozottan használhatja” (1992, 134.).

A hatalmi önkény egyik célja a helynevek olyan engedélyezése, átalakítása vagy megváltoztatása, amely megszakítja a kapcsolatot egy helyi közösség és lakhelyének történelmi neve között. A szlovákiai helynévhaborúban az 1990-es évek első felében ennek két módja volt. Az elsőt átbetűzésnek hívhatjuk (szlovákul *transkripcia*), így akarták a magyarokra erőltetni például a szlovák *Dunajská Streda* névből átírt *Dunajszka Sztredát*. Ez a módszer azonos azzal, ahogy a britek próbálták megszakítani a zsidók kontinuitását Palesztina számos részén 1931-ben, amikor az arab helyneveket írták át héberre az eredeti bibliai héber nevek helyett (Katz, 1995, 113.). Szlovákiában ma is láthatók olyan átbetűzött utcanévtáblák, mint amilyet 2011-ben fényképeztem le Érsekújváron (1. kép).

Ugyanezt a célt, vagyis a helyi közösség és lakhelyének történelmi neve közti kapcsolat szétszakítását úgy is el lehet érni, hogy

1. kép • Utcanévtábla Érsekújváron 2011-ben

engedélyezik a kisebbségi nyelven a többségi név tükörfordítását, de nem engedélyezik az eredeti kisebbségi helynevet. 1994-ben, a szlovákiai helynevekről szóló törvény elfogadása előtt engedélyezték volna a *Dunaszerda* nevet, de a *Dunaszerdahelyet* nem. A szlovákiai szétszakításnál is durvább volt az, amikor Ceaușescu Romániájában a településneveket csak románul volt szabad leírni. Csendes lázadással a magyar újságok ezt úgy kerültk ki, hogy Sepsiszentgyörgyre *az Olt menti városként*, Kolozsvárra pedig a *Szamos menti kincses városként* utaltak.

Ilyesfajta „érzékletlenségre” persze nemcsak politikusok és őket kiszolgáló hivatalnokok szoktak vetemedni. Előfordul ilyesmi enciklopédiaszerkesztőkkel is. *Kitalált helységnevek* című írásában Engel Pál (1996) fölírta, hogy a *Magyar nagylexikon* szerkesztői címszóként szerepeltetnek minden, az 1920 előtti Magyarország területére eső helységet, és teszik ezt a helységek magyar elnevezésének szerepeltetésével. Csakhogy az 1890-es évek hivatalos helynév-magyarosító politikája következtében olyan falvaknak is lett magyar nevük, amelyeknek az 1880-as évekig sosem volt, mert szlovák, román vagy épp ruszin

parasztok alapították őket. Íróasztal mellett kiötlöttek számtalan új nevet, gyakran lefordítva az eredetét magyarra, például így keletkezett Trencsén vármegyében *Hölak*. Engel szerint a magyar nagylexikon szerkesztői „a rossz emléké Magyarországot termékeit használták fel címszavaknak” és „a legrosszabb emléké sovinizmus csapdjába” estek (1996, 32.). Könnyű belátnunk, hogy az adott területre nem jellemző helységnevek használatával a *Magyar nagylexikon* éppúgy sérti a szlovákokat, mint ahogy a szlovákok sértik a magyarokat *Párkány* hivatalos nevével (*Štúrovo*), vagy a fényképen látható, nem épp *Besztercebányai* utcanévvel.

Tiltott szavak

Amikor 2003 tavaszán az Egyesült Államok háborút indított Irak ellen, Franciaország nem volt hajlandó semmilyen módon támogatni szövetségését. Voltak amerikaiak, köztük kongresszusi képviselők is, akik úgy megsértődtek ezen, hogy megpróbálták kikiktatni az USA-ban a *French* szó használatát. Ha minden amerikai étlapon *French fries* volt olvasható, akkor az a kongresszusi képviselő, akinek erre hatalma volt, elrendelte, hogy három kongresszusi étkezdében a *French fries* helyett *Freedom fries*-t írjanak. Akkoriban épp Michiganban voltam Fulbright-ösztöndíjas, jól emlékszem rá, hogy az USA egyik legkonzervatívabb államában egy tizenkettő egy tucat étteremben nem volt épp rizikómentes *French friest* kérni a hamburgerhez. A Wikipedia *Freedom fries* szócikke (URL₂) arról számol be, hogy 2005-ben a Gallup azt mérte, hogy a válaszolók 66%-a szerint az átnevezés buta ötlet volt, 33% szerint hazafias tett volt, s 1%-nak nem volt kiforrott véleménye. A következő évben egyébként a kongresszusi étkezdék étlapjaira visszakerült a *French fries*.

A jó és rossz szándékú emberek, ha nem szereztek egyetemi diplomát nyelvészetből, egyaránt hajlamosak azt gondolni: csak elhatározás kérdése, hogy egyes szavak használatát megtiltsák, s másokét előírják. Végtelen naivitásukban azt is gondolják sokan, hogy az ilyen tiltások és előírások majd átalakítják a nyelvet, s ha ezt a sikert már elérték, akkor jó esetben az emberek gondolkodását is sikerül majd megváltoztatniuk. Ékesen szólt erről a naivitásról *A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának* főszerkesztője, Országh László 1953-ban, Sztálin halála után alig egy hónappal, az Akadémián tartott előadásában:

„Ideológiai, illetőleg politikai problémák azonban a szótárszerkesztésben másutt is találhatók. Egyik ezek közül a *fogalmi elavulás* felé haladó címszavak kérdése. Magyar és idegen nyelvű szótárak ma olyan korban készülnek, amikor az új szóanyag itt van ugyan már, de a régi még nem halt el. Olyan szavak, mint *üzletasszony*, *potyautas*, *elemista*, *főszolgabíró*, *zászlós*, *kiuzsonász*, *valutázik*, *tözsdezik* és száz meg ezer hasonló szó mögött rejlő fogalmakat, állásfoglalásokat elsöpörte a forradalom, országunk gazdasági és társadalmi átalakulása. A szavak azonban még elevenen élnek úgyszólván az egész felnőtt nyelvközösség tudatában, sőt élnek – ha néha gúnyos mellékízzel – mai irodalmunk egy részében is, a régiebb irodalomról nem is beszélve. Még nem is mutatják a nyelvi elavulás jeleit, ehhez túl rövid volt az idő. Felmerül a kérdés, kihagyjuk-e ezeket az élő szavakat a mai szótárakból? Ez nyilvánvalóan helytelen volna. [...] Ha a szótár aszerint foglalna állást egy-egy szó felvétele kapcsán, hogy a vele jelzett fogalom kívánatos-e, vagy a nyelv területén előfordul-e, akkor ilyen szavakat fel sem vehetnénk a szótárba, mint *tiüdügyulladás* vagy *lepra*.” (Lásd Kontra, 2010, 36–37.)

Az *Értelmező Szótár* I. és II. kötetét annak idején utólag cenzúrázták, a III. kötettől a VII.-ig viszont a szerkesztés és a cenzúrázás aszúrban zajlott. A cenzorok úgy vélték, hogy *irányíthatják a szóhasználatot*, s emellett *melegebb és emberibb megfogalmazásokat* is kívántak adni a szótárszerkesztőkkel. Olyan ukázokat adtak, mint például a *kaláka* szócikknél: „Húzzuk ki az Erdélyre való utalást!”, vagy a *határszél* szócikkből „Az Ady-idézet maradjon ki!”. Végül még egy példa a sok százból, amit föltartam (pl. Kontra, 1994–1995; 2010, 35–46.): az *ideál* szócikk I. jelentéséhez ezt írta a cenzor: „A Berzsenyi-idézetet hagyjuk el! Az Ady-idézet sem a legszerencsésebb!” Itt azonban a szerkesztők sikeresen álltak ellen a cenzoroknak: a Berzsenyi-idézet megmaradt, és az Ady-idézet is: *Minden, minden ideálunk Másutt megunt ócskaság már*.

Az *Értelmező Szótár* cenzorait az 1950-es években az Akadémia és az Akadémiai Kiadó küldte a Nyelvtudományi Intézet szótárszerkesztőségére (lásd Kontra, 2010, 37.), azzal a céllal, hogy a reakciónak vagy elavultnak ítélt szavakat, szójelentéseket és példamondatokat kipurgálják. Néha bíróságaink is tesznek ilyesmit, például 1994-ben a Fővárosi Bíróság a *Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért* nevű társulás nevének megváltoztatását rendelte el, mert szerinte a *melegek* kifejezés bizalmas jellegű, nem felel meg a köznyelvi, nyelvhelyességi, névszabotossági követelményeknek. Amint Halmi Gábor (1995) alkotmányjogász írta, „a bíróság tagjai jogi végzettségük minden szaktudásával nemcsak hogy magabiztosan állást foglaltak egy nyelvtudományi kérdésben, hanem részben erre a nekik nem tetsző szóra – amely senkinek a jogát vagy érdekeit nem sérti – hivatkozva döntöttek az elutasítás mellett.” A Fővárosi Bíróság és a döntését helybenhagyó Legfelsőbb Bíróság ítéletében

ignorálta az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatársának szakvéleményét. A *Magyar Értelmező Kéziszótár* 2003-ban megjelent második, átdolgozott kiadásában a *meleg* szócikkében a 6. főnévi jelentés ’homoszexuális személy’.

Szavak betiltásáról néha törvényeket is hoznak. Például a 2001-ben a magyar parlamentben elfogadott „reklámyelvtörvény” (a XCVI. törvény) előírta, hogy a gazdasági reklámokban, az üzletfeliratokban, továbbá egyes közérdekű közleményekben a magyarban nem meghonosodott idegen nyelvű kifejezések mellett magyar megfelelőiket is kötelező föltüntetni. A törvényt előkészítő szakaszában több nyelvművelő támogatta, s számos nyelvész ellenezte, egyebek mellett azért, mert a „meghonosodott idegen nyelvű kifejezések” (a törvény kulcsfogalma) nyelvtudományi szempontból értelmezhetetlen. – A törvényhozó hatalom törvényt alkotott, amiről 2010-ben már mindenki elismerte, hogy hatályos ugyan, de eredménye nincs.

Az egyes szavak használatának betiltására, más szavak használatának előírására vonatkozó hatalmi késztetések időtlenségét, örökzöld voltát az is jól példázza, hogy az Emberi Erőforrások Minisztériuma 2015. februárban életbe léptetett egy *Szótár: az ágazati kommunikáció ajánlott és nem használható elemei* című terjedelmes listát (URL₃). Ennek összeállításában szakképzett nyelvészek láthatóan nem vettek részt. Hatása annyiban várható, hogy a minisztériumi alkalmazottak *tandíj* helyett *tandíjmentes felsőoktatást* fognak mondani és írni, *esélyegyenlőség* helyett *esélyteremtést*, ami eddig *szegény* (település) volt, az mostantól *elmaradott lesz*, s a *ferfiak és nők társadalmi egyenlősége* nem használható immár, de a *nők és férfiak társadalmi egyenlősége* igen.

Harc a nyelvi sokféleségért

Sok nyelvközösségben (ilyen a magyar, az angol, a német s a legtöbb európai közösség) uralkodik egy standard nyelvi ideológia, vagyis ezekben a társadalmakban a standard nyelvváltozat felsőbbrendűségét különböző csatornákon hirdetik (ebbe beleértve az írás-olvasás tanítását is), ennek a felsőbbrendű változatnak a fontosságát az emberek tudatába plántálják, és e tudást fenntartják, igaz, ez a nyelvi tudás nem mindig pontos. Ez a plántálás nálunk is nagyon sikeres. A „helyes” magyar nyelvhasználattal kapcsolatos előítéletek elterjedtségét jól mutatja, hogy például 2005-ös vizsgálatunk szerint a budapestiek 46,5%-a úgy véli: valószínűleg vagy biztosan meg tudja ítélni egy ismeretlen ember intelligenciáját csupán beszéde alapján (Kontra, 2009b). A standard nyelvi ideológia következtében a „helyes” változatot beszélők a „helytelen” beszélőket nyelvi alárendeltségbe (angolul *linguistic subordination*) szorítják, ami általában társadalmi diszkriminációval is társul. A szociolingvisták jól tudják, hogy az ilyen nyelvi diszkrimináció a társadalmi diszkrimináció egyik fajtája, s hogy az ilyen megkülönböztetéseknek nyelvtudományi szempontból nincs semmilyen alapjuk. A standard nyelvi ideológia és a belőle fakadó társadalmi diszkrimináció legfőbb létrehozója és fenntartója az oktatás, óvodától az egyetemig. Az amerikai Walt Wolfram professzor (a Linguistic Society of America egyik korábbi elnöke) egy 2015. októberi előadásában azt fejtegette, hogy a tanítókból s tanárokból, a nyelvi kapuőrökből (*gatekeepers*) lehetnének a legjobb kapunyitók (*gatecrashers*) (Wolfram et al., 2015). „Primér” nyelvszaktudásuk mellett Wolfram és munkatársai a nyelvi sokszínűség tiszteletére számos prog-

ramot dolgoztak ki az észak-karolinai közoktatás és felnőtt nevelés számára, beleértve azt is, hogy saját egyetemükön (North Carolina State University) a diákok, a tanárok és a bürokraták csoportjaira kidolgozott tanfolyamokat tartanak – a rektor, a dékánok és a *diversity administrator* támogatásával.

A (magyar) hatalomnak nyelvszaktudásra nincs szüksége

Háborús időkben vagy hidegháborús időkben a hatalom jobban érdeklődik a nyelvészek szaktudása iránt, mint máskor. A II. világháborúban, majd a hidegháborúban, különösen az 1957-es „Lajka-sokk” következtében, az Egyesült Államok jelentős összegekkel támogatta a nyelvészeti kutatásokat, a nyelvtanok és szótárak készítését, valamint az idegen nyelvek tanítását. Fred Householder, egykori tanárom az Indiana Egyetemen, azt szokta volt mondani, hogy a háborúban a manhattani „165 Broadway” volt az amerikai nyelvészet központja (lásd Householder, 1980; Bender, 1997, 562.). Ebben az épületben működött az Army Language Project. A hidegháború után aztán az Egyesült Államokban is megcsappant a nyelvészeti kutatásokra s a nyelvtanításra szánt állami támogatás. Érthető, hogy Magyarországon nincsenek ilyen hullámzások a nyelvészet és nyelvtanítás támogatásában. Nálunk, tapasztalataim szerint, a hatalomnak nincs szüksége semmilyen nyelvtudományi szaktudásra. Elég hasonlóan vélekedik Kiss Jenő (2012, 38.) is: „A politikai szféra és a közvéleményt jelentősen alakító média egy része sajnos meglepő tájékozatlanságot és bizony érzéketlenséget mutat – egyszerűen terjeszt – az anyanyelvről kapcsolatos kérdések iránt.”

Az imént idézett tájékozatlanságot és érzéketlenséget legyen szabad azzal illusztrál-

nom, ahogy a Központi Statisztikai Hivatal bánt a magyarországi cigányokkal a 2001. évi és 2011. évi népszámláláskor. 2001-ben a *beás, romani* válaszok a táblázatokban egyaránt a *cigány* megjelölésű adatok között szerepeltek, annak ellenére, hogy a KSH tudván-tudta, hogy a beás és a romani más nyelvcsaládba tartoznak. 2011-ben is „cigány (romani, beás)” volt az egyik előre megadott válasz a kérdőívben. Annak ellenére, hogy a KSH ezen eljárását 2003-ban megbíráltam a *Kritikában*, s annak dacára, hogy a magyar kormány jelentését értékelő strasbourgi szakemberek is kifogásolták 2007-ben a két nyelv együttes kezelését. Az ilyen eljárás homogenizál (mivel lehetetlenné teszi a romani és beás anyanyelvűek megkülönböztetését és megszámlálását), s a KSH ezzel segíti a romani és beás beszélőket sújtó, nyelvi genocidiumot működtető magyar állam politikáját (Kontra, 2009a, 2011.).

Végül idézek egy részt abból a hosszabb interjúból, amit a University of Chicago professzorával, Gál Zsuzsával (Susan Gal) készítettem Nyitrán 2014. szeptember 19-én (URL4):

KM: No, jöjjön egy másfajta kérdés. Gál Zsuzsa a nyelvcsere egyik, ha nem az első szakembere. Ezt tudni lehet róla, most már harmincöt éve biztosan. Elég sokat forog a világban, de Magyarországon se ritkán fordul meg. Elég sok egyetemi, tanári, és más ilyen intellektuál barátja van. Még azt se zárom ki, hogy már látott magyar politikust is – nem csak televízióban – életében. A magyar politikusok manapság különösen sokat beszélnek a nemzet elporlásáról, a nyelvcsere kárteknony voltáról, és sok egyéb negatív vagy annak vélt dologról. Ezt nyugodtan mondhatjuk a szlovákiai magyar politi-

kusokról épp úgy, mint a magyarországiakról vagy az erdélyiekéről. Szóval sok politikusi közbeszéd van ilyen nyelvcserevel kapcsolatos ügyekről is. Azt kérdezem, hogy ha kérne tőled egy magyar politikus tanácsot, hogy azon a vidéken, ahol ő úgy gondolja, hogy lassítani kéne vagy megkéne állítani a nyelvcserét, akkor adnál neki tanácsot?

GZs: Visszakérdezek: magyar politikusról van itt szó, aki magyar nyelvcsere akar megállítani? Mondjuk a határon túli magyaroknál a nyelvcsere?

KM: Igen.

GZs: Őszintén mondván: én nem adnék tanácsot. És azért nem, mert – mint elhangzott tegnap is, azt hiszem –, ezek helyi dolgok. Szóval lehet mondani általánosítást is róluk, mint ahogy most az előbb mondtunk, de nagyon fontos ismerni a helyi helyzetet. Falunként történi a nyelvcsere, és általános tanácsot adni... Én magam ilyeneket nem csinállok.

KM: Jó. Azért azt is megkérdezem most már, hogy előfordult, hogy esetleg valaki – magyar politikus – ilyen ügyben téged megkérdezett?

GZs: A világon senki, soha. És ezt érdemes hangsúlyozni, mert az más dolog, ha én azt mondom, hogy „ha akarjuk tudni, hogy ott mi történik, küldjünk el egy hallgatót, küldjünk el egy fiatal kutatót, nézzük meg, hogy ott miről van szó”. Mert – mint ahogy azt előbb elmondtuk – nagyon fontos tudni, hogy hogyan értékelik a nyelvet az ott lévő emberek. Ezt nem lehet előre tudni, mert nagyon sok minden közbejárt. Ha megtudjuk, hogy hogyan értékelik, és mit látnak a legfontosabb dolgoknak, akkor lehet valamit csinálni. Persze, hogy lehet. Mint

Felsőőrött is lehetett volna, vagy talán még most is lehet. De! Köszönöm, hogy megkérdezted. Hangsúlyozom: a világon

senki, sohase fordult énhozzám – nem mintha lett volna valami tanácsom neki. Jó, nagyon jó kérdés...

Köszönettel tartozom Csernicskó Istvánnak, Kiss Margitnak, Oszkó Beatrixnak, Siklósi Beátának, Szilágyi N. Zsuzsánának és Žagar Szentesi Orsolyának, mert megkritizálták e cikk egy korábbi változatát, és fontos kiegészítéseket javasoltak.

Kulcsszavak: *hatalom, nyelv, helynevek, tiltott szavak, nyelvi sokféleség, nyelvészeti szaktudás*

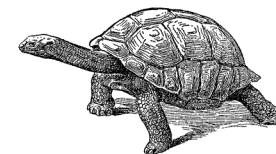
IRODALOM

- Bender, Byron W. (1997): Fred Walter Householder. *Language*. 73, 3, 560–570.
- Brodnjak, Vladimir (1992): *Rječnik razlika: Između hrvatskoga i srpskoga jezika*. Školska knjiga, Zagreb
- Csernicskó István (2015): A nyelvpolitika mint a fegyveres konfliktus (egyik) ürügye Ukrajnában. *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék). 1, 1–14. • http://real.mtak.hu/25922/1/1357_2470_1_SM_u.pdf
- Engel Pál (1996): Kitalált helységnevek. A Magyar nagylexikon a magyarországi helységekről. *História*. 7, 31–32.
- Fairclough, Norman (1994): Power and Language. In: Asher, Ron E. (Editor-in-Chief): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Volume 6. Pergamon Press, Oxford, 3246–3250.
- Halmai Gábor (1995): Az intolerancia diadala. *Magyar Hírlap*. 1995. február 14., 7.
- Householder, Fred W. (1980): A Sketch of How I Came to Be in Linguistics. In: Davis, Boyd H. – O’Cain, Raymond K. (eds.): *First Person Singular*. John Benjamins, Amsterdam, 191–199. DOI: 10.1075/sihols.21
- Katz, Yossi (1995): Identity, Nationalism, and Place-names: Zionist Efforts to Preserve the Original Local Hebrew Names in Official Publications of the Mandate Government of Palestine. *Names*. 43, 2, 103–118. DOI: 10.1179/nam.1995.43.2.103 • https://www.researchgate.net/publication/272252213_Identity_Nationalism_and_Placenames_Zionist_Efforts_to_Preserve_the_Original_Local_Hebrew_Names_in_Official_Publications_of_the_Mandate_Government_of_Palestine
- Kelemen János (2004): Hatalom és nyelv Dante nyelvfilozófiájában. *Világosság*. 1, 3–9. • <http://www.vilagosság.hu/pdf/20040510102845.pdf>

- Kiss Jenő (2012): A nyelvstratégia nyelvészeti megapozásának fontossága. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Tervezés és határtalanítás: A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*, Nemzetpolitikai Kutatóintézet–Lucidus, Budapest, 32–41. • [http://bgazrt.hu/_files/NPKI/oktatas/Tervezes%20es%20hatartalanitas%20\(1\).pdf](http://bgazrt.hu/_files/NPKI/oktatas/Tervezes%20es%20hatartalanitas%20(1).pdf)
- Kiss Lajos (1992): Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány*. 2, 129–135.
- Kontra Miklós (1999): Nyelv és igazságszolgáltatás: a Dunagate-per tanulságai. In: Kontra Miklós: *Közérdekű nyelvészet*. Osiris, Budapest, 65–75.
- Kontra Miklós (2003): Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika*. január, 24–26.
- Kontra Miklós (2009a): A nyelvi genocídium fogalma és mai magyarországi megvalósulásai/megvalósításai. *Kritika*. május, 22–25. • http://www.kritikaonline.hu/kritika_09majus_kontra.html
- Kontra Miklós (2009b): Mivel korrelálnak a nyelvi előítéletek Budapesten? In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer I. – Hattyár H. (szerk.): *Nyelvudológiai, attitűdök és sztereotípiák*. Tinta, Budapest, 37–51.
- Kontra Miklós (2010): *Hasznos nyelvészet*. Fórum Ki-sebbségkutató Intézet, Somorja. <http://mek.oszk.hu/08700/08745/>
- Kontra Miklós (2011): A KSH a nyelvi genocídiumot segíti – 2011-ben is. *Kritika*. november–december, 40. • http://kritikaonline.hu/kritika_11november-december_kontra.html
- Mesthrie, Rajend (with contributions by Ana Deumert) (2009): Critical Sociolinguistics: Approaches to Language and Power. In: Mesthrie, Rajend – Swann, J. – Deumert A. – Leap, W. L. (eds.): *Introducing Sociolinguistics*. Second Edition, Edinburgh University Press, Edinburgh, 309–343.
- Phillipson, Robert (2016): Linguistic Imperialism of and in the European Union. In: Behr, Hartmut –

- Stivachtis, Yannis A. (eds.): *Revisiting the European Union as an Empire*. Routledge, London–New York, 134–163.
- Sándor Klára (2014): *Határtalan nyelv*. SZAK, Bicske
- Tagliamonte, Sali A. (2016): *Making Waves: The Story of Variationist Sociolinguistics*. Wiley-Blackwell, Oxford
- Vásárhelyi Mária (2015): A nyelv azé, aki megműveli. *Élet és Irodalom*. 2015. október 2., 3–4.
- Wolfram, Walt – Myrick, C. – Fox, M. – Forrest, Jon (2015): On the Sociolinguistic Legacy of Dr. Martin Luther King Jr: Analysis and Implications for Social Justice. Előadás a New Ways of Analyzing Variation (NWAY-44) konferencián, University of Toronto, 2015. október 23.

- URL1: Kálmán C. György. 2015. Beszéd és rendszer. • http://magyarnarancs.hu/elso_valtozat/beszed-es-rendszer-96637
- URL2: Freedom fries. https://en.wikipedia.org/wiki/Freedom_fries (2015. november 26.)
- URL3: *Szótár: Az ágazati kommunikáció ajánlott és nem használható elemei*. Emberi Erőforrások Minisztériuma Sajtó- és Kommunikációs Főosztály, Budapest, 2015. február. • <http://index.hu/documents/belfold/emmmiszotar.pdf>
- URL4: Interjú Susan Gallal (University of Chicago) • <https://www.youtube.com/watch?v=ohHCObfRSNA>

A HATALOM KORLÁTOZÁSA¹

Fleck Zoltán

PhD, tanszékvezető egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem
zleck@ajk.elte.hu

I. Hatalom

A hatalom intézményes, formális korlátozása válságban van. Tapasztalataink szerint a hatalom veszélyes, ezért koncentrációját lehetőleg akadályozni szükséges. Egyensúlyban kell tartani, meg kell osztani, garanciákat, fékeket kell vele szembeállítani. Hatalommal rendelkező emberek hajlamosak szörnyeteggé válni. Lehetőleg személytelen rendszereket állítsunk akadályként a szörnyetegek elé! Ez lenne a jogállam, az emberek uralma helyett valami stabil, kiszámítható és legitím, vagyis a többség uralmából származó intézmény.

Sok jele van a válságnak. Mintha ezek az intézmények képtelenek lennének a megfelelő működésre, nem mindenkor és nem mindenhol tudják akadályozni a szörnyetegeket. Ekkor létük üres igazolássá válik. A kudarcok mellett két további jelenség utal a személytelen intézményes válságára. Egyrészt az intézményes garanciák erősödése végső soron az intézményes pozíciókat viselő emberek hatalmát is növeli, amivel egy határon túl nem lehet hatékonyan más intézményeket bevetni. Ez történt az utóbbi évtizedekben a bírói hatalommal, a modern jogállamok legjellegzetesebb garanciális intézményével. Mára kide-

rült, hogy az autonóm, független jogalkalmazó személyes és szakmai integritása, emberi erényei nélkül minden formális garancia elégtelen. Másrészt a jogosultságok forradalma, amely a jogállami fejlődés értelme, értelmetlen a jogosultságok használatba vétele, a jogosultságok tudata nélkül. A jogérvényesítés az emberi igényeken, bátorságon, bizalmon, jogfelfogáson múlik. Tehát a joguralmi elvárásokba visszaépültek a puha, nem intézményes, emberi tényezők.

A jogok forradalma határozta meg az intézmények fejlesztésének céljait: az egyéni és kollektív jogok tiszteletben tartása miatt kell korlátozni a hatalmat (Epp, 1998). Ezt a forradalmat azonban jogosan érte heves bírálata. A jogosultság körüli szkepszis alapja, hogy a deklarációk pusztán ígérek maradnak a valóságos egyenlőségek érintetlenül hagyásával, sőt csak homokot hintenek a szemekbe, olybá tűnnek, mintha megtörtént volna az állampolgári emancipáció, csökkent volna a kiszolgáltatottság és elnyomás. De minden kritika ellenére a jogok nem csak az uralkodó ideológia elemei, a hegemonia részei, hanem adott esetben igénybe vehető erőforrások, a valóság alakításának mozgósító képzetei, a közbeszéd és hétköznapi érvelések nyelve. Használható mítosz (Scheingold, 2004). Vannak persze regionális sajátosságok, amelyek módosítanak a használhatóságon. A jogok

pozitív mítosza ugyanis azon alapul, hogy a jogosultságokat mindenki tiszteletben tartja. Ennek keleti fordítottja, a negatív mítosz szerint a jogokat senki, az állam sem tartja tiszteletben (Kurkchian, 2003). Ez az alaphelyzet.

A jogosultságok politikája persze soha nem azt jelentette, hogy a jogaink deklarációi küzdelmek nélkül fogalmazódnak meg, és válnak élményszerű valósággá. A jogok mindig küzdelem eredményei, akkor képesek társadalmi változások részévé válni, erőforrásként működni, ha a formálódó közvélekedés részévé válnak, ha a gyakorlatban artikulálódnak. A jogosultság tehát lehet hegemonikus eszköz, a hatalmi berendezkedést igazoló üres forma, de bizonyos feltételek mellett az emancipáció, az ellenállás használható erőforrása is. A hatalom korlátaira koncentráva ezek a feltételek érdekelnek most.

A jogokat tipikusan instrumentális szemlélettel közelítik az erre szakosodott jogkiterjesztők, civilek: használatba veszik perléssel, a jogi igények hivatalos megfogalmazásával és az ezt követő nyilvánosságra hozással. A politikai mobilizálás stratégiája a döntéshozók meggyőzését szolgálja, és adott esetben a kodifikációhoz szükséges feltételeket próbálja megteremteni. A kulturális stratégia, amely a civil jogkiterjesztés komplexebb eszköze, a társadalom egészének viszonyulását akarja befolyásolni abból kiindulva, hogy a többségi támogató környezet nélkül az egyedi jogi igények még pernyertesség esetén is csak a fennállót termelik újra. Az egésznek kell megváltoznia. Tehát a jog nem azonos alkalmazásának formális hatásaival, a formális jogi intézményeket társadalomformáló erővé kell átfőrnálni. A jogosultságokkal kapcsolatos mitikus várakozások helyett a jogokat övező jelentéseket kell fokozatosan megváltoztatni, átfőrnálni. Nem egyszerűen a családon

belüli erőszak áldozatának kell megnyerni a pert, hanem közösségi szinten kell elérni az erőszak alkalmazásának elítélését. A jog így eszköze lehet az erőszak mérséklésének, képes lehet a közösség szabályainak átírására.

A demokrácia hagyományos intézményei is válságban vannak, ez összefügg a hatalom korlátaival elégtelenségével, de több annál. A bizalmatlanság, apátia, passzivitás magára hagyja a demokratikus akaratképzésre épülő intézményeket, nem kéri számon a hatalommal való visszaélést. Nem csak a jogállami garanciák, hanem a demokrácia alapintézményei, a választás, a nyilvánosság is kiürültek. Ilyen körülmények között a formális garanciák helyett a hatalommal szemben nem demokratikus természetű eszközöket kell bevetni (Rosanvallon, 2008). A választásokon végzett legitímációmegvonás és a nyilvánosság ellenőrző funkcióinak halványulása miatt az állampolgári aktivitás új formáit kell megszervezni: ellenállási akciókat, leleplező technikákat, közérdekű perlést, nyomásgyakorlást, civil monitorozást, helyi demokráciafejlesztési kísérleteket. Technikai lehetőségek nem csak a hatalom oldalán vannak, segítségükkel fel lehet építeni egy fordított Panopticon. Sem a sajtó, sem az ellenzék nem képes a kritikai szuverenitás fejlesztésére, enélkül pedig a hatalom korlátok nélkül marad. Tehát aktív állampolgár nélkül nincs esély a hatalom korlátozására. Kritikai szuverenitásról van szó, nem anti-politikáról. Az egész elutasítása, az elfordulás, a negatív politika a diktatúra elleni harcban fontos szerepet tölthet be, formálisan demokratikus politikai berendezkedés esetén azonban a szörnyűséges hatalmat növeli.

Már az eddigiekből is látható, hogy a hatalom államcentrikus felfogása és az erre épülő dichotomikus logikák nem vezetnek sehova. Nem az állam által megtestesített ha-

¹ A tanulmány az OTKA K 109439 számú, *Jogi érvek hétköznapi használatára* című kutatás keretében készült.

talom áll szemben az egységes entitásnak tételezett társadalommal, hanem a társadalom áll különböző hatalom- és normageneráló hálózatokból, amelyekben megfelelő eszközökkel sajátos eltolódásokat lehet érvényesíteni. Joel S. Migdal szerint például azok a mozgalmak, amelyek bizonyos társadalmi csoportok emancipációját következőes civil eszközhasználatával és az állami intézményeket is igénybe véve szorgalmazták, érzékelhető hatalmi eltolódásokat értek el, átírták a társadalom uralmi mintázatait (Migdal, 2001). A hatalomért folyó küzdelem nem az állam vezető pozícióért folyó harc, hanem több területen folyó interakció-rendszer.

Bevezetesként végül pár gondolat a hatalommal szembeni ellenállás általános értelmezéséről, hogy eljussunk fő mondanivalónkhoz, a hétköznapi ellenállási formák és a jogtudat kapcsolatához. A bürokratikus döntéshozás egyik legfőbb veszélye demokratikus intézményes környezetben is a konformitás ellenvéleményeket elnémító hatása. A tanulni képtelen, a veszélyekre süket, merev és ezért végzetes hibákat elkövető rendszerek általában egyhangúak. Csak egy hangot hallanak, nincsenek ellenvélemények, nem jutnak el a döntéshozóig, és így együgyűek is. Cass Sunstein számos példával illusztrálja az ellenvélemények, ellenállások hiányának következményeit az amerikai bürokratikus gépezetben (Sunstein, 2003). Az egyet nem értésnek nehezebb a dolga különleges helyzetekben. Ezért hajlamosak a veszélyekre a hatalmak a kivételes állapot bevezetésével reagálni. A folyamatos kivételes állapot a gyenge hatalom jele, ahol megmondani a hatalomnak, hogy rosszul csinálja, áruulássá válhat, és a közösségből kirekesztéssel fenyeget. Még a demokratikus individualizmus hagyományai és a külvélemények erős intézményesedettsége

mellett is nehéz helyzetbe kerültek azok, akik a terrorizmus elleni háború idején a kormányzatot bírálták. A kritikai szuverenitás gyakran kerül nehéz helyzetbe. A hatalom működésével kapcsolatos kedvezőtlen történelmi tapasztalatok és az ellenvélemények intézményesedésének megrekedése vagy csonkasága lehet az oka a totális hallgatásnak, a mindent feladó lojalitásnak, cinkosságának, az ellenvélemények és ellenállás hiányának. Ez persze nem menti fel a kollaborátort az erénytelenség vádjá alól.

Semmilyen hatalom nem képes azonban ellenállás nélkül maradni.

II. Hétköznapi ellenállás

Az ellenállás mindig jelen levő, tetten érhető formája a hétköznapi ellenállás. A hétköznapi élet terei lehetőséget adnak arra, hogy a rutinokkal, megszokásokkal, a hatalom mikrofizikájával szemben ellenállást fejtsünk ki. Formailag és hatásukat tekintve ezek épp annyira változatosak, mint a hatalom megjelenése. „... ahol hatalom van, ott ellenállás is van, és mégis – vagy talán éppen ezért – az ellenállás soha nem külsődleges a hatalomhoz képest. Vagy fogalmazzunk úgy, hogy szükségképpen mindig benne vagyunk a hatalomban...” (Foucault, 1999, 95.) Foucault szerint a hatalmi viszonyok relációs jellegűek. „Nincs tehát olyan hely a hatalomhoz képest, amely a nagy Visszautasítás helye lehetne – a lázadás lelke, minden fajta forrongás góca, a forradalmár vagy tiszta törvénye. Csakis ellenállási pontok vannak, és mindegyik ellenállás különleges eset...” (Foucault, 1999, 95.)

A hétköznapi élet teoretikusainak egy része, különösen Michel de Certeau ezekre a különleges esetekre, a mikrohatalom ellenoldalaira koncentrált. A hétköznapi életet ideológus alapon elnyomó, hegemónikus te-

repnek tartó teoretikusokkal, például Henri Lefebvre-rel szemben de Certeau az ellenhegemónikus gyakorlatokat, taktikákat, a megszokottal, a sémákkal, az előírttal szembeni újrendezést látja meg. A rendszer elemeinek újrendezése (bricolage) a foucaulti hatalomtechnikák megfordítása fabrikáló kreativitással. Mindennapi életünk nyelvi megformáltsága természetesen foglalja magában ehhez a nyelvi eszközöket („örült rendszer, de van benne beszéd”, Esterházy Péter). A szabály és cselekvés között állandóak a hézagok, soha nincs teljes megfelelés. A mindennapokban birtokba vesszük a rendszereket, saját praxist alakítunk ki, az alávetettek nyelve mindig különbözik. de Certeau a rendszer stratégiával szemben a hétköznapi eltérő taktikáit írja le. A hatalom stratégiája rendelkezik saját hellyel, ami a látást, áttekintést, megfigyelést lehetővé teszi, és ez a hétköznapi cselekvő számára nem áll rendelkezésre. A taktikák, az ellenállás idegen helyen való mozgást jelent. De ez nem akadály annak, hogy egyéni gyakorlatok alakuljanak ki. A dolgok rendjével szembeállított kis praktikák (gyaloglás, főzés), eltérések, mesék, történetek, jelrendszerek, jelentések. Minden fegyverező technika mellett ott van a hétköznapi élet lazító apparátusa, gyakorlata, ami szoros kontroll alatt is elviselhetővé teszi az életet (de Certeau, 1984).

Itt most nincs tér a hétköznapi ellenállás klasszikussá vált irodalmának ismertetésére, James Scott *Weapons of the Weak* című könyve az ellenállás helyi, kis hatókörű, a direkt konfrontációt elkerülő formáinak tulajdonított nagyobb jelentőséget (Scott, 2008). A hazai történelmi források felhasználásával hasonló elemzés olvasható Rév István tanulmányában (Rév, 1996). A teljesítmény visszafogása, a megszokott menetrendek felborítása, az előírt útvonalak elkerülése, a rendszer nyomá-

sának való ellentmondás történetei saját kutatási tapasztalatom szerint is meghatározó hatással voltak a diktatórikus időszakokban. A Kádár-korszak jogalkalmazói viszonyainak feltárása során a bírák relatív autonómiája jelent meg többek között azokban az elmesélt történetekben, amelyek hétköznapi praktikákról számoltak be. A foglalkoztatási kööttséggel szembeállított orvosi igazolás, a politikai beavatkozási szándék akkurátus jegyzőkönyvbe foglalása menekülési utakat, a hatalom dolgának megnehezítését és a saját cselekvési tér növelését szolgálták. Azóta az ellenállás egyéb kis formáinak kutatásai igazolták, hogy a cselekvők különböző szférákban végtelen változatosságban törik meg a konformitás domináns gyakorlatát (Havasréti, 2006).

A totális rendszerek hétköznapijairól szóló művek is beszámolnak az ellenállás technikáiról és korlátairól. A régi, ideológiailag nem támogatott vagy tiltott életmód elemeihez ragaszkodás, az árucserre privát formáinak intézményesülése a szükség körülményei között, az irányított mobilitásnak ellentmondó helyben maradás vagy máshova menés gyakorlatai a rendszer réseit teremtették meg. A hétköznapi élet az elmesélt történetekben maradt meg, és ezen az úton terjedt, kommunikálta a rendszer határait (Fitzpatrick, 2000). E történetekben, gyakorlatokban, viccekben, pletykákban, a magánbeszéd tereiben őrződtek meg az autonómia csírái.

A legtöbb esetben lehetetlen azonban elkülöníteni egymástól az ellenállás és konformitás logikáit, a lojalitás és távolságtartás a hétköznapi természetes rendjében sajátos egységet képez. Ellenállás vagy túlélési stratégia, van-e felforgató célzat a banális cselekvések mögött? Nem ad megfelelő elemzési keretet a hétköznapi értelmezéséhez, ha bináris logikát erőltetünk a cselekvésekre. Nem

támogatás vagy ellenállás, hanem a színjátszás, támogatás, elkerülés, együttműködés, sajátos egyvelege. A viselkedések sűrű leírásából a korszak komplex mentalitása tűnik elő. A hatalomhoz való támogató vagy felhasználó viszony maga is változatos formákban jelenik meg a passzív alárendelődéstől az aktív támogatásig. A feljelentések, a hatalom magán felhasználása, privatizálása ugyanennek a komplexitásnak része.

Mindkettő esetében le kell mondanunk a mindennapi élet és az intézmények, rendszer poláris szembeállításáról és úgy kell értelmeznünk ezeket, mint a társadalom egymást konstituáló, folyamatos kölcsönhatásban álló szféráit. Az intézmények, a jog által közvetített hatalom a mindennapi interakciókba, kulturális jelentésekbe ágyazott, a jog tehát a hivatalosságtól legtávolabb álló szférákból sem teljesen hiányzik. A hatalom és ellenállás viszonya dinamikus, a helyi értelmezésektől, kontextustól függ. Nem a cselekvő szándékát, hanem a cselekvést magát, a történetekben testet öltő cselekvéseket lehet leírni, ebben tárnak fel a rejtett forgatókönyvek, a cselekvő mint hatalommal rendelkező és mint ellenálló jelentésadásai. A magán interakciók személyes világában a hegemónikus viszonyokkal szembeni logikák is működnek. A konyhaasztal mellett, ahogy Jeffrey C. Goldfarb érzékelteti a kis dolgok politikáját, meg lehet fosztani a hatalmat erejétől, legitimitációjától (Goldfarb, 2006) A szabadság tereit folyamatosan újratermeli ez a színes, részben rejtett világ, alternatív narratívákat, értelmezéseket, történeteket működtet. Még a sötét időszakokban, diktatorikus körülmények között is meg lehet őrizni a szabadságot, legalább virtuálisan szembe lehet állítani a hatalommal. Érdekes történeti példát olvashatunk a hatalom legitimitációtól való megfosz-

tására Robert Darnton írásaiban. Az abszolút monarchia idején az udvar viselt dolgairól szóló pletykák, viccek, versek, amelyek minden cenzurális és titkosszolgálati odafigyelés ellenére is hatékonyan terjedtek, megfosztották az uralkodót és környezetét attól a misztikus aurától, tisztelettől és tekintélytől, amely a rendszer szimbolikus alapját jelentette (Darnton, 2010).

A hétköznapi ellenállás sokféle, ahogy a hatalom megjelenése a hétköznapiakban is számos alakot ölthet. Ezek nyomára juthatunk a hétköznapi élet kutatásaiban, többek között a jogtudat hagyománytól eltérő vizsgálatában.

III. Ellenhegemonikus tudat

A jogtudat, szokásos értelmé szerint, a hivatalos norma tükröződése a társadalmi tudatban. A hagyományos kutatási kérdés, némi leegyszerűsítéssel, arra korlátozódik, hogy mekkora és milyen szerkezetű a készség a jog követésére, mekkora a hivatalos norma által megkövetelt magatartás megvalósulásának valószínűsége. Annak ellenére ez a végső kérdés rejlik e kutatási hagyomány mögött, hogy közhelynek számít: a jog ismeretének és a jogi előírással való egyetértésnek nincs egyértelmű kapcsolata a ténylegesen megvalósult magatartással. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a joggal kapcsolatos attitűdök kutatása kritikátlan igazolása lett volna a fennálló hatalomnak. Csak az alkalmazott módszerek és kutatási kérdések kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy a hétköznapi életbe ágyazott hétköznapi gyakorlatokra koncentráljanak.

A legújabb jogtudatkutatásokban azonban éppen a feltárható ellenhegemonikus elemek váltak érdekessé. Az apró ellenállások, az alternatív helyzetdefiníciók és jelentésadások. A joggal, a jogban testet öltött hatalom-

mal szembeni differenciált megélések, értelmezések, tapasztalatok, kulturális sémák feltárása természetesen radikális metodológiai és szemléleti váltást igényelt. A hatalommal és joggal kapcsolatban is alapvetően inkonzisztens képzeteket mozgósítunk a kontextusnak megfelelően, Ann Swidler remek tanulmánya tanulsága szerint hasonlóan a szerelemhez. Rugalmasan viszonyulunk a joghoz, áthatja a mindennapokat és természetesen ágyazódik a hétköznapi életbe, a cselekvők a hétköznapi cselekvéssel alakítják kapcsolatukat a hivatalos normákhoz, és erről történetekben képesek beszámolni. Ez a szemlélet elmozdul a jog és társadalom közötti viszony instrumentális értelmezésétől. Az egyéni jogérzet, tapasztalat, mindennapi élet narratív feltárása nem a hivatalos jog kutatása, hanem a társadalmi kulturális mintázatoké. Nem az intézmények és azok legitimitása fontos, hanem azok a konstruáló folyamatok, amelyek történetről történetre újraírják a joghoz kapcsolódó értékeléseket, viszonyulásokat. A jogintézmények működése, hatékonysága vagy ezek tükröződése a tudatban háttérbe szorul a kulturális gyakorlatok és ezek joggal kapcsolatos elemeinek értelmezésére koncentrált kutatásokban.

A hatalom korlátai új jelentést kapnak. Ez az újradefiniálás összefügg a jog progresszív szerepében való csatlózással: a demokratikus jogrendszer sem vezetnek igazságosabb társadalomhoz, nem számolják fel az elnyomást, és nem segítik az emancipációt. Legalábbis automatikusan nem. Ha a nagy igények kiüresedtek, milyen szerepet játszik a jog valójában? Milyen közvetítésekkel képes a társadalmi valóságot befolyásolni, felhatalmazásokat, igazolásokat, hivatkozásokat előhívni, olyan sémákat konstruálni, amelyek mégis betölthetik a nagy narratívák után ma-

radt úrt? A jog konstitutív természete tárul itt fel: kulturális jelentéseket közvetít a hétköznapi kommunikáció, az egyéni és társas helyzetdefiníciók, konfliktus- és igényértelmezések számára. Kis léptékű, mikrotörténekről van szó, a jogosultság forradalmának új értelmezéséről, amelyben az intézmény és mozgalom helyét a hétköznapi történetek veszik át. Végső soron azonban ez a két világ nem független egymástól. A felforgató, ellenálló, normakerülő gyakorlatok figyelmen kívül hagyják az állami szabályokat, esetleg tagadják a hivatalos norma érvényességét is. De a gyakorlatokhoz különböző értelmezéseket kapcsolhatnak a cselekvők a jog igazságtalanságáról, gyengeségéről vagy ellenségeségéről.

A mikrohatalom és ehhez kapcsolódó hétköznapi ellenállási formák sok szállal kötődnek a jog használatához. A jog konstitutív természetének megfelelően a joghoz fordulás, a hivatalos norma igénybevétele, mobilizáló hatásai mellett teret adhat szélesebb értelmű kulturális újradefiniálási kísérleteknek is. A jogalkalmazás perifériáján mindig is léteztek ilyen jelenségek: különösen koloniális környezetben gyakori a kikényszerített kulturális elvárással szemben például az etnikai identitás ellenálló kifejezése a bírósági tárgyaláson. Jelentős hatása van a genderemancipáció érveinek a családon belüli erőszak joggyakorlatára. Illetve a bíróság képes a szimbolikus közösségi identitás megerősítésére a történelmi igazságtétel segítségével.

A hazai igazságszolgáltatás nehéz terepnek bizonyult az ehhez hasonló ügyekben a rendszerváltás után is. Az úgynevezett *cigányperekben* erősödik a hatalmi erőfölény és az alárendelődés erőszakos kikényszerítése. A nőket érő erőszak ügyeiben még mindig nagyon erős az áldozat hibáztatása. A háborús

bűnösök rehabilitációját pedig a népbírósi döntések formális eljárási szabálysértéseire hivatkozva éppen a Legfelsőbb Bíróság végezte el.

Az egyéni akciók a társadalmi létbe ágyazott kulturális megértésből emelkednek ki, a jog segítségével képesek kulturális formát és tudatot/tudatosságot felvenni. Még a közvetlen következménnyel nem rendelkező egyéni vagy csoportos akciók, pervesztes próbálkozások, vagy csak az igény megfogalmazása is képes identitásokat befolyásolni, korábbi értelmezéseket lerombolni. A rejtett forgatókönyvek (Scott, 2008), az igazságosság és egyenlőség érdekében fellépő ellenállások a jog konstituáló, kulturális jelentéseket átíró üzeneteiből erősödnek. A mindennapi élet gyakorlatai, érvei, a hatalomra és a jogra reflektáló logikái, történetei szervesen kapcsolódnak a hivatalos jog mozgásfolyamataihoz.

A bírósági gyakorlat jogtudatot befolyásoló természetét hangsúlyozza Scott Barclay és Susan Silbey tanulmánya is. De ennél jócskán tovább lépnek a rezsiváltás, a rendszer elleni kritika alternatív magyarázata felé (Barclay – Silbey, 2008). A jog hétköznapi megértésében zajló változások, elmozdulások, a kulturális sémák változásai a mindennapi társadalmi interakciókba ágyazottak. A közvetlen, kifejezett jogi tartalom tipikusan a felszín alá szorul, nem közvetlenül tematizálódik. A hétköznapi életből kiolvasható jogtudat nem az állami intézmények és hivatalos jog tudati tükröződése. Az itt megjelenő új sémák, új narratívák, „felforgató”, ellenálló, ellenhegemonikus történetek a bürokratikus hatalmi gyakorlatok és formális szabályok ellenére, azzal szemben fogalmazódnak meg. A jogtudat e szemléletben a hétköznapi kulturális sémák alakításában való részvételt jelenti. A hatalom pedig a jelentésadás képes-

ségét, a sémák átírásához hozzájárulás lehetőségét, a befolyásolás eszközeit.

Ehhez a szemlélethez ad illusztrációt Anna-Maria Marshall munkahelyi szexuális zaklatásról írt tanulmánya. (Marshall, 2005) Egyéni helyzetértelmezésektől függ, hogy a mindennapi élet természetes elemének, megszokottnak, szükségszerűen elviselendőnek tartják-e az áldozatok a hatalmi visszaélés e formáit, vagy olyannak, amivel szemben határozottan fellépnek. A kiszolgáltatottság természetessége addig jellemző, míg meg nem kezdődik ennek átírása, átértelmezése, míg meg nem változnak a várakozások, szükségletek, míg nem kap új narrációt a panasz, míg nem válik felháborítóvá az ilyen történet. A jog működése segítség lehet ebben, hordozza a hivatkozási pontokat, de le is szűkítheti az ellenállást, blokkolhatja a fellépést azzal, hogy megköveteli a bizonyítást, és terheket rak az eljárást felvállalóra. Az egyéni helyzetértelmezések, sérelmek, az identitás határainak védelme nem jogi kategóriaként képezik a hatalommal szembeni ellenállás formáit, hanem a mindennapi jogtudat bizonytalan határokkal rendelkező igényeiként, amelyeknek lehet kapcsolódásuk a hivatalos jogi fejlődéshez, de akár meg is előzhetik azt.

Patricia Ewick és Susan Silbey, akik 1998-ban megjelent monográfiájukkal megújították a jogtudat kutatását a mindennapi élet apró ellenállásainak értelmezéseiben de Certeau felfogásához hasonlóan a hatalmi struktúrát elmozdító taktikai cselekvéseket látnak. A jogtudatot jelentésadó narratívákként mutatják be, az ellenálló, hatalommal szembe helyezkedő cselekvések történetekben öltetnek testet, az elmeséléssel kollektív tapasztalatá válnak (Ewick – Silbey, 2003). Az alávetettek ezekkel az eszközökkel befolyásolják a hatalmi viszonyokat, ezekben a hétköznapi

történetekben termelődik újra a hegemonikus vagy ellenhegemonikus logika. Amikor a kilencvenes évek elején interjúkat készítettem bírakkal a kommunista időszak szervezeti viszonyairól, a függetlenség megőrzésének gyakorlatai ilyen ellenálló történetekben váltak érthetővé. Beszámoltak arról, hogy mit tettek abban a helyzetben, amikor a hatalom befolyása elérte személyes integritásukat. Ezekből a történetekből volt kiolvasható, hogy hol vannak a hatalom korlátai, és milyen eszközökkel álltak ellen, hogyan kérdőjelezték meg a hatalom belépésének legitimi-

tását. Ehhez ugyan felhasználhatták a hivatalos jog deklarációit, de a hétköznapi gyakorlatok ellenhegemonikus értelmezéseiben nem ez volt az egyetlen lehetőség. A Kádárkorszak szervezeti, politikai, ideológiai viszonyai között a bírói függetlenség határait ezek a kollektív tapasztalattá vált történetek rajzolták meg. A szimbólumok, deklarációk, normák hétköznapi történetekben zajló kreatív átértelmezése az élő jogtudat.

Kulcsszavak: *demokrácia válsága, hegemonia, ellenállás, jogtudat*

IRODALOM

- Barclay, Scott – Silbey, Susan S. (2008): Understanding Regime Change: Public Opinion, Legitimacy, and Legal Consciousness. In: Caldeira, Gregory A. – Kelemen, R. D. – Whittington, K. E. (eds.): *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford University Press DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199208425.003.0038
- Darnton, Robert (2010): *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*. General Press, Budapest
- de Certeau, Michel (1984): *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley • <https://chisineu.files.wordpress.com/2012/10/certeau-michel-de-the-practice-of-everyday-life.pdf>
- Epp, Charles R. (1998): Rights Revolution: Lawyers, Activists, and Supreme Courts in Comparative Perspective, The University of Chicago Press, Chicago–London • <https://books.google.hu/books?id=vdmdyJ-A5PkC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Ewick, Patricia – Silbey, Susan (2003): Narrating Social Structure: Stories of Resistance to Legal Authority. *American Journal of Sociology*. 108, 6, 1328–1372.
- Fitzpatrick, Sheila (2000): Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford University Press, az 1999-es, első kiadás • http://www.masterandmargarita.eu/estore/pdf/erenor5_everydaystalinism.pdf
- Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története I–III. I. A tudás akanása*. (ford. Somlyó Bálint, Albert Sándor, Szántó István) Atlantisz, Budapest
- Goldfarb, Jeffrey C. (2006): *The Politics of Small Things. The Power of the Powerless in Dark Times*. The Uni-

- versity of Chicago Press, Chicago–London • <http://tinyurl.com/hk7a8he>
- Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek: A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*. Typotex, Budapest
- Johnston Timothy (2011): *Being Soviet. Identity, Rumour, and Everyday Life under Stalin 1939–1953*. Oxford University Press
- Kurkchiyan, Marina (2003): The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies. In: Galligan, Denis J. – Kurkchiyan, Marina (eds.): *Law and Informal Practices. The Post-communist Experience*. Oxford University Press.
- Marshall, Anna-Maria (2005): *Confronting Sexual Harassment. The Law and Politics of Everyday Life*. Ashgate, Aldershot–Burlington
- Migdal, Joel S. (2001): *State in Society. Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*. Cambridge University Press
- Rév István (1996): Az atomizáció előnye. *Replika*. 23–24. • <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/2324/10rev.htm#JEGYZETEK>
- Rosanvallon, Pierre (2008): *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust*. Cambridge University Press
- Scott, James C. (2008): *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, New Haven–London • <http://abahlali.org/files/Scotts-Weapons.pdf>
- Scheingold, Stuart A. (2004): *The Politics of Rights. Lawyers, Public Policy, and Political Change*. The University of Michigan Press
- Sunstein, Cass R. (2003): *Why Societies Need Dissent?* Harvard University Press

A HATALOM VÁLTOZÁSAI A GLOBÁLIS INFORMÁCIÓS KORSZAKBAN

Bayer József

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár,
Zsigmond Király Főiskola
bayer.jozsef@tk.mta.hu

Előadásomban a hatalom gyakorlásának és szervezetének a globalizáció által befolyásolt változására irányítanám a figyelmet.

Az első az „információs társadalom” gyors fejlődése, ami megkönnyíti az információkhoz való hozzájutást, és azok gyors megosztása révén mérsékelheti a hatalmi viszonyok eredendő aszimmetriáját. Fontos kérdés: milyen hatással lesz ez a demokrácia fejlődésére?

A második a geopolitikai egyensúly látványos felborulása az új világrend (vagy helyesebben világrendtelenség) formálódása közepette. Az érdeklődés középpontjában ma az Amerikai Egyesült Államok hegemoniájának lassú eróziója áll, mely katonai erején, gazdasági súlyán, a technológiai innovációban és a globális médiában betöltött szerepén alapult. Milyen lesz a jövő arculata, amelyet várhatóan a Kína felemelkedésével előálló *duopólium* határoz meg?

A harmadik, a fentiek háttérben kirajzolódó trend a hatalom hanyatlása, pontosabban érvényesítésének nehezebbé válása. A hatalom láthatóan egyre kevesebb kézben összpontosul, mindenekelőtt a gazdaságban és a pénzügyi rendszerben, a katonai képességek és a politikai hegemonia terén. Ezzel egyidejűleg azonban a hatalom szóródása, hatékonyságának csökkenése is megjelenik.

Erre az ellentmondásra hívja fel a figyelmet Moisés Naím *The End of Power* (A hatalom vége) című, bestsellerré vált könyve, amelynek interpretációjára vállalkozom. A könyv címe kissé bombasztikus, hiszen valójában nem a hatalom végét, legfeljebb hanyatlását mutatja be. A hatalomnak ugyanis sohasem lehet vége, ameddig csak az emberi társadalom tart, hiszen a társadalmi létezés egyik alapkategóriája, de azért a hatalomgyakorlás növekvő nehézségei fontos problémára utalnak. Mint Moisés Naím, a *Foreign Policy* főszerkesztője, maga is jelentős gyakorlati tapasztalattal bíró politikai elemző írja: „a hatalmat ma könyvebb megszerezni, nehezebb felhasználni, és könnyebb elveszíteni, mint valaha. A hatalom gyengébbé, átmenetibbé és korlátozottabbá vált.” (Naím, 2013, 2.)

A hatalom értelmezéséről

Mielőtt a felvetett három probléma taglalásához fognék, röviden vázolni kívánom, hogy mit is értek a *hatalom* fogalmán. A hatalom *primordiális* jelenség, azaz éppoly ősi, mint amilyen alapvető ténye az emberi életnek. Ezért utópikusnak tekinthetünk minden törekvést a hatalom és az állam (mint annak koncentrált megjelenése) kiiktatására a társadalmi életből. A „semmi hatalmat senkinek”

anarchista szólama csak ahhoz a káoszhoz vezetne, amelynek szomorú megvalósulását láthatjuk a *failed states* (összeomló államok) tömeges jelenségében és a szíriaihoz hasonló polgárháborúkban. Az állam elhalásának kommunista utópiája pedig a történelem tanúsága szerint az államhatalom sosem látott zsarnoki kiterjesztésében tetőzött.

Tudomásul kell hát vennünk, hogy a hatalom a társadalmi élet egyik alapvető ténye, egzisztenciális meghatározottsága. Emiatt is nehéz fogalmilag megragadni; hiszen nem lehet begyömöszölni egyetlen definíció Prokurisztész-ágyába sem anélkül, hogy abból ki ne lógna valamelyik lába. A társadalmi viszonylatok gazdagsága folytán sokféle alakot ölthet, és mivel átszövi az egész társadalmi életet, jóformán parttalannak tetszik. Sok gondolkodó nem ok nélkül helyezte filozófiai rendszere centrumába, így Thomas Hobbes, és a modern időkben Friedrich Nietzsche. A politikai filozófiában Arisztotelészől Machiavellin át Carl Schmittig érvényes a belátás, miszerint a politika lényegében a hatalom megszerzése, megtartása és felhasználása körül forog. A hatalom pusztán morális bírálatával szemben tényként kell elfogadni, hogy az a társadalom rendezett életének és a társadalmi rend fenntartásának feltétele. Felszámolni nem lehet, legfeljebb humanizálni – így szól Bibó István verdiktje is, aki Gugliermo Ferrerónak a *legitimitással fékezett hatalomról* szóló koncepciójára támaszkodott. A hatalom legitim alapját érintő konszenzus nélkül még a demokráciák sem életképesek, a hatalmi küzdelem előbb-utóbb újra diktatúrákba torkollik (Ferreró, 2001, 314.).

A hatalom és uralom tehát nem feltétlenül a szabadság ellentéte; csak az önkényes és ellenőrizetlen hatalom és uralom az. Ez a belátás tükröződik abban a kézikönyvi defini-

cióban is, miszerint a politika nem más, mint a társadalmi hatalom korlátokhoz kötött felhasználása (Goodin–Klingemann, p. 7.).

A hatalom ilyen centrális szerepe végső soron azon nyugszik, hogy az ember teleologikus, azaz céltételező és célokat követő lény, s céljai megvalósításához uralkodnia kell környezetén, akár a természetről, akár más (rivális) társadalmakról, vagy csak saját csoportján belül más emberekről van szó. Céljaik követése során az emberek együttműködnek egymással, ami megsokszorozza ezt a képességüket. A hatalom forrása ennyiben maga az emberi közösség, a társadalom (Vö. Hannah Arendt, Michael Mann). De ezzel egyidejűleg elkerülhetetlen a versengés is mindazokkal, akik akadályt képezhetnek a célok elérésében, s akikkel ezért hatalmi vetélkedés és harc folyik. A környezet feletti uralomért folytatott együttműködésből munkamegosztás alakul ki, amely irányítást és kontrollt igényel. A hatalmi pozíciók ennél fogva egyenlőtlenül oszlanak el, ami elkerülhetetlenül hierarchiát és alávetettséget szül. A hatalom így egyszerre szül szabadságot és szolgátságot. Az első aspektust a szakirodalom a *kollektív hatalom*, a másodikat a *disztributív hatalom* fogalmában fejezi ki (Mann, 1986, 15.).

Senki nem fejtette ki világosabban a hatalom ellentmondásos természetét, mint Max Weber. Kiindulópontja ugyan a cselekvő egyén, de a hatalom alapvetően egy társadalmi viszonyon belül értelmezendő. Közismert megfogalmazása szerint „a hatalom az az esély, hogy akarataunknak mások ellenállásával szemben is érvényt tudjunk szerezni.” (Weber, 1987, 77.) (Hasonlóan hangzik a hatalomnak Robert Dahl által adott empirikus definíciója: A-nak hatalma van B felett, amennyiben rá tudja venni olyan dolgok megtételére, melyeket magától nem tenne meg.) A weberi

megközelítés világosan utal a hatalmi viszony egy fontos vonására, arra, hogy az alárendelt félnek is van hatalma, amennyiben ellenállásával meg tudja nehezíteni, drágítani a hatalom gyakorlását. A hatalmi viszony tartósságát csak annak intézményesülése biztosíthatja, ezért épül ki az uralom rendszere, amely a parancs és engedelmesség szabályozott hierarchiájára épül. Az uralom jogcíme ugyanakkor folyvást igazolásra szorul, ezért van szüksége legitimitásra, hogy a hatalom gyakorlása olcsóbbá és gördülékenyebbé váljék. Az uralmon lévők és az alávetettek között kölcsönös félelem uralkodik, s ennek áthidalására szolgálnak a különféle legitimitációs praktikák.

A hatalom négy fő forrása az ideológiai, a gazdasági, a katonai és politikai uralom intézményesülése. Sokszor emelik ki egyiket vagy másikat a hatalom fő forrásaként, elsősorban a katonai, manapság inkább a gazdasági hatalmat, de valójában mindegyiknek önálló funkciója és saját belső logikája van a hatalom és uralom fenntartásában, és a történelemben időről időre változhat az, hogy melyiknek van nagyobb jelentősége, esetleges primátusa a többi felett (Mann, 1986, 17–22.). Az ideológiai dimenzió jelentősége abban áll, hogy közös normákat és hiedelmeket szolgáltat az uralom legitimitációjához, amely nélkül csak nyers és erőszakos uralom létezhet.

Mindennek előrebocsátása után közelebből vizsgáljuk meg a hatalmi viszonyokban a globalizáció hatására előidézett, említett változásokat.

Információs forradalom, hatalom és demokrácia

A hatalom gyakorlásához és fenntartásához szükséges információk területén történelmileg példátlan folyamat zajlik: az olcsó kommunikációs eszközök, a mobiltelefon, az internet és az olyan közösségi fórumok, mint

a *Twitter* vagy a *Facebook* megjelenése egyre több ember számára teszik hozzáférhetővé az elemi információkat. A mobileszközök elterjedésével a megszerzett információk könnyen és gyorsan megoszthatóvá is válnak. Ezzel a hatalom birtokosainak csökken az az előnye, mely az információk központi birtoklásán és adagolásán, az adatokhoz való hozzáférés szoros ellenőrzésén alapul. Az információk termelése és elosztása (visszatartása, célzott adagolása, esetleg félrevezető manipulálása) mindig is a hatalom döntő fontosságú eszköze volt, mely korlátozta az alávetettek mozgását és akcióképességét. Ha viszont az új kommunikációs eszközök révén az információk sokkal több emberhez jutnak el, mint valaha, sőt az alávetettek információs aktivitása is fokozódik, ez jelentősen átalakítja a nyilvánosság szerkezetét és ellensúlyt képezhet a hatalom politikai propagandájával és a vezetők manipulációival szemben. Ez pedig érinti bármilyen uralom legitimitációját, és növeli a demokrácia esélyét. Ezt még akkor is megállapíthatjuk, ha kritikával illetjük az ezzel kapcsolatos elszórt várakozásokat és illúziókat. Korunk egyik nagy kérdése ezért, hogy az információtechnikai forradalom milyen hatással van/lesz a tradicionális hatalomgyakorlásra, mennyire segíti elő a demokratikus fejlődést?

A kommunikációs tér változása már az új médiumok megjelenésével elkezdődött. Mihelyt nem egy központból sugároznak ki információkat, amihez képest a többség csak a befogadó helyzetében van, hanem decentralizált információs hálózatok tömege jön létre, sőt minden egyes egyén maga is információtermelővé és hálózatépítővé válhat, gyökeresen új helyzet áll elő. Manuel Castells, Pippa Norris és más szociológusok már igen korán reflektáltak mindennek a közéletre és

a politikára tett hatására. Castells szerint az új média fejlődése már régóta a konvergencia irányába hat, miután a kultúra digitalizálása felszámolja az egyes médiaiparágak közötti választóvonalakat. De igazán az internet globális hálózata teremtette meg azt a virtuális felületet, amely egyetlen digitális rendszerbe volt képes egyesíteni az egész kulturális teremtést és fogyasztást, valamint a személyközi kommunikációt.

Számunkra mindebből most az fontos, hogy a politikai kommunikáció és nyilvánosság miként változik, és hogyan hat vissza a társadalom politikai fejlődésére. Castells *The Internet Galaxis* (2001) című könyvében megvizsgálta, hogy az internet vajon csak instrumentális szerepet játszik-e a politikai kommunikációban, pusztán eszközként a társadalmi tiltakozás és a politikai konfliktusok kifejezésére, vagy át is alakítja a társadalmi-politikai játékszabályokat a kibertérben? (Castells, 2001, 137) Válaszát előrebocsátva Castells azt írja: az internet a politikai kommunikáció szerkezetét módosítva egyben jelentős szervezőerőt, azaz politikai erőforrást is jelent. Az internetre jellemző, koordinált decentralizációval jellemezhető kommunikációs struktúrára előbb-utóbb átformálja a politizálás hagyományos módját és közeget. Erre sok példát lehet felhozni az európai és amerikai társadalmak világából, például az internetes várospolitikai projekteket, a világhálóknak a politikai kampányokban való felhasználását és hasonlókat. Pedig az olyan kommunikációs gigaszok, mint a Google, a Facebook és a Twitter akkoriban még nem is léteztek. Mostanra viszont már jelentős szerephez jutottak még olyan autoriter politikai rendszerekben is, amelyekben nincs szólásszabadság, és hiányoznak a demokratikus nyilvánosság más intézményei is.

Kezdetben igen merész általánosítások születtek a világháló felszabadító és diktatúrákat felbomlasztó hatásáról, melyet a demokratikus átalakulás úttörőjeként, és az autoriter struktúrák felszámolását követelő erők szervezőjének tekintettek. A világhálóknak felszabadító küldetést tulajdonítottak. Paradigmatikus eset az iráni *twitter-forradalomban*, illetve az ún. *arab tavasz* kirobbanásában játszott szerepe. Az első ugyan elbukott, de a másodikban az észak-afrikai autoriter rezsimekben sikerült megbuktatni a diktátorokat. Ám a világháló kínálta információs és kommunikációs lehetőségek szerepe nem mellékes az olyan országok politikai fejlődésében sem, mint Venezuela vagy Bolívia, valamint Thaiföld és nem utolsósorban Kína és Oroszország.

Ennek nyomán elterjedt egy olyasfajta „technikai determinizmus”, amelyet Evgeny Morozov vitriolba mártott tollal szedett ízeke *The Net Delusion: the Dark Side of the Internet* (A net téveszme – az internet sötét oldala) című művében. A belorusz származású amerikai történész és politikai elemző a Stanford Egyetem vendégprofesszora és a *Foreign Policy* egyik szerkesztője. A technológia felszabadító hatásába vetett rendíthetetlenül optimista hitet Google-doktrínának nevezi. Ennek fényében a Szilikon-völgy *start-up* cégei egyenesen a szabadságért folyó világméretű harc bajnokaiként tetszeleghetnek. Egyfajta kiber-utópizmus hatalmasodott el: a naiv hit az *online* kommunikáció automatikus emancipáló hatalmában. Mintha a bibliai Jerikó története elevenedne meg, amelynek falai leomlottak, amint felharsantak az ostromlók trombitái. Ahogy a *Wired Magazin* amerikai kiadója, Chris Anderson írta, „egy twitter előfizetés [account] lehet, hogy nem ér fel egy AK-47-es Kalasnyikovval, de hosszú távon a

klaviatúra hatalmasabb a kardnál.” (Idézi Morozov, 2011, 20.) A *Financial Times* pedig az arab tavasz idején így írt: „a következő nagy forradalom talán egy Facebook-üzenettel fog elkezdődni.” (Morozov, 2011, 20.)

Az internet és a mobilhálózatok szerepe a politikai mozgósításban kétségtelen, mégsem helyes a forradalom rugójaként és szervezőjeként tekinteni rájuk. Az embereket kétségkívül felbátorítja az a tudat, hogy sok más emberrel együtt adhatnak hangot elégedetlenségüknek egy rendszerrel szemben, és ez nyilvánvalóan felerősíti a diktatúraellenes mozgalmakat. De az események társadalmi gyökere és politikai indítékai alapvetően a reális viszonyokban és nem a virtuális térben gyökereznek. A *Twitter*- és a *SMS*-üzenetek például fontosak voltak az Arab Tavasz idején a tiltakozók számára. De a tiltakozók és környezetük motivációjának semmi köze az információs eszközökhöz, amelyek rendelkezésükre álltak. Milliónyi ember vett részt az egyiptomi tüntetéseken, miközben csak egy töredékük rendelkezhetett mobil eszközökkel. Sőt, egy vizsgálat a *Twitter*-üzenetváltásoknak az egyiptomi és líbiai eseményekre való hatásáról kimutatta, hogy az üzenetekre kattintók háromnegyede az arab világon kívüli személy volt (vö. Naím, 2013, 13. skk.). Az új média ezért nem játszhatott szignifikáns szerepet a felkelések terjedésében. Elsődleges ok a szegénység és a diktatúrával való elégedetlenség volt, valamint a demográfiai helyzet. Az érintett országokban ugyanis sok a fiatal, akik jó képzést kaptak anélkül, hogy reményük lenne az elhelyezkedésre, és ez mély frusztrációt okoz.

Az internetes és mobilkommunikáció szerepének eltúlzása megfelelkezik arról is, hogy autoriter hatalmak is képesek ezeket az eszközöket a saját céljakra felhasználni. Célzott propaganda, dezinformációk terjesztése,

a megfigyelés és felügyelet hatósági rendszerének kiterjesztése és az internet cenzúrázása mind jobban beletartozik a hatalmon lévők eszköztárába. Ha az internetnek jelentős hatása van is a politikai kommunikáció módjára, amit kár lenne tagadni, ez nemcsak a demokrácia számára kedvező, hanem kedvezőtlen irányban is történhet. Emellett, ha egy uralkodó elit az internet és a közösségi hálózatok mozgósító ereje miatt veszélyeztetve érzi magát, le is kapcsolhatja a hálót. Hiszen annak működése fizikai infrastruktúrához van kötve, amely felett a területi állam hatósági rendelkeznek.

Morozov azonban ennél is mélyebbre ás, amikor az internetnek a kultúra és a politikai mentalitás alakulására gyakorolt hatását vizsgálja. Szerinte az internet által lehetővé tett információbőség és választási szabadság a társadalmi kohézió csökkenése irányába is hathat. Az embereket sok minden érdekli, de semmi sem érinti meg őket igazán; inkább szemlélői, semmint valódi cselekvő résztvevői lesznek társadalmuknak; hiányzik a valódi elkötelezettség a helyzet jobbítására. Az internet legnagyobb áldása az unaloműzés és a szórakoztatás, a politikai információk iránt már jóval kevesebben érdeklődnek. Erre már rájöttek a diktátorok is, akik újabban már csak az ellenséges politikai honlapokat cenzúrázzák, de békén hagyják a pornóoldalakat és a szórakoztatás egyéb forrásait. Sőt, egyes országokban kifejezetten támogatnak olyan internetes oldalakat, amelyek elvonják a figyelmet a politikától, internetes játékok, „kinek van a legszebb melle” típusú helyszíni versengések, hazafias és egyéb műsorok szponzorálásával. A régi vita, hogy George Orwell vagy Aldous Huxley jövő-látomásának volt-e igaza, mára nagyjából eldőlt. A diktatúrák ma kevésbé a privát szükségletek, a magánszféra

szadista elnyomásán alapulnak, mint Orwell *1984* című regényében, hanem inkább azok gátlástalan kiélését támogatják, a közszféra egyidejű elnyomásával. Egy frappáns megállapítás szerint Big Brothernek nem kell többé az egyéneket szoros megfigyelés alá vonnia, amikor az egyének tömegei a *Big Brother* bámulják a tévében.

Az internet egyfelől a szabadság technológiája, írja Castells, másfelől viszont arra is alkalmas, hogy elnyomja a tájékozatlanokat, és kirekeszesse azokat, akik nem az uralkodó értékeket követik. Ami a politikai potenciálját illeti, kétségtelen, hogy igen alkalmas a gyors mozgósításra. Ennek árnyoldala, hogy ezt összetévesztik a politikai szervezéssel: „ha ma mozgalmak szervezéséről beszélünk, akkor arra gondolunk, hogy az embereket az utcára szólítsuk.” Így aztán gyorsan összehozható többszáz ezer ember is egy tüntetésre, amelynek aztán semmi folytatása nincs. (Emlékezzünk itthon a Milla esetére. Stratégiai célok, világos vezetés és lojális szervezet nélkül lehetetlen politikai célokat megvalósítani.) Az internet elképesztően alkalmas a mozgósításra, de az így létrejövő mozgalmak a gyorséteri rendelesek mintáira emlékeztetnek. Miközben az internetes aktivisták a kormányt bírálják, még annál is jobban szapulják annak tehetetlen hagyományos ellenzékét; beköltöznek Twitterlandba vagy emigrálnak Facebooklandra, ahol jól elvannak, anélkül, hogy aktivitásuknak tényleges gyakorlati következményei lennének. Igaz, hogy ez szórakoztató, és még jó lelkiismerettel is kecsget, de a klikkelés vagy a szponzorálás nem helyettesíti a tényleges cselekvést. A „kanapé-Che Guevaráknak” persze nem elég vonzó alternatíva a fáradtságos politikai szervezés, és főleg nem túl versenyképes egy You Tube-klippel, amelyen egy cuki macska épp lehúzza a véct.

De még a politikára fogékony közönség is egyfajta „Godot-ra várva” mentalitás foglya lesz – majd csak jön valaki, és megoldja helyettük a problémákat. Morozov erre a netes aktivizmusra alkotja meg a *slacktivism* fogalmát – magyarul talán a *tétlenkedés* vagy *lazsálás* szóval adhatnánk ezt vissza. A közösségi oldalak szerepét nem csekély iróniával ecseteli. Bár ezeken könnyű közös ügyekre mozgósítani, de nagy a megtévesztés esélye is. Egy holland kísérletben néhány óra alatt 27 ezer ember csatlakozott egy tiltakozó mozgalomhoz a városközpont szökőkútjának elbontása ellen, ami kamu hír volt, az önkormányzatnak ez eszébe se jutott. Sok a drámai felhívás segítségre, de a szimpla csalásra tett kísérlet is, amely csak kihasználja az emberek együttérzését. Ám ennél is fontosabb, hogy a netes közösségi oldalak ezernyi kis baráti közösségre bontják az egykor egységes nagy nyilvánosságot, és maguk szelektálják ki azokat a híreket, amelyek nem erősítik meg őket a meggyőződésükben. Emellett erősítik a narcisztikus attitűdöt – sokan mintha csak a barátaiknak akarnának imponálni a közösségi ügyekben való részvételükkel. Az önpromóció, a saját magukról fölrakott hízelgő képek, nem beszélve a Facebookot előzőnlő elviselhetetlen cukiságdömpingről, éppen nem a progresszív, demokratikusan elkötelezett politikai közönség ideális arcát mutatja fel.

Ennél is súlyosabb kérdés, hogy az ilyen közösségi oldalak nemcsak a jó emberek szervezésére alkalmasak. Megjelennek rajtuk a szélsőjobboldali önszerveződő közösségek is, a rasszista uszítás és az etnikai gyűlölködés szítása, a rémhírterjesztés, és nemritkán személyre szóló fenyegetéseket is közvetítenek. Ha közelebbről megnézzük az úgynevezett blogoszférát, tombol rajta a rasszizmus és a xenofóbia. A progresszív posztok és blogok

comment oldalai hemzsegnak a szervezett trollok gyűlölködő bejegyzéseitől.

Különösen aggasztó, hogy bűnözői hálózatok is kihasználják az internet és a Facebook által biztosított anonimitást. Így szerveződik manapság a szerv- és emberkereskedelem, a pedofil hálózatok, a terrorizmus és más deviáns tevékenységek. Az Al-Kaidának is megvolt a maga hálózata.

Mindéz korántsem szól az internet ellen, amely csodálatos eszköz, csak az ellen az illúzió ellen, mely az internet közvetlen és automatikusan progresszív politikai hatásaihoz fűződik. Morozov rámutat, hogy a média minden fontos technológiai újításánál, így például a távíró, a telefon, a rádió és a televízió bevezetésekor is eluralkodtak hasonló technikai utópiák, amelyek aztán a helyükre kerültek. Idézi Ray Bradbury korabeli nézetét, mely a macLuhani világfalu optimista víziójával szemben így jellemezte a tévét: „ez a szörnyűséges vadállat, ez a medúza, mely eszténként milliárd néző megkövült tekintetét kötözi magához, ez a szirén, amelynek énekére vágytunk, és amely oly sokat ígér és oly keveset ad.”

Ma másféle, hatásosabb instrumentumok állnak rendelkezésre, hogy megigézzenek. Nem az a kérdés, hogy az internet és a mobiltelefon jó dolog-e vagy nem jó, ez hibás kérdésfeltevés. A technológiai determinizmustól kell megszabadulni, és ezeket az eszközöket társadalmi közegükbe ágyazva kell értelmezni, politikai következményeiket is feltárva. A *Wikileaks*, az Edward Snowden által feltárt NSA megfigyelési botrány és hasonló esetek arra figyelmeztetnek, hogy a fejlett demokráciákban is milyen veszélyeket hordoz az új technológia a megfigyelések kiterjesztése, a selektív cenzúra, valamint a személyi adatok kiszolgáltatása, és gazdasági,

politikai hatalmi érdekeknek való alávetése révén. A politikai hatalom fő intézményeinek, a kormányzatoknak és a politikai aktivistáknak feladataik vannak e téren, és ehhez jó, ha nagyobb adag realizmust és szkepticizmust tanúsítanak, éppen azért, hogy megőrizhessék és felhasználhassák az új technika emancipációs potenciálját.

Geopolitika és globalizáció

Ami második témánkat, a globális hatalmi átrendeződést illeti, abból a feltevésekből kell kiindulnunk, hogy a 21. század globális méretekben éles társadalmi konfliktusokkal lesz terhes. Főösleges is egyenként felsorolni a globális konfliktusokat, amelyek megtöltik a világsajtót és a politikai értekezéseket. A globalizáció ahelyett, hogy kisimítaná a különbségeket, láthatóan inkább növeli az egyenlőtlenségeket, még ha egészében javulhatnak is a legtöbb ember életfeltételei. Egyfelől integrálóan hat, másfelől viszont új identitásokat és lojalításokat generálva fragmentál: szétörve a tradicionális életformákat és politikai kereteket, zavaros viszonyokat teremt.

A befolyásos államok új geopolitikai vetélkedése, melynek tárgya a források biztosítása és az új biztonsági kockázatok elhárítása, azt a kérdést is felveti, hogy nem fékeződik-e le rövidesen a globalizáció folyamata, ha az eddig nyertes országok számára veszteségeket kezd okozni. Ezt a veszélyt azonban csökkenti az a kilátás, hogy a piac helyébe az államok is beléphetnek, ha érdekükben áll a globalizációs folyamat folytatása. Márpedig számos nagyhatalom, élükön a BRICS-országokkal,¹

¹ BRICS: Brazília, Oroszország, India, Kína és a Dél-afrikai Köztársaság angol nevének kezdőbetűiből összeállított betűszó.

képesnek bizonyult a globalizáció előnyeit kihasználni. Az államnak talán nagyobb szerep jut majd a jövőben a gazdasági és technikai fejlesztések terén, mint a piaci versenynek, de a globalizáció minden jel szerint, ha más keretek között is, de folytatódni fog.

A mai helyzetben egyértelmű, hogy minden új kihívás, válság és kritika ellenére az Amerikai Egyesült Államok a világrendszer hegemon hatalma. Ez a hegemonia az ország páratlan katonai képességein, a globális gazdasági és pénzügyi rendszerben elfoglalt helyén, a technológiai innovációban játszott kiemelkedő szerepén, az állam kiterjedt nemzetközi szövetségi rendszerén, és nem utolsósorban kulturális befolyásán alapszik. Amerikát talán nem szeretik, de utánozzák, írja joggal George Friedman, a Stratfor nevű thinktank vezetője a *The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century* című könyvében (A következő száz év: előrejelzés a 21. századra). „A computer és nem a Coca-Cola” az amerikai gondolkodásmód és pragmatikus kultúra igazi jelképe, fogalmazza meg az amerikai krédó új jelszavát. „Amerika fiatal és barbár ország”, írja továbbá, amely érdekei védelmében nem riad vissza a *hard power* (katonai hatalom) alkalmazásától sem. De miután birodalomná vált, szerinte nem is tehet mást, helyzetének megfelelően kell viselkednie, hogy fenntarthassa a hatalmi-politikai egyensúlyt a Földgolyón.

Ez a fajta amerikai öntudat ugyan sokat erodálódott a balul sikerült háborúk, a pénzügyi válság és a felemelkedő rivális hatalom, Kína erősödésével, de azért az amerikai külpolitika máig irányadó doktrínájának tetszik. A *hard* és *soft* power kombinációját hatékony stratégiába ötvöző *smart power* (okos hatalom) fogalma fejezi ki ma legjobban az amerikai törekvéseket.

Kína felemelkedésétől ma nagyon tartanak Amerikában, ez a közéleti diskurzus állandó témája. Kína azonban még mindig elég szegény ország, óriási belső problémákkal, és az általa meghirdetett „békés felemelkedés” doktrínája éppen azt célozza, hogy hagyják nyugodtan fejlődni még jó ideig. Növekszik ugyan katonai ereje, gazdasági és pénzügyi befolyása is egyre nő a csendes-óceáni térségben, de a közeljövőben ez még nem fenyegeti Amerika hegemon helyzetét.

Európát eközben mintha kissé leírták volna az amerikai külpolitikai stratégiák. Mivel indokolják ezt? Az Európai Unió bár nagy piac, jelentős termelési kapacitással, nagy kulturális örökséggel, de nincs egységes politikája, sem védelmi ereje, és tagjai nemcsak nyelvi, de politikai szempontból sem egy nyelvet beszélnek. Egy ismert *bonmot* szerint a világ katonai arzenálja ma Amerika (értve ezen az USA-t), pénzeszsákja Japán és a tengerentúli kínai bankok, a világ munkaerő-tartaléka Kína, Európa pedig – a világ múzeuma.

Nehéz ehhez mit hozzátenni. Egy fenyegető konfliktusokkal teli világban, ahol helyi és regionális háborúk sora lángolhat fel a régi politikai keretek szétesése miatt, Európa biztonságát egyelőre csak az euro-atlanti szövetségi rendszerben való részvétele garantálhatja. Semmilyen régi gyökerű Amerika-ellenes *ressentiment*, sem pedig praktikus kereskedelmi és egyéb érdekek nem fedhetik el ezt a tényt.

Az igazi kérdés a globális hatalmi átrendeződéssel kapcsolatban természetesen nem az, hogy mely hatalmak emelkednek és melyek süllyednek a nagyhatalmak örök vetélkedésében. Nem is az, hogy egy hegemon hatalom képes-e jobban garantálni egy világrendet, vagy egy duopólium, esetleg oligopólium. Zbigniew Brzezinskit idézve írja Naím: a

világ egy poszthegeomón korszakba lépett, ahol „egyetlen nemzet sem képes többé arra, hogy másokra alapvetően és tartósan rákényszerítse akarátát.” A fő kérdés ezért az, hogy létrejön-e végre a globális kormányzásnak egy hatékony intézményi kerete a kölcsönös biztonsági főbiák leküzdésével. A következő korszak nemzetközi hatalmi politikájának tétje az, hogy sikerül-e közös döntést hozni az olyan égető kérdések megoldására, mint a klímaváltozás következményei, az energiaszűkösség, a krónikus szegénység, és végül, hogy sikerül-e békés keretek között tartani a drámai társadalmi és kulturális átalakulásokat, illetve az ezekből fakadó konfliktusokat, amelyeket maga a globalizáció idéz elő.

A hatalom hanyatlása

Végül harmadikként a hatalom hanyatlásának Moisés Naím könyvében megfogalmazott tézisének szeretném röviden ismertetni. Ez a feltételezés kontrafaktuális, azaz ellentmond a közvetlen tapasztalatnak, hiszen inkább a hatalom és gazdagság összefonódását és koncentrációját érzékeljük, és azt, hogy a demokráciákat is mindjobban aláássa az oligarchizálódás és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése. Azt gondolnánk, ha egyik oldalon nő a hatalom, a másikon nő a kiszolgáltatottság, és hogy ez nullszaldós játszma.

Milyen tapasztalatokra hivatkozik a szerző tézise megfogalmazásakor? Naím egykor a venezuelai kormány minisztereként jó reformelképzelésekkel lépett hivatalba, amikor váratlanul utcai tüntetésekkel szembesült, amelyek meghiúsították a tervek megvalósítását. Ismerős történet. Több, hasonló okból frusztrált politikus véleménye után a német Joschka Fischert idézi: „Az egyik legnagyobb sokk, amely [miniszterként] ért, az a felfedezés volt, hogy mind a pompás paloták, vala-

mint a kormányzat egyéb székhelyei valójában üres helyek. A kormányzati paloták birodalmi architektúrája csak elfedi azt, hogy ténylegesen mennyire korlátozott is azok hatalma, akik bennük dolgoznak.” (Naím, 2013, 276.)

Mindez arra utal, hogy valami nagyon megváltozott a politikai hatalomgyakorlás közegében. Nem pusztán arról van szó, hogy a politikusok sajnálkoznak a vélelmezett és az aktuális/tényleges hatalmuk között megnyíló szakadék miatt. Maga a hatalom vált példátlan támadások céltáblájává. „A hatalmasok növekvő mértékben azt tapasztalják, hogy mennyire korlátozott is a hatalmuk... A hatalom gyengébbé, átmenetibbé és korlátozottabbá vált.” (Naím, 2013, 292.)

Milyen okoknak tulajdonítható ez? Naím szerint a modern ipari társadalmak felemelkedése óta a hatalom gyakorlása nagy szervezeteken alapul, amelyek közvetítik a társadalom tagjainak eltérő érdekeit. Az állami bürokrácia, a területi és szakigazgatás szervei, a pártok és a nagy szakszervezetek, nagy hadseregek stb. jellemzik ezt az időszakot. Ma viszont megjelennek „mikrohatalmak”, melyek kis, kevésbé ismert, egykor elhanyagolható szereplőket fognak össze, aláássák, bekerítik és meghiúsítják a nagy bürokratikus szervezetek törekvéseit. Felkelő csoportok, kicsiny perempártok, innovatív kis start-up cégek, hackerek, lazán szervezett civil aktivisták, független közösségi médiumok, lődörgő ifjak a köztereken, sztárolt karizmatikus egyének lépnek színre, akik külön-külön nem számítanak sokat, de egészében hozzájárulnak az erőszakszervezetek, televíziós hálózatok, a hagyományos politikai pártok, nagy cégek és bankok hatalmának hanyatlásához, kijátszva azokat és megnehezítve erőforrásaik mozgósítását. „A hatalmat ma könnyebb megzavar-

ni, és nehezebb konszolidálni.” (Naím, 2013, 52. loc 1318.) E tézis lényege, hogy a klasszikus weberi bürokrácia ereje kimerült, a hatalom már nem a nagyméretű hierarchikus szervezeteken múlik, miután a hatalom használata és ellenőrzése mind több decentralizált egység ellenállásától függ. Az informatikai forradalom is hozzájárult e fejleményhez, de fontosabbak a magában a társadalomban zajló változások.

Ennek alátámasztására három olyan forradalmat idéz fel a szerző, amelyek megváltoztatták a hatalomgyakorlás közegét. Az első a „több” forradalma, a „bőség társadalmának” jelenségei. Sokkal többen vagyunk, és tovább is élünk, az új generációk iskolázottabbak, és bár okkal rojúk fel a szélsőséges egyenlőtlenségeket, egyre bővül a középosztály létszáma (immár két-hárommilliárdra teszik), amelynek igényei nőnek. A hatalom ugyan kevés kézben koncentrálódik, de többet és türelmetlenebbül is követelnek tőle – haladást az oktatás- és egészségügyben, jobb ellátásokat és közszolgáltatásokat stb. „Ha az emberek számosabbak, és teljesebb életet élhetnek, nehezebb lesz őket kormányozni és ellenőrzés alatt tartani” – írja a szerző. (Naím, 2013, 57. loc. 1425.) Brzezinskit idézi, aki egy interjúban nyersen kimondja, hogy „végtelenül könnyebb ma milliányi embert megölni, mint ellenőrzés alatt tartani őket.” (Naím, 2013, 131. loc. 2912.) Bőségben élő és igényesebb tömegek lojalitását nehezebb megszerezni, nehezebb őket mozgósítani, fegyelmezni, meggyőzni, de nehezebb elnyomni is.

A másik ilyen forradalmi változás a *mobilizáció* megnövekedése. Ma sokkal több ember van úton, és változtatja lakhelyét, mint valaha a történelemben. A migráció soha nem látott méreteket öltött, és ez várhatóan csak fokozódni fog. Ne csak a külső migrációra

gondoljunk, nem kevésbé fontos a belső migráció. A szédítő tempójú urbanizáció ugyan csak megváltoztatja a hatalom térszerkezetét. A mobilitás jelenségei közé sorolja az agyelszívást és a turizmus hatalmas fejlődését is. Az emberek mozgása mellett az áruk, a pénz mozgása és az új információk áradata is hihetetlenül felgyorsult, és főleg olcsóbbá vált. Miként érinti ez a hatalom gyakorlását? A hatalom üzenetei nem találnak célba ennyi mozgás közepette. A határok porózussá válnak, az emberek számára új választási lehetőségek nyílnak meg, és a hatalom képviselői egyszer csak azzal szembesülnek, hogy az emberek többé nem foglyai a határolt területi hatalomnak.

Végül a harmadik változás a *mentalitás forradalma* – ez arra vonatkozik, hogy semmit nem veszünk többé örök adottságnak. A polgárok elvárásai gyorsabban nőnek, mint a kormányok képességei ezek kielégítésére. Megváltoznak az emberek értékattitűdjei, érzékennyé válnak olyan kérdések iránt, mint az egyéni autonómia, a genderügyek, a vallási tolerancia és hasonlók. Ez az értékváltozás kritikusabbá teszi őket vezetőik irányában, ami könnyen a közbizalom megroppanásához vezet, ezáltal gyengítve a demokráciát. Ahogy a fejlődő országokban a bővülő középosztály, úgy a fejlett országokban a zsugorodó középosztály frusztrációja okoz fejfájást a kormányoknak és a *big business* (az üzleti körök) világának. A 2008-as pénzügyi válság megmutatta, hogy a régi demokráciákban is nő az elégedetlenség a kormányokkal, bankokkal, és a demokrácia hagyományos intézményeivel, a pártokkal és nagy érdekképviseletekkel szemben. A politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség globális jelenséggé terebélyesedett. Ennek egyik oka, hogy a hatalommal szembeni morális kötelezettség

hagyományos támaszai, a szokások és a valóságok már egyre kevésbé vezérik az emberek magatartását.

Mindéz nem jelenti azt, hogy a hatalmon lévőknek ne lenne módjuk arra, hogy akaratukat akár kényszerrel, akár megvesztegetéssel és jutalmazással érvényesítsék. De nem kétséges, hogy az ellenállás, a kormányzati intézkedések bojkottja, az előlük való kitérés, általában az autonóm ellenszervezkedés eszközei is megszorodtak. Naím példák során keresztyűl bizonygatja, hogy a gazdaságban, a politikában, az egyházak világában és a civil szervezeteknél egyaránt miként válik a hatalom egyre forgandóbbá és sebezhetőbbé. Igaz, hogy a gazdasági szférában rendkívüli hatalom koncentrálódik a vezetők kezében, de az is, hogy egyre intenzívebb a verseny, és a vezetői posztokon gyors a cserélődés. Sok kicsi, innovatív start-up vállalkozás néhány év leforgása alatt hatalmasra nő, míg régi cégek bedőlnek. Az állami vezetők arra panaszkodnak, hogy nem tudnak cselekedni, annyi minden megköti a kezüket. A kormányok a hatalommegosztás intézményi kontrollja mellett is különböző érdekszervezeti lobbik, párton belüli frakciózás, civil mozgalmak és a kritikus nyilvánosság folytonos nyomása alatt állnak. A fejlett országokban a régi nagy, kiszámítható és megbízható politikai szervezetek szétesőben vannak, az egész politikai rendszer széttöredezik, és bénítja a politikai cselekvést. A kormányzás mindinkább kisebbségek koalícióján alapul. Az államokat regionális aspirációk is bomlasztják, nő a helyi hatalmi szervezetek politikai súlya a központi hatalomhoz képest. A választásokat mindinkább a pártok támogatásába pénzt pumpáló gazdasági lobbik döntik el. A politikusok a hatalomért folyó harc során folyamatos negatív, lejárató kampányokkal szembesülnek.

Még a szigorú engedelmisségi hierarchiába szervezett hadsereg is problémák tömegével találkozhat. A tradicionális katonaság kezében óriási pusztító potenciál halmozódott fel, amelyet azonban politikai okokból nem lehet bevetni; ezért a hadviselésben az aszimmetrikus, irreguláris hadviselés harapódzott el. Az elmúlt évtizedek háborúit egyre kevésbé a nagy hadsereggel rendelkező államok nyerik meg. A szervezett kis gerillacsoportok csekély erővel is esélyesen szállhatnak szembe náluk sokszorta nagyobb hadseregekkel, miután a helyileg összeeskábált és távirányítással működésbe hozott robbanószerkezetek politikailag elviselhetetlen károkat okoznak, meghátrálásra és tárgyalásra készítve hatalmas ellenfeleiket. Az amerikai háborús veszteségek 60%-át ilyen eszközök okozták az iraki háborúban. Válságövezetekben ezért a nagyhatalmak előszeretettel folyamodnak privát zsoldos-seregek alkalmazásához, hogy enyhítsék a kormányaikra a választók részéről nehezedő erkölcsi és politikai nyomást. A háború privatizálása viszont nehezíti a válsághelyzetek politikai rendezését, hiszen az ilyen magánhadseregek semmiféle nemzetközi jogalanyisággal nem rendelkeznek.

A fegyverkereskedelem szabadpiaca még inkább súlyosbítja a helyzetet. A világ számos részén a gyarmati sorból felszabadult országokban az államhatalom jelentős katonai szembenállással találkozhat rivális politikai mozgalmak és szervezetek részéről, az olcsón beszerezhető modern fegyverek miatt. Az államhatalom így elveszti belső szuverenitását, miután nem képes érvényesíteni az erőszak törvényes monopóliumát. Eközben nemcsak etnikai viszályokról és regionális autonómia-törekvésekről eshet szó. A drokartellek magánhadserege például, melynek tagjait gyakran alulfizetett hivatalos katonai vagy rendőri

alakulatokból verbuválják, kettőshatalmat létesíthet egy országon belül, nyílt polgárháborút szítva. És akkor még szó sem esett a terrorizmus decentralizált hálózatairól. Mind ebből nyilvánvaló, hogy már korántsem csupán az úgynevezett „lator államok” jelennek veszélyt a békére. Ma nemcsak a nukleáris tömegpusztító fegyverek elterjedése jelent biztonságpolitikai fenyegetést, hanem a fenti jelenségek is.

Az uralom tradicionális legitimitását biztosító nagy egyházak hatalmának és befolyásának gyors erózióját is szélesen tárgyalja a szerző. Isten bárányai nem tűntek el, csak fogyasztóvá lettek, fogalmazza meg némi iróniával; a hívők ugyanis mind nagyobb vallási választékot találnak az üdvösség piacán (Naím, 2013, 194. loc. 4171.). Az új demokráciákban is számtalan evangelizáló szekta és felekezet virágozott fel és hódított teret. A politikai elittel összefonódó katolikus klérus például Dél-Amerikában nem mutatkozott elég érzékenynek a szociális problémákra, a hierarchia nélküli pünkösdisták felekezetek így könnyen elcsábították tőlük a híveket. Az egyház számára korábban talán az európaiak szekularizálódása jelentette a problémát, de ma egyre inkább a hívek átállása más, kevésbé hierarchikus egyházi közösségekhez. Ezt megkönnyíti számukra az is, hogy a *herézis* többé nem számít megtorolható politikai bűnnek, így a hívek az új egyházakban is büntetlenül kereshetik az üdvösségüket. Az ilyen közösség-közeli felekezetek sikerét elősegítette a kommunikációs forradalom is: üzeneteik gyorsabban jutottak el a hívek selegéhez, míg a katolikus egyház nehézkes hierarchiája nehezebben tudott reagálni a hívek gyorsan változó igényeire.

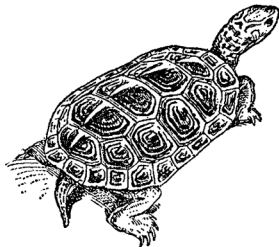
Naím hasonló eróziós folyamatokat mutat ki a nagy szakszervezetekben, filantróp és egyéb civil egyesületekben is. A szerző tézise a hatalom végéről azonban természetesen erős túlzás, láttele a hatalom változásairól mégis igen tanulságos. Feltárja, hogy a globalizáció indukálta korszakos változások egyaránt vezetnek egyidejűleg fragmentációhoz és integrációhoz, miközben a régi keretek és szervezeti formák bomlása egyre feltűnőbb.

A hatalom vázolt szétszóródása elsőre olyan benyomást kelt, mintha az a demokrácia malmára hajtaná a vizet. Valójában mindez visszaüthet, és destruktívá válhat. A mikro- és vétó-hatalmak megszorodása egy újfajta stagnálást és döntésképtelenséget is előidézhet, éppen akkor, amikor az emberiség jövőjének nagy kérdéseiről kellene világosan állást foglalni, és közös döntés alapján cselekedni. A megoldás ezért semmiképpen nem a politikával szembeni generális ellenérzések fokozásában keresendő, hanem inkább abban, hogy miként állítsuk helyre a megrendült bizalmat a politikában. Ehhez politikai innovációkra, felelős részvételre, a mainál jobb és erősebb szervezetek és intézmények építésére van szükség. Miközben jogos szkepszissel fogadhatjuk a hatalom végéről vagy akár csak hanyatlásáról szóló tézist, mégis osztozhatunk a szerző végső konklúziójában, miszerint „az emberiségnek a túlélés érdekében meg kell tanulnia új módon kormányoznia önmagát” (Naím, 2013, 243. loc. 5159.).

Kulcsszavak: *hatalom, globalizáció, információs forradalom, internet és demokrácia, a net téveszme, geopolitikai változások, globális kormányzás, integráció és fragmentáció, a hatalom koncentrációja és eróziója*

IRODALOM

- Castells, Manuel (2001): *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford University Press, Oxford–New York
- Cohen-Tanugi, Laurent (2008): *The Shape of the World to Come. Charting the Geopolitics of a New Century*. Columbia UP
- Csepeli György (2013): *A hatalom anatómiája*. Kossuth, Budapest
- Ferrero, Guglielmo (2001): *A hatalom*. (ford. Járai Judit) Kairosz, Budapest
- Friedman, George (2015): *A következő évtized*. PAGEO, Budapest, 2015. november 18.
- Friedman, George: *The Next 100 Years. A Forecast for the 21st Century*. Doubleday, New York
- Fukuyama, Francis (2012): *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig*. (ford. Pető Márk) Akadémiai, Budapest
- Fukuyama, Francis (2005): *Államépítés. Kormányzás és világtrend a 21. században*. (ford. Kitta Gergely) Századvég, Budapest
- Goodin, Robert E. – Klingemann, Hans-Dieter (szerk.) (2003): *A politikatudomány új kézikönyve*. Osiris, Budapest
- Hindman, Matthew (2009): *The Myth of Digital Democracy*. Princeton UP
- Mann, Michael (1986): *The Sources of Social Power. Volume I. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge University Press, Cambridge (Németül: *Geschichte der Macht, 1. Von den Anfängen bis zur griechischen Antike*. Campus, Frankfurt/M, 1990)
- Morozov, Evgeny (2011): *The NET Delusion. The Dark Side of Internet Freedom*. Public Affairs, New York
- Naím, Moisés (2013): *The End of Power*. Basis Books, New York
- Nye, Jr., Joseph S. (2011): *The Future of Power*. Public Affairs, New York
- Russel, Bertrand (2004): *A hatalom. A társadalom újszerű elemzése*. (ford. Ádám András) (2. kiadás) Typotex, Budapest
- Scott, John (2006): *Power. Key Concepts*. Polity Press, Cambridge, UK–Malden, MA, USA (2014-es kiadás • <http://tinyurl.com/z2pgswt>)
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. (ford. Józsa Péter) Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest

A LÁTHATATLAN HATALMAK

Almási Miklós

az MTA rendes tagja, professor emeritus,
ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet
almasi.miklos@t-online.hu

A látható hatalmat ismerjük: valahogy úgy, hogy lecsap, börtönbe dug, enyhébb formában hárman-négyen ülnek egy tárgyalóban, és eldöntik, hogy kinek milyen *ne* legyen, vagy – rosszabb helyen: hogy Z nevű és társai bíróság elé állnak, és börtönbe menjenek. E döntések biztosítékát élesben láttuk: tankok vonulnak – Körút vagy Tiennamen tér –, és attól kezdve van a fent (hatalom) és a lent. De a fent is tagozódik: az egyenlők és egyenlőbbek, mindenki a csúcson lévőtől függ vagy valakitől. Mindez a hatalom durva formája – hatékonyabbak a titkos alkuk, a kijátszott ellenfelek, a *Zuckerbrot und Peitshe* ósdi–új módszere – Ferenc Józseftől Kádárig. A *Zuckerbrot* ezernyi technikai árnyalata szofisztikálódott: e módszer variánsait Lukács György annak idején *finom* manipulációnak nevezte, (szemben a tank/gumibot páros *durva* manipulációjával): a finom manipulációban megvesznek, eladnak, rábeszélnek, csábítanak – nincs erőszak, nincs direkt utasítás – ez utóbbi legfeljebb végső esetben: mégis csinálod, mert különben elbuksz. Ennek a struktúrának működtetését írta le Machiavelli, sokszor temették – merthogy a fejlett demokráciában nincs machiavellizmus. Aztán újra meg újra felfedezték: a világpolitika és a kispályás játékosok ma sem lehetnek meg nélküle. Legújabb – szellemes – összefoglalását Henry Kissinger *Word Order* című friss könyvében

olvastam: miért nem működik a hidegháborús stratégia, és hogyan váltott a rend erre a finomabb variációra.

Tézisem szerint itt, ezen a téren következett be nagy váltás. A látható hatalom durva és finom struktúrája mellé az utóbbi harminc évben kinőtt a *láthatatlan hatalom*: nem tudsz róla, nincs arca, személyneve – mégis ő irányít, nem gumibotot vagy manipulációval, nem azzal, hogy megvesz vagy téged, vagy ellenfeled – hanem egyszerűen az ész cselével, hogy hegeli nyelven szóljak. Bevezetőmben csak felsorolok néhányat, működésüket majd a továbbiakban részletezem.

Legyen az első konstrukt a globális *penzpiac*. Arctalan, személytelen: ha egy céget, országot leértékelnek, azt nem valaki csinálja, azt sem, hogy egy országban emelkedik vagy csökken a munkabér. Nem valaki csinálja, hanem, ahogy mondják, a *penzpiacok*. Ami valami kollektív erő, ami ellen alig van apeláta: megfoghatatlan, láthatatlan hatalom. (Néha van neve: IMF, vagy Standard and Poor, de az ilyesmi valójában csak a jéghegy csúcsa, és itt sincs arca-személyneve.)

A második konstrukt legyen a *totális megfigyelés*, a keresőprogramok vagy a közösségi média mellékágbeli foglalatossága. Röviden: adatgyűjtés emberekről, röviden: a magánszférára megszüntetése, a titkok felszámolása – „mindenkiről mindent tudni”, adott esetben

e tudással kereskedni, a megszerzett adatokat betáplálni kormányok titkosszolgálatába. Milyen érzés, hogy e hatalom kezében vagyunk szőröstül-bőröstül?

Milyen érzés az egyén magánéletének totális kiszolgáltatottsága – miközben ugyanennek a gépezetnek vívmányait, mindennapos támaszait naponta használjuk, élvezzük, – nélküle már nem is léteznénk: a világ legnagyobb keresőprogramja nélkül nemigen tudnánk boldogulni. Vagyis ennek a hatalomnak már van neve, de ez csak álnév, miközben hatalmas tudásanyaggal segít percről-percre – ilyen minden keresőprogram. Az viszont már nem látszik, hogy kizsebel, adatainkat letagogatja, olyasmiket is tud, amiket mi nem is tudunk magunkról – és hogy e totális megfigyelés birtokában a világ egyik fontos irányítója lett. Nem látszik, hogy mint *hatalom* áll velünk szemben, hogy kezében vagyunk. Nem látszik, ha igen, nem vesszük komolyan.

A harmadik ilyen láthatatlan hatalom az információs társadalom *aszimmetriája*: a mai IT-világban minden információ, és egyben minden tudható-ismerhető, mert információs társadalomban élünk. Ugyanakkor a legfontosabb világpolitikai döntésekről, a világgazdasági tárgyalások eredményeiről vagy az üzleti trükkök titkairól semmit sem tudunk, egyszer csak valamelyik vészes következménnyel szembesülünk: valahol tudják-csinálják, a társadalom (a világ) ha megfeszül, sem tudhat döntéseikről. „Ők” – orwelli nyelven – mindent tudhatnak, mi – a jónép – ebből a tudásból, az igazán perdöntő információkból ki vagyunk zárva.

Kezdeném az **első** láthatatlan hatalommal: a pénzüccokkal, itt egy közhelyszerű példával. Az interneten pörög egy híressé vált rövidfilm: a BBC riportere faggat egy brókert a lehetséges válságról, és arról, hogy a kormá-

nyok hogyan tudják majd rendbe tenni a világot. A bróker híressé vált válasza: „asszonyom, ön téved, a világot nem kormányok irányítják, hanem a Goldman Sachs.” („not the governments, Goldman Sachs rules the world”.) Gondolhatjuk – talán helyesen – hogy ez csak egy felfújtt hólyag cinikus beszólása. Amit mond, szenciát keltő szlogen. Ám a dolog ennél bonyolultabb. A pénzüccok és a befektetési óriásbankok – mint amilyen az itt említett Goldman Sachs, a világ legnagyobbika – rejtélyes gépezetként működnek, melyek tényleg valós hatalommal rendelkeznek a világ dolgai felett.

Nézzük közelebbről, hogyan? Amikor az euro árfolyama 290-ről 320 forintra ugrik, akkor e váltásban a pénzüccok döntenek. Igaz, hogy egy ország valutáját gazdasági teljesítménye határozza meg, de ennek értékelése a pénzüccokon alakul ki, e teljesítmény alul- vagy felülértékelése során. Vagyis a pénzüccok beáraznak, és döntésüknek katasztrofális következményei lehetnek: lásd a lakáskölcsönök törlesztőrészeleteinek robbanását. Amerikában a jelzáloghitelek törlesztőrészelete szállt el 2006-ban, s ez vezetett a válsághoz. Hogy ez bekövetkezzék, ahhoz irtózatossá hatalom kell – nem is tudjuk áttekinteni gépezeteit. Csak néhány jeléről tudhatunk.

A tévében vagy a médiában a pénzüccokat megszemélyesítik, azt mondják, hogy „a pénzüccok idegesek”, „gyanakodnak” vagy „megnyugodnak” – mintha élő emberről lenne szó. Mert e hatalmat így egyszerűbb elképzelni. Nyilván másról van szó.

A világban naponta háromezer milliárd dollárnyi valuta kering, keresi a helyet, ahol a legkedvezőbb módon válthatna, mondjuk dollárról fontra, jenről euróra. Naponta milliárdnyi tranzakciót bonyolítanak le, milliárdnyi valutaalakzatot váltanak a világban

Tokiótól Sao Paolóig, Frankfurtól Moszkváig – egyik formációból a másikba, s egy-egy valutáért van, aki túlfizet, van, aki alulfizet – és e több millió tranzakcióban alakul ki egy-egy deviza pénzüccpiaci árfolyama: mondjuk, hogy az euró ma 304, holnap 310 forint. A konstruktív voltaképp látható – a neten, a *HVG*-ben, az arab pénzüccváltónál, okostelefonon követhető, de hogy hol, ki, miért „döntött” – az láthatatlan marad. Mert maga a kérdés is értelmetlen: a pénzüccpiac önmozgása alakítja így a benne keringők árait.

Következményeit országok GDP-je, adósságtörlesztésének nehézsége vagy könnyítése, az egyes cégek profitjának csökkenése/emelkedése (vagy épp bedőlése) mutatja. Nagy hatalom. De láthatatlan: tudunk róla, de nem látjuk, ha látjuk, nem értjük a lényegét.

Van, amikor e mechanizmus működése egyszer csak látható lesz. Ilyen volt a napokban is folyó ún. LIBOR-botrány. (LIBOR – *London Interbank Offered Rate*) A világ öt nagybankjának vezetői (Citigroup, Royal Bank of Scotland, UBS, JPMorgan Chase, Barclay) hetente összeülnek és megállapítják a bankok egymás közti kölcsönzésének alapkamatát. Ez lesz a bankközi kölcsönzés alapkamata – ami aztán beárazza, hogy az egyes országokban hogyan alakuljanak a hitelek kamatai, azaz árai. A LIBOR nagy hatalom a világban – mondják, hogy ötezer milliárd dollár napi forgását befolyásolja. Az okosok azt is mondják, hogy e döntésekre épül, hogy 36 ezer vagy 40 ezer dollár lesz-e egy szemeszter ára a Harvardon, hogy Hamburgban vagy Szófiában a kocsira felvett hitel 19 vagy 21 százalék lesz, de a hitelkártyánk kamatát is ez a szám befolyásolja. A világot tetőtől-talpig átfogó hatalmi mechanizmus – amit a pénzüccpiac alakít, aztán az említett öt bank főnökei rögzítenek. Ez a gépezet most azért vált látha-

tóvá, mert csaltak, és a csalás kiderült, robbant. Csaltak mikroszkopikus léptékben: 2008 óta havi rendszerességgel, egy tízezrednyi százalékponttal feljebb vagy lejjebb srófolták ezt a minden európai gazdasági tevékenységet befolyásoló rátát. Aztán a valós és az elcsalt százalék közötti összeg eme öt bank számlájára vándorolt. (A csalás részleteit persze nem ismerem, de a trükk keretfogalmai, alapszámái ma már bírósági döntésekben olvashatóak, három bank már milliárdos büntetést fizetett.)

Vagyis e példával – amit erős túlzásokban tobzódva adtam elő – azt akartam csak jelezni, hogy itt véletlenül látni lehet a pénzüccpiac arctalan mechanizmusát, mert fülön csípték azokat, akik belenyúltak a gépezetbe.

De ha nincs bűncselekmény – a gépezet akkor is működik, akkor is láthatatlanul ott dolgozik és végül is ott van a részletfizetésed számaiban. Világhatalom, láthatatlanul.

A **második** láthatatlan hatalom, a keresőprogramok világa.

Mindenki használja és örvendezik: egy kattintás és a keresőprogram megmondja, mikor született Velasquez, mi a Celsius és Fahrenheit váltószáma, ki az igazgatója a marosvásárhelyi színháznak, hol volt a Karpfenstein utca, ki fedezte fel a világhírű szopránt, Anna Netrebkót; majd mindent tud, és majd mindenben segít, ha elakadsz – szinte feleslegessé teszi a lexikonokat, kézikönyveket, egy-két kattintásra minden a kezébe kerül. Még ezernyi dolgot is tud, amit megoszt veled: nélkülözhetetlen. Megjelenése hihetetlenül kibővítette a tudás horizontját, és főképp a tudható dolgokhoz való hozzáférést.

Ennek a hihetetlen nagyságú tudásbanknak azonban van egy másik, kevésbé ismert oldala: az adatszimatoló – a használók adatait felkutató, rögzítő – szolgálat: a totál meg-

figyelés. Mindent tud rólad, azt is, amit te nem tudsz. Érettségi fotót kapsz barátodtól, a keresőprogram minden arc mellé oda tudja írni az arc viselőjének nevét, lakcímeit, foglalkozását, tán még betegségeit és vagyoni állapotát is. Pedig a fotó nem új: a kereső program mégis visszakeres, feltúr, dokumentál. Navigálsz: nézed a mobilod, térkép, GPS – isteni, hogy tudod, merre kell menni a Trombitás utca 21-be. Csakhogy a telefonban – amit a zsebedben hordasz – van egy alkalmazás, ami megmondja, hol vagy éppen. Amin először csodálkoztam: állok a Széll Kálmán téren, és a telefon megmondja, hogy a Széll Kálmán téren állok. Mire jó ez? Arra hogy *más is tudja*, hogy éppen hol vagyok: főképp a keresőgép. És nemcsak azt tudja, hol vagyok, de gyakorta használt útvonalaimat, azaz szokásaimat is kifürkészi, és el is raktározza.

És máris itt vagyunk: egyelőre a „láthatatlan hatalom” csücskénél, – mivel hogy személyes adataim idegen kezébe kerülnek. Mikor a legnagyobb navigációs rendszer készült, – *StreetView* néven – spéci autó ment végig a városon, filmezte az utcákat: ennek következtében ma már, ha keresel valamit a Wikipedián, vagy a GPS-en, akkor nem térképet látsz, hanem szinte élő képet az utcákról, házakról. Könnyebb a tájékozódás. Csakhogy, mikor a keresőprogram útvonalakat filmező kocsijai készítették ezeket a felvételeket, akkor a házakkal együtt felvették a házak állapotát, sőt elhaladtukban rögzítették az egyes lakásokban működő wi-fi adatokat is. Ez már kínos lett, mert például Németországban jogi problémát is okozott. A lakók azzal érveltek, hogy mondjuk, épp el akarod adni a házat, ott a kép, ami alaposan cáfolja a ház általad megadott állagát és vele árát. A fotó leértékeli ingatlanod. (A dolog Hamburgban történt, per lett belőle...)

A wi-fi futó beszélgetések – netán kódok – leszívása máig vita tárgya – a cég szerint ezeket az adatokat azonnal törölték, mások kételkednek a kijelentésben.) Az én wi-fi kódom huszonnégy karakter, betűk számok vegyesen: feltörésbiztos – mondják. De ha már a wi-fi kód is az övék – akkor ez a titkos kulcs már nyilvános lett – és gyanakodni kezdek: minden titkosítás csak illúzió? Csak gyanakszom, mert a per még tart, nincs eldöntve, hogy a hamburgi lakó wi-fi kódját felszippantották-e?

Gyanakszom: Mekkora is ez a hatalom valójában?

Téged is így tart nyilván a világ legnagyobb keresőprogramja, ma már a közösségi oldal is. Úgynevezett profiloddal együtt privátszférad adatait is tudja-tárolja. E jelenségben az az abszurd, hogy ezeknek a személyes adatoknak felét te önként kínálsz fel. Így például a Facebook esetében a rendszer megkérdezi, mi a foglalkozásod, hol laksz, éppen mit csinálsz – és bár ma óvatosabbak a használok, még ma is sokan örömmel válaszolnak ezekre a kérdésekre, és szinte boldogan adják át titkaikat a „megfigyelőnek”. A keresőprogramok jelenleg az arcfelismerő algoritmust tökéletesítik: a nyaralási fotón szereplő barátod neve, foglalkozása pakkra előjön, csatlózik egészségügyi és pénzügyi adataihoz: mindent egy helyen. Mondják, hogy a keresőgépek – az adattárak összekapcsolás révén – hihetetlen átvilágító hatalommal rendelkeznek. Elektronikus levelezésed már rég együtt olvassák a címmel, a többit láthatatlan módszerekkel szerzik be: *on-line* (illetve Skype)-csevegéseidből. Ha felmész a Youtube-ra, ott megismerik filmes, zenei stb. kedvenceid, érdeklődési köröd, ízlésed. Itt is jelentős információ – illetve titokmennység – kerül egy kézbe. Erre reagálva jegyezte fel a neves

német író, Hans Magnus Enzensberger, hogy szegény George Orwell ekkora hatalmat álmodában sem tudott elképzelni (Enzensberger, 2012).

A privátszféra titkainak elhalászását a rendszerek azzal bagatellizálják, hogy mindez csak a te érdekedben történik. A keresőszolgáltatást reklámokból él, tehát ezeket az adatokat cégeknek adják tovább, akik hirdetésekkel ostromolnak téged is, mint mindenkit. A reklámozó pedig hatékony marketingre törekszik. De ha az internetes keresőgép pontosan tudja, mi a foglalkozásom, érdeklődési köröm, akkor a cégek csak célzott reklámokat küldenek: vagyis nem fognak női piperecikkel, vagy vasútgépészeti könyvekkel traktálni. A hivatalos verzió szerint nem kell itt izgulni, a személyes adatokat egy fél év után törlik. Nekem mégis az a gyanúm, hogy valójában megfosztanak privátszféramtól, s benne személyes titkaimtól is.

Igen ám, de közben egy Edward Snowden nevű internet-szabadságharcos (vagy botrányhős) kiderítette, hogy adataid összegyűjtése (ellopása) nem is ilyen ártatlan ügy. Snowden ugyanis olyan dokumentumok ezreit adta közre, melyekből kiderült, hogy az internet-használókat letapogató cégek a megszerzett adatokat nemcsak piaci szereplőknek adják tovább, hanem ebben a játékban az állami szimatolás – titkosszolgálati lehallgatás – is benne van. Ma már sajnos nagyon is tudjuk, hogy ennek az utóbbi foglalatosságnak legitimitását a terrorizmus ellen harc adja: személyes szabadságunk egy részét fel kell áldozni a biztonságért – és ezzel majd minden privát kémtevékenység igazolva lehet. Jelen pillanatban az a gyanú kering az internet világban, hogy az amerikai NSA (National Security Agency) – a legfőbb titkosszolgálat rendszere kiszervezi az adatbegyűjtés jelentős hányadát

az óriás keresőprogramot működtető cégekhez. Így nem csoda, hogy az állami titkosszolgálatok is látják, mit írsz e-mailedben, mire kerestél rá az elmúlt egy évben, netán pornóra vagy szenzitív biztonsági adataira.

Miért baj ez? A legnagyobb keresőprogram pár évvel korábban azzal védekezett, hogy nem kell olyasmit csinálni, ami bűncselekmény vagy kétes ügylet – és akkor a magánembernek nincs is szüksége a privátszféra – a tisztességes emberek titkaiban bárki nyugodtan kotorászhat. Csakhogy ez az érvelés nem állja meg a helyét: a privátszféra felszámolása alapvető emberi jogokat sért, sőt a köznapi életben való tevékenységeket is tönkretelheti. Mondok egy példát: interjúra megy a hölgy, CV-je a kérdező előtt: pár perces közömbös csevej után elhangzik egy fura kérdés: mikorra tervezi a gyerekeit? A hölgy ámuldozik, erről nincs szó a CV-jében. „Nem tervezek gyereket.” Akkor miért próbálkozott két beültetéssel? A hölgy megdermed ijedében: ezek mindent tudnak rólam... E példában magánadat (*magántitok*) szerepel és *magáncég* kezére kerültek privátszféra érintő titkos adatok. Jó, ez a példám fikció volt, de ma már tudjuk, hogy a hölgy neve lehet Angela Merkel is – a német kancellár lehallgatásbiztos telefonját lehallgatta az NSA, az amerikai legfőbb titkosszolgálat. De lehet egy kutatóintézet, ahol a tengervíz olcsó sótalánítási módszerét védették le, ám a titkot lenyúlta egy titkos adatvadász, és egy nagyvállalat már azon van, hogy piacra dobja a német találmányt. (Ez utóbbi példa is fikció – elnézést.)

A fiatal ember, Edward Snowden, aki az amerikai lehallgatóközpontban dolgozott, lelkiismeretére hallgatva publikált több száz ezer addig senki által nem tudott leleplező tény a világhatalmak diplomáciájáról, háborús bűneiről, és mellékesen a keresőszolgálá-

tok magánéleti titkait felkutató tevékenységéről. A fiatalember elleni hajtóvadászat ma is folyik, nem is ezért említtem. Azzal sem foglalkozom, hogy Snowden hazaáruló vagy szabadsághős – erről is élénk vita folyik manapság. Számomra az a figyelemre méltó, hogy a fiatalember leleplezte az általa megpiszkált rendszer működését: 1) hogy mindenkit, akár hétmilliárd embert is megfigyelnek, rögzítik az adataikat, 2) ebben az állami hálózatban magáncégek (keresőprogramok vagy közösségi portálok) is besegítenek. Így aztán nem csoda, hogy nemzetbiztonsági szempontok teljesítése mellett kereskednek is a titkos adatokkal: a vállalat, ami eddig piacvezető volt találmányaival, lemarad, mert ötleteit, újításait ellopják.

A láthatatlan hatalom centrumában vagyunk: keresőgépektől a titkosszolgálatig (a PRISM rendszeréig) felszámolják az emberek privátszféráját. E láthatatlan hatalom ma már legfelsőbb politikai viták témája: az NSA főnökét pár éve kongresszusi bizottságban faggatták, hogy mire terjed ki a megfigyelés, adatrögzítés: a tábornok válasza az volt, hogy mindenkit és mindent megfigyelnek, akár hétmilliárd embert is. A tábornokot azóta leváltották – ám a rendszer maradt, felteszem, ma is működik. A felhatalmazást a terrorelenes *Patriot Act* adta, ami a 9/11 sokkja után született – a hatékony védekezés feltétele, hogy a cég mindenféle korlátozás nélkül tudja felkutatni lehetséges ellenségeit. És napjaink véres eseményei csak erősítik egy ilyen rendszer szükségességét. Csakhogy a módszerrel sérülnek a normális állampolgárok civil jogai is. S bár e törvényt többször is finomították, a megfigyelés, adatgyűjtés-tárolás óriásrendszere maradt: ez ellen a totális lehallgatás ellen az egyes ember vagy akár egy cég, s még inkább egy-egy ország – szinte védtelen. Az

alapvető szabadságjogok korlátozása a tét. Ahogy a Nobel-díjas Mario Vargas Llosa perui író fogalmazott: *a dolog jó, de túl nagy árat fizetünk érte*. Sokan abban reménykedtek, hogy egy ilyen végtelen méretű adattömeg kezelhetetlen, sőt tönkreteszti magát a rendszert – de ez a remény téves volt: az információs technológia áttörte ezt az akadályt is.

Az adattömeg feldolgozása az IT legfrissebb kutatásain alapul: az ún. Big Data kutatásából több derül ki, mint egy-egy ember, cég, intézmény megfigyeléséből. De ennek a rendszernek fordítottja is igaz: a hacker – az adatlopó, rendszereket feltörő „ellenség” is hozzáférhet az óriási adattömeg bányászati eredményeihez. Snowden belső ember volt, a titkosszolgálat centrumában dolgozott, így tudta megcsapolni a *Cég* titkos irattárát – de ma már tudjuk, hogy e rendszer kívülről is feltörhető. A hatalomépítésbe belép a hacker, aki már nem kócos balhéfiú vagy a szubkultúra játékos: hanem ellenhatalom, ami része a titkosítás és titokfeltörés rendszerszerű szembenállásának. Ha úgy tetszik: itt már hatalom áll szemben hatalommal: nem akarok apokaliptikus képeket felvázolni, de egy lappal meg lehet bénítani egy város elektromos hálózatát, vízrendszerét – hogy másról ne is beszéljünk.

Többször utaltam a keresőprogramok adattömege és az állami adatkutatás közötti anyagcserére. A keresőprogramok hivatalosan minden fórumon cáfolják az állammal való közreműködést: civilekre vonatkozó adatokat csak bírósági végzésre adnak át állami szerveknek. Úgy gondolom, hogy el kell fogadnunk a keresőprogram főnökének érvelését. Habár ebben nem vagyok biztos.

De van itt egy bökkenő. Maga a világot átfogó IT-rendszer: a komputereket működtető operációs rendszer. Egy-egy új operációs

rendszert ICANN-nak (*Internet Corporation for Assigned Names and Numbers*), egy eredetileg amerikai, mára nemzetközi IT-szervnek kell engedélyeznie. Mármost a városi legenda szerint egy operációs rendszer csak úgy kerülhet forgalomba, ha az állami szerveknek biztosít egy ún. *hátsó bejáratot* az amúgy zárt, tűzfallal védett rendszerbe. Ezen a szinten jöhet létre a cégeként működő keresők és az állami megfigyelés végső találkozása: ez a „hátsó bejárat” biztosítja a két rendszer közötti adatáramlást. Ez utóbbi mondatom nem tudom igazolni, jelen pillanatban, hivatalos vélekedésben a keresőprogramokat üzemeltető cégek csak bírósági felkérésre adhatnak ki magánadatokat. Fel kell tételeznem, hogy a keresőprogramok adattömege és a kereskedelmi forgalom igényei között nincs formális üzleti kapcsolat – csak az a helyzet, hogy az adatok mégiscsak kiszivárognak, és valahogy átkerülnek a civil, azaz üzleti felhasználó körébe is. A „hogyanra” nincs válaszom.

A privátszféra felszámolásáról beszéltem. Félév közepén megkérdeztem hallgatóimat, hogy nekik hogy tetszik ez a helyzet. Azt válaszolták, nekik mindegy, ki tudja meg, mit csinálnak, kivel kerülnek ágyba, hányast kapnak a szigorlaton, vagy mikor költöznek szüleikkel Norvégiába. A totális lehallgatás számukra teljesen érdektelen, az élet másról szól. Hát így egy generáció. A világ is megosztott e kérdésben: Németország háklis a privátszféra érinthetlenségére, Amerika – a terrorfenyegetettség miatt – kevésbé. Ez egyes országok különbözőképpen reagálnak. Akárhogy is: a láthatatlan hatalom, a Nagy Testvér figyel.

Mindezen túl van itt egy filozófiai probléma is: úgy gondolom, hogy civilizációnk a titok nélküli ember típusa felé halad, pedig az ember a titkai nélkül nem képes egyéniség

lenni. (Nem véletlen, hogy évszázadokon át volt a gyónási, orvosi, üzleti titok – a magánember titokszférája – eddig úgy tudtuk – személyiségalkotó komponens. Ez Georg Simmeltől Jacques Derridáig kiemelt szociokritikai toposz volt. Nyilván nem titkos félrelépésekre vagy fürdési szokásokra gondolok. Vannak szubsztanciális titkaink, melyeket nem szeretnénk senkivel sem megosztani. Mert személyiségünk részei. Mára ez eltűnően van. Lásd Giorgio Agamben könyvét, *The Man without Content* (1999), amely nem pont a titkok ellopásáról szól, csak a titoktalanság civilizatorikus veszedelmére utal.

A harmadik láthatatlan hatalom az információs társadalom *aszimmetriája*. Eddig is tudtuk, hogy a mai világot az információáramlás mozgatja, és hogy minden információ: pénz, hatalom, nemzeti lét, magánélet. Azt már kevésbé, hogy az információ aszimmetrikusan oszlik el a társadalmakban. Azért nem tudunk erről, mert elhisszük az „információs társadalom” szlogenjét, miszerint ebben az új (digitális) korszakban az információ szabadon áramlik, és hogy elvileg mindenki mindenhez hozzáférhet. A valóságban az a helyzet, hogy két egymásra épülő világ létezik: vannak, akik hozzáférnek, és vannak, akik nem, más szóval, akik tudnak, és akik nem. Az információáramlás hierarchizált folyamat. Más szóval: hatalmi megosztás. Akik hozzáférnek az információhoz (vagyis „tudnak”), azok lekörözik – rosszabb esetben kizsákmányolják – azokat, akik nem férnek hozzá az információhoz (azaz: nem tudnak). A hozzáférés (*access*) az információs társadalom kulscatégoriája lett.

Akik rendelkeznek az élet, a gazdaság, politika kulcsinformációival, azok kezében jelentős hatalom halmozódhat fel – szemben azokkal, akik nem juthatnak el az életünket

meghatározó alapvető tudnivalókhöz: tehát az információáramlásból kifejejtettek (kizárta) tömegei.

Ez az aszimmetria biztosítja a láthatatlan hatalom rendíthetlenségét: a társadalom többségének fogalma sincs, mi történik a képes hírek mögött, mi mit jelent valójában – azaz túl a hivatalos kommunikáció jelszavain, fogalma sincs, mi, hogyan, miért határozza meg életüket. Mint ahogy arról sem tud semmit, mi igaz, mi propaganda vagy szimplán hazugság a közbeszédben. Az aszimmetria valami ködös álvalóságban tartja az információból kizárt páriákat, csoportokat, egyéneket. Röviden: ez az aszimmetria – vagy információs hierarchia – tehát a hírek, adatok, titkok, fontos alapstruktúrák ismeretének hatalomfenntartó eloszlása.

A digitális korszak felszabadítja az információ elérésének korábbi korlátait – egyre bővülő lehetőséget hozott az alapvető információ megszerzésére. (Az internethasználók aránya Magyarországon 74%.) Az adat szép, a releváns információk iránti érdeklődés (ne csak pornót nézzen a felhasználó) ennél kevesebb, de a maradék szám körülbelül jelzi a képből lévők számát. A szép adatsort gyengíti az a tény, hogy a végső, titkos információhoz való eljutást a hozzáférés korlátozza. Hiszen ma is az a helyzet, hogy van, amihez szabadon hozzáférhetsz, és van, amihez nincs jogosultságod, hiába tudod, hol kell keresni. A hozzáférési jogosultságok is hierarchiát

képeznek. (Erről Jeremy Rifkin *The Age of Access* című 2001-es könyve ír alaposabban.)

Ha már a hozzáférés korlátait említem, van egy ennél is szomorúbb tényező: a világpolitikát is az információ aszimmetriája jellemzi, aminek segítségével országokat zárnak ki az információáramlásból. A titkosszolgálatok által „tudott” hír- és információanyag hierarchikusan oszlik meg: van, amiről csak az ún. *Five Eyes* tudhat. A betekintésre jogosult öt ország: Amerika, Anglia, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, – tehát az angolszász nemzetek. A legfontosabb titkokat ezen országok tudhatják, – a többiek csak, mint „harmadik fél” hírmorzsákkal kénytelenek megelégedni. Így például Európa, Németország vagy a NATO-országok javarésze is ilyen *harmadik fél* státusra vannak ítélve, az öt nagy csak azt osztja meg velük, amit jónak lát. Róluk – tehát például a szövetséges Németországról – bármit és mindent tudhat a Big Five, de amit megtudott, azt nem köteles megosztani szövetséges társaival – például Németországgal.

A kép, amit festettem, nem vidám. De a demokratikus nyilvánosság – reményeink szerint – egyre inkább visszaszorítja a láthatatlan hatalmak befolyását. Legalábbis fellebbenti a láthatatlanságot biztosító fátylakat.

Kulcsszavak: *a pénzpiacok láthatatlan hatalma, a totális megfigyelés (megfigyelés), a „hozzáférés” egyenlőtlensége, információs páriák*

IRODALOM

Agamben, Giorgio (1999): *The Man without Content*. (Trans. by Georgia Albert) Stanford University Press, Stanford
 Enzensberger, Hans Magnus (2012): Armer Orwell. *Der Spiegel*. 2012. 03. 26. 13. • <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-84519417.html>

Greenwald, Glen (2014): *No place to Hide. Edward Snowden, the NSA, and the US Surveillance State*. New York
 Rifkin, Jeremy (2001): *The Age of Access*. J. P. Tarcher/Putnam, New York
 Simmel, Georg (1907): *Das Geheimnis*. • <http://socio.ch/sim/verschiedenes/1907/geheimnis.htm>

FILMEK

Citizenfour – Laura Poitras dokumentumfilmje Edward Snowdennel, 2013. • http://www.democracynow.org/2014/10/23/citizenfour_inside_story_of_nsa_leaker

Snowden – Oliver Stone filmjének előzetese már látható az interneten, a film tervezett bemutatója 2016. szeptember. • <https://www.youtube.com/watch?v=8RKt00Yh4so>

KERESŐPROGRAMOK ÉS KÖZÖSSÉGI OLDALAK MEGFIGYELŐ TEVÉKENYSÉGÉRŐL

(2013): [https://en.wikipedia.org/wiki/PRISM_\(surveillance_program\)](https://en.wikipedia.org/wiki/PRISM_(surveillance_program)) „A PRISM tevékenysége akkor lepleződött le, mikor e (titkos) programról szóló dokumentumokat Edward Snowden nyilvánosságra hozta, a *The Washington Post*-ban és a *The Guardian*-ben. Snowden ekkor még az NSA szerződéses alkalmazottja volt, és Hong Kong-i látogatásakor adta közre ezeket a titkosított anyagokat. A kiszivárogtatott dokumentumok 41 PowerPointos slide-ot tartalmaztak, melyek közül négyet újságcikk formában is publikált. A kiszivárogtatott dokumentumok megneveztek néhány internettechnológiával foglalkozó céget is – beleértve a Microsoft 2007-es

dokumentumát, valamint a következő cégek anyagait: Yahoo 2008, Google 2009, Facebook 2009, Paltalk 2008, YouTube 2010, AOL 2011, Skype 2011 és az Apple 2011-ből származó dokumentumát.”

A STREETVIEW-RŐL

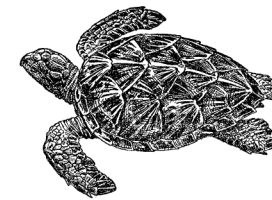
Ilse Aigner, bajor miniszterelnök-helyettes: *Million-Fold Violation of the Private Sphere: German Minister Takes on Street View*. *Der Spiegel*, 2010. 02. 08. <http://www.spiegel.de/international/germany/million-fold-violation-of-the-private-sphere-german-minister-takes-on-google-street-view-a-676616.html>

A francia adatvédelmi hatóság (NIL) 150 000 € bírsággal sújtotta a Google-t a privátszféra megsértésével kapcsolatban: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2015. 10. 19.

A FACEBOOKRÓL

Grady, D.B. – Ambinder, Marc: *Mark Zuckerberg Runs A Giant Spy Machine In Palo Alto, California*. *Business Insider*, 2013. 07. 16. • <http://www.businessinsider.com/deep-state-on-social-networking-privacy-2013-7>

A német fogyasztóvédelmi központ (VZBV) feljelentést tett a Facebook ellen személyes adatok forgalmazása miatt.

ÚJ HATALMI VISZONYOK A TUDOMÁNYOS INFORMÁCIÓK MEGOSZTÁSÁBAN

Monok István

az MTA doktora, főigazgató,
MTA Könyvtár és Információs Központ
monok.istvan@konyvtar.mta.hu

Napjaink tudományos intézményeinek fenn tartásában egyre nagyobb szerep jut annak a kérdésnek, hogy hogyan jutnak az intézmény dolgozói munkájuk során megfelelő tudományos információhoz, és a másik oldalon, hogy a saját tudományos teljesítményük miként kerülhet azok közé az információk közé, amelyeket más intézmények tudományosként el is kívánnak érni. A kérdés nem pusztán kommunikációtechnikai, hiszen bármennyire is tágultak az információ megszerzésének, eljuttatásának lehetőségei, úgy tűnik, többféle érdek fűződik ahhoz, hogy ezeket a csatornákat ellenőrzésük alatt tartásuk, illetve a tudományos információt (és az azt leíró metaadatokat) birtokolják. Aki ilyen érdekek mentén eredményeket ér el, annak a jövő hatalmasai között helye lesz. (Ahogy a korai újkorban gyarmatokat, ottani árukat és munkaerőt akkumuláltak, ma az egykori gyarmatosítók és a megjelenő arab tőke a világ információpiacát monopolizálja.) Eredményeket azonban csak akkor tud elérni, ha a tudományos információt előállítók körében szövetségeseket talál, vagyis a tudományos világ belső hatalmi harcaiban szövetséget ajánl egyes szereplőknek, privilegizálttá téve vagy

akként megőrizve egyes csoportokat. Tényként szögezhetjük le, hogy 2015-ben a világ tudományos információtömegét jellemzően nem a tudományos intézmények és nem a tudomány művelőinek kommunikációs csatornáin juttatják el egymáshoz a szereplők, hanem piaca van ezeknek az információknak (vállalkozók juttatják el saját csatornáikon). Ennek a piacnak a monopóliumai öt-hat nagyobb kiadói – pontosabban csupán pénzügyi befektetői – csoport kezében vannak, és ugyanezek a csoportok alapjaiban befolyásolják a tudományértékelés szempontrendszerét, az egyes kiadványok nemzetközi súlyát, és ezen keresztül a kiadványokat tartalommal megtöltő intézmények és személyek tudományos sorrendjét (*ranking*) is. A továbbiakban könyvtörténészként és gyakorló könyvtárosként mondom el gondolataimat a felvetett állítások kapcsán. Ennek megfelelően megpróbálom egy történelmi változással részésként bemutatni a mai helyzetet.

A tudományos információk generációról generációra való hagyományozásának technológiájában jelentős változás következett be a XIII. században. Az addigra már működő egyetemek (Bologna, Párizs) hallgatói létszá-

ma, a nyugat-európai városok olvasni és írni tudó lakossága akkora mennyiségi igényt támasztott a létező technológiákkal – egyházi és világi másoló műhelyek – szemben, hogy a rendszer működésképtelenné vált. A bevezetett újítás, az *exemplar* és *pecia* rendszer megszüntette a mennyiségi gátat, de azzal, hogy az igényoldali szereplők is másolókká váltak, azok számára, akiknek fontos volt a tudományos – és általában az írásban megjelenő – tartalmak és a hagyományozási folyamat ellenőrzése, az új technológia feladatokat adott. Ráadásul a XIV–XV. században mind a tömegek, mind a tudományos világ oldaláról újabb mennyiségi igény jelentkezett. A városiasodási folyamat és az ezzel együtt járó iskolázottsági szint erősödése mellett a nagyobb, paraszti tömegekben elterjedt – az egyház által leginkább eretnokségeknek mondott – szellemi áramlatok is könyv-, illetve szövegigényesek voltak. A szentek élete, a helyes, a megváltáshoz vezető út biztosításához szükséges életviteli tanácsadó könyvecskék stb. nagy mennyiséget igényeltek még akkor is, ha ezeket kevesen olvasták fel a többieknek (az ilyen szövegek részeinek vagy csupán a tisztelt személy képének birtoklása is megnyugvást hozott). A megváltó hit forrásainak nyelvi kutatása, a változó életszemlélet mellett keletkező új műfajok – városok, népek története, egyes személyek életrajza, régebbi keresztény, majd egyre inkább római, majd görög szövegek tanulmányozása, másolása – művelése a tudományos élet oldalán is hasonló információigényt teremtett. Johann Gutenberg felfedezése tehát tényleges igényt elégitett ki.

Az újítás megszületésétől eltelt rövid fél évszázad alatt kiderült, hogy az új eszköz többre képes, mint amilyen igények kielégítésére létrehozták. A XV. század végére kiad-

tak minden olyan szöveget, amelyet az egyház mint fő megrendelő és amit az egyetemek kívántak, azokat is továbbá, amelyeket az olvasni tudók igényeltek. Nem beszélve arról, hogy a régi technológia birtoklói – a másológyműhelyek – is tovább dolgoztak. A fél évszázad alatt kialakult egy társadalmi csoport, amelynek kifejezetten anyagi érdekei fűződtek ahhoz, hogy a könyvnyomtatásban újításokat vezessen be. Elindították az anyanyelvű irodalmak, az anyanyelvű tudomány programját – ne feledjük, az 1490 és 1517 közötti időszak kiadványainak 64%-a anyanyelvű –, kialakították az illusztrált könyveket, a tudományos könyvek esetében ezt különös gondossággal tették, átalakították a könyv fiziológiáját. Címlapot terveztek, tartalomjegyzéket szerkesztettek, a szövegeket fejezetekre osztották, a Bibliát versekre (1541: Santes Pagninus, 1541: Robert Estienne), tárgy- és névmutatókkal zárták a köteteket. Kezdeményezték a biográfiák és bibliográfiák kiadását, kiadói katalógusokat adtak ki a saját könyveikről és a tudományos témákat illetően, nemzetközi könyvvásárokat kezdtek szervezni (Frankfurt am Main, Leipzig). Ezekkel az újításokkal biztosították a szövegek újbóli és újbóli kiadásának szükségességét és – elsősorban – eladhatóságát.

Két évszázad múltán, a nyomtatás gépesítésével is létező társadalmi igényt elégitettek ki. Az olvasni tudó személyek és a tudományos műhelyek számára látványos növekedése igényelte a nem rongyalapú papír és a gépi nyomtatás feltalálását. Ahogy a tudós levelezések sem voltak már elegendők a tudományos információ kicserélésére, emiatt és ezek helyett elterjedtek a tudományos folyóiratok. Az újítások azonban lehetőségükben messze túlnőtték az igényeket. Elkezdődött a versenyfutás azokért a tudományos

intézményekért, amelyek az új eredményeket az egyes kiadóknál adták ki (és csak annál), és ezzel párhuzamosan működni kezdett az új információs vállalkozások sora is, új tudományos könyvsorozatok, bibliográfiák jelentek meg. Fontossá vált a nemzetközi bibliográfiai rendszerek tudományszakonkénti felépítése, és egyes kiadókhoz való kötése.

Az elektronikus bibliográfiai adatbázisok elterjedése, majd az internet megjelenése újabb kihívás volt a kiadóknak, és ráadásul az a tény, hogy az 1970-es évek elejétől ezeket az adatbázisokat könyvtárak hozták létre, külön színezi a képet. Különös hangsúly esett/ esik tehát a hatalmi helyzetben lévőkkel kialakított viszonyra.

Ez az utóbbi szempont mindig is fontos volt a könyvkiadás – mostantól a tudományos könyvkiadás kérdésére szorítkozom – történetében. A XIII. században élt még a világi és az egyházi hatalom megosztásának kompromisszuma. Hatalmi oldalon az egyház mondott véleményt a tudományos kérdésekről, a világi hatalom csak asszisztált az egyes vitás kérdések rendezésében. Amikor az említett *exemplar* és *pecia* rendszert kialakították az egyetemi világban, a könyvkiadói, illetve könyvkereskedői oldalt szétválasztották egy *librarius*, illetve egy *stationarius* körre. A *librarius*, a világi könyvkereskedő, nem adhattott ki új tudományos könyvet, csupán kereskedhetett azokkal. Így ő csak antikváriusi szerepkörben létezett a tudományos könyveket illetően. A *stationariust* kötelezték az egyetem törvényeire való eskütelre, cserébe viszont jelentős adókedvezményt kapott.

A könyvnyomtatás elterjedése komoly hatalmi bonyodalmakat okozott. A *privilegiu-mok* rendszerével ugyan sokakat az egyházi vagy a világi hatalmi szereplőkhöz lehetett kötni, de ez az eszköz nem bizonyult elégsé-

gesnek az információ áramlásának ellenőrzésére (az *Index librorum prohibitorum* megszervezése – kijelölt egyetem: Párizs, majd Köln, és az *index* kiadása – sem volt elegendő). Komoly nyereséghez jutott egy-egy nyomdász, kiadó, ha valamely tömegterméket csak ő állíthatott elő – szertartáskönyv, iskolai tankönyv stb. –, de a tudományos könyvek esetében mindenképpen más szubvencióra is szükség volt a nyereség biztosításához. A másik megoldás az volt, ha a kiadó kínálatában más, a világi vagy egyházi hatalom által előnyben részesített kiadványok is megjelentek, és ezek hasznából a kiadó akár saját tudományos profilt is kialakíthatott magának. Ahhoz azonban, hogy a kiadói világ függetlenedjen a hatalomtól – elsősorban az egyháztól –, komolyabb pénzügyi háttérre volt szükség. Arra továbbá, hogy a nyomdászkiadó-kereskedő először kiadó-kereskedőnyomdásszá váljon, majd a szerepek elváljanak egymástól. A nyomdász azt nyomtatta, amire megbízást kapott a kiadótól, és már a XVII. században megjelentek a csak könyvkereskedéssel foglalkozó vállalkozások. A nem csak könyvkereskedelemmel foglalkozók pénzügyi megerősödése után voltak, akik elkezdték felvásárolni a jól jövedelmező könyvkiadókat, és a kereskedői kapcsolati rendszerükkel – gyakran a világi hatalommal is szövetkezve – a háttérben újabb anyagi eredményeket értek el. Szélsőséges példaként említem Jean d'Houry (meghalt 1678) esetét, aki monográfusa véleménye szerint félanalfabéta, de gazdag kereskedőként, jól házassodva, megszerzett egy kis kiadót, amely a Sorbonne Orvosi Karának tézisfüzeteit adta ki és néha tudományos munkákat is. Ez a vállalkozás a XVIII. század közepére már kiváló tudományos kiadó lett főként orvostudományi arcualattal, és a *Királyi Almanach* privilegizálta.

Virágzása a francia forradalommal múlt el, patronusainak hatalmával együtt.

A francia forradalom valóban megszüntette az egyház tudományos monopóliumait, helyet adva más társadalmi csoportoknak. Ezek, társadalmilag jól megalapozott ideológiák mentén, de saját szűkös és legtöbbször önző anyagi érdekeiket szem előtt tartva cselekedtek, és cselekszenek ma is. Kétszáz év távlatából már vizsgálható a kérdés, vajon egy jobb rendszer jött-e létre akkor, vagy csupán hatalmi átrendeződés történt. A jobb vagy rosszabb kérdés persze maga is olyan, amely csak hosszú magyarázatokkal tehető fel. A létrejött „szabadabb”, főként szabadabb vállalkozói világ nagyjából úgy viszonyul az eredeti eszmékhez, mint az egyház a hithez vagy a valláshoz. Ha intézményi érdekei kívánják, akkor összhang mutatkozik a hármasságban, ha nem, akkor az intézményi érdekei szerint cselekszik. Ahogy ma a szabad sajtó birtoklói vagy a tudományos információs bázisok tulajdonosai. Ha a mai Európai Közös Piac – *európai unió*nak nehezen nevezhető – irányító szerveinek és ez utóbbiaknak (a nagyvállalkozóknak) viszonyát vélelmezzük – sajnos a vizsgálathoz nem eléggé transzparens a rendszer –, akkor a nagy kutatási infrastrukturális alapokhoz való hozzáférésben megvannak a korszak Houry-jai, vagyis azok a nagy vállalatcsoportok, amelyek nagyban befolyásolják a kiírások tartalmát és a tudományos intézményi hálózatok tagjainak lehetőségeit (a *Királyi Almanachot* ma sem akárki adhatja ki).

Lássuk azonban ezt a folyamatot még két szempontból. Az egyik a tudományos információt előállítók köre, vagyis az értelmiségi csoportok viselkedése a folyamatosan kialakuló információs hatalom szereplőihöz való viszonyukban, a másik pedig ezen szereplők

törekvése a mindenkori tartalomhoz való hozzáadott értékek megteremtésében.

A középkori egyetem professzorai közül kiválasztottak ellenőrizték a *stationarius* által előállított *exemplart*, mielőtt azt (*peciánként*) másolhatták a diákok. Aki ezen kiválasztottak közé került, befolyásolhatta a tananyag tartalmi összetételét, vele a többieknek érdemes volt jó viszont ápolni. A város könyvkiadói pedig azért keresték társaságát, mert általa *librariusból stationariussá* válhattak. Párizsban ez a „közeledés” olyan eredményeket hozott, hogy csaknem minden könyvkiadó és könyvkereskedő felesküdhett az egyetem törvényeire. Az átlagos egyetemi oktató pedig a professzori körhöz, és a *stationariushoz* is kénytelen volt igazodni, ha azt akarta, hogy az ő könyve is tananyag lehessen.

A könyvnyomtatás nagyobb ígéret volt a korszak értelmiségjei számára, és ennek megfelelően a könyvkiadó szerepe is erősödött. Itt már nem egyszerűen az egyetemi tananyaggá válás volt a tét, hanem az, hogy a tudományos könyvpiacra kerül-e a munkájuk eredménye. Volt még egy ennél is fontosabb eszmény, melynek megvalósulását a nyomtatástól várták: a szövegeknek a másolási hibáktól való védelmét. A XV. század második felének humanistái közül sokan hittek abban, hogy alkalom adódott a teljes ókori és korai keresztény szövegtörzset rendbetételére. A lelkesedés, a tudományos program megvalósításának szándéka jelentős haszonhoz juttatta a nyomdászokat, kiadókat. A szerző már akkor sem kapott a munkájáért pénzt, és – kapcsolati lehetőségétől függően – segített a kiadványok mecénásainak felkutatásában. A mecénatúra akkor is elsődlegesen a kiadó hasznát növelte. Az értelmiségiek szívesen csatlakoztak a fordítói programhoz, így az nem csupán vállalkozói program maradt, társadalmiasult,

és nem kevéssel járult hozzá a protestáns reformáció előkészítéséhez.

Az újabb és újabb szövegkiadások új forrásainak, az újabb kéziratvariánsok felkutatásában a szerzői kör kapcsolati hálója működött, hiszen ők ismerték a könyvtárakat, egymás érdeklődését és a könyvtárosokat. A jól használható könyvek megszületése, amelyeket nem kellett már szóról szóra elolvasni, hogy megtaláljanak bennük valamely szövegrészt, amely éppen akkor érdekelte őket, a szerzői közösségek tagjainak érdeke volt ugyan, de a közvetlen, összecszerűen kifejeződő haszon a kiadói oldalon realizálódott.

Az anyanyelvűség nem egyszerűen kulturális vagy tudományos kérdés volt. A világi hatalom felismerte benne azt, hogy az alattvalókat már nemcsak a vazallusi kötelék, és az egy valláshoz tartozás kötheti össze, hanem az egyes kulturális közösségek anyanyelvi alapon is összetartozónak tudják magukat. A kiadói világ így kerülhetett szövetségként az egyházi hatalommal egyre inkább szembenálló világi hatalom oldalára. De azok a szerzők is ezen az oldalon álltak, akik azt akarták elérni, hogy az egyházi kánonokkal nem egyező kérdésfeltevésnek is meglegyen a tudományos szabadsága. Giordano Bruno megégetése után, a Galilei-per idején, Franciaországban le is zajlott az első libertinus vita (Guez de Balzac), ami a tudományos libertinizmusról szólt, és hozzájárult ahhoz, hogy a racionalista filozófiai gondolatok eljussanak a rendszerré válásig.

A könyvkiadó a felvilágosodás felé haladó értelmiségiek szövetségese volt általában, és sokan, anyagilag is sokat áldoztak azért a célért, hogy – a világi hatalomhoz közelebb kerülve – az egyház tudományok feletti ellenőrzési lehetőségeit gyengítsék. A folyóiratok, az akadémiai akták megszületésében is úttörő sze-

repet vittek. Az ő kereskedelmi kapcsolataik mentén terjedtek el ezek a „nyílt levelek”, hiszen a tanulmányok levelek, amelyekben sokaknak írunk egyszerre.

A tudományos információknak a hatalmi szintéren való szabad mozgásához a könyvtáros világ a XV. század végétől járul hozzá aktívan. Johannes Trithemius (1462–1516) bencés szerzetes könyvtárosként állította össze úttörő bibliográfiáját, még kéziratosszorosításra számítva. Conrad Gessner (1516–1565) természettudósként alkotta meg *Bibliotheca universalis* (URL1), de Josias Simler (1530–1576), a helytörténész tudósként, könyvtárosként egészítette ki azt, utat mutatva a szaktudósoknak és a könyvtárosoknak egyaránt a biobibliográfiai számbavétel fontosságában. AXVII. század közepén a könyvtártudomány megalapozója, Gabriel Naudé (1600–1653) fiatalon írta *Advis pour dresser une bibliothèque* című művét (1627, URL2), amelyben a könyvtári nyilvánosság gondolatának humanista és protestáns eredményeit összegezte. A könyvtári gyakorlatban kiválóan használható kézikönyv egyben – ma úgy mondanánk – az Open Access melletti hitvallás. A tudományos alkotás lehetőségét említi abban az összefüggésben, ha az elmúlt idők eredményeihez nem teljes mértékben férhetnek hozzá a kortárs kutatók.

A XVII. század első harmadát követő másfél évszázad elegendő volt egy, a tudományos szkepticizmusból kilépő, nemzetköziesedő közösség számára, hogy megalkossa a *Nagy Francia Enciklopédiát*.

Azt a közös munkát, amelyhez sokan az általuk legjobban ismert szűk terület legmodernebb eredményeit foglalták össze. Ez a kiválóan szervező katolikus egyház elsőrangú intézményének (*Collegio Romano*) működése ellenére, és azért volt lehetséges, mert az

együttműködő értelmiségi körök mögött egy, az egyházi hatalom túlterjeszkedésének megakadályozásában érdekelt világi hatalommal jól együttműködő kiadói világ állt.

Erre a kiadói világra számítottak akkor is, amikor a gépi nyomtatás feltalálása után addig soha nem képzelt példányszámban sokszorosítható tudományos sorozatokat indítottak, a XIX. század elején. Ekkora már újraolvasták a hagyományt, újraindíthatták az ókori világ szövegeinek kritikai kiadás sorozatait, immár integrálva a zsidó hagyományokat a kereszténnyel. Többedük újraolvasás volt ez, sokadik „kritikai” kiadás, a felfedezések által meghaladottá tett tudományos rendszerek is újjászülettek. A XIX. század végén Oswald Spengler (1880–1936) joggal hihette, hogy az európai kultúrkör kulturális korszaka megszűnt, immár a hanyatló, a civilizációs korszakát éri. Olyan gazdálkodási mechanizmusokat hozott ugyanakkor létre, amely eredményeinek eladására sarkallják, és ezekkel az eladott termékekkel fogja majd a többi kultúrkör Európát lerombolni.

Az informatikai eszközök adta lehetőségek az európai, de immár a világ értelmiségi-jének azt az ígéretet hordozzák, hogy a tudomány teljessége áttekinthető, a nagyszerű szoftver eszközökkel a tudományos eredmények, a teljes kulturális hagyomány megismerhető, együttesen – digitális másolatukban – elemezhetőek. Az a kiadói világ ugyanakkor, amely az értelmiség nagy szövetségese, ma éppen úgy veszélyeztetve érzi magát anyagi érdekeiben, mint ahogy a másoló céhek – joggal – féltették helyzetüket a könyvnyomtatástól. A hagyományos kiadók másik szövetségese a könyvtárosok közössége. Hiszen a tudományos hagyomány dokumentálását hangyaszorgalommal, rendszerességgel a könyvtárosok végezték el, és tegyük hozzá,

végzik ma is, sokszor az immár elkülönült információ-üzleti szereplőkkel párhuzamosan.

Az *internet business* ma nagyobb, mint az *egyházi business* volt valaha is. Szereplőinek semmivel sincsen tisztább vagy önzőbb szándékuk, mint amilyen az egyháznak mint intézménynek volt a középkorban vagy a korai újkorban (amiért meg kell szüntetni a világi hatalommal való összefonódottságát). Ezek az üzleti szereplők hatalmas hozzáadott értéket hoznak létre, és elvárják ennek pénzügyi megtérülését. A kérdés az, hogy a tudományos információknak az a köre, amelyet ők most forgalmaznak, mennyiben az övék (erkölcsileg és jogilag), és mennyiben pusztán másolatai a megelőző évszázadok tudósi alkotásainak, illetve a könyvtárosi rendszerező tevékenységnek. Ma a világ tudományos információinak csaknem 90%-a az Elsevier, a Thomson Reuter's, az EBSCO, és a ProQuest tulajdona. Elérkeztünk arra a pontra, hogy a ProQuest, elsőként a nagy pénzügyi befektetői csoport köréből, megvásárolta a leginkább használatos integrált könyvtári szoftvereket forgalmazó céget. Így teljes országos katalógusok a rendszert használó országokban, a könyvtárakban épített valamennyi adatbázis valamennyi rekordja egyetlen megaadatbázisba kerül. Vannak olyan szempontok, amelyek szerint ez egy jó dolog. Az információ – és immáron ellenőrzött információ (vagyis nem olyan, mint a Google információvagyona) – ilyen méretű koncentrációja azonban a visszaélésekre is módot adhat.

Fontos magyar szempont lehet a tudományos, illetve kulturális örökség elbirtoklásának folyamata (nem mindegy, hogy *Hungaria* [= a Magyar Királyság] öröksége közös örökségként vagy szlovák, román, szerb stb. örökségként jelenik-e meg). Azt láthatjuk, hogy a közép-európai országok tudományos

információi közül a magyarországi a legkevésbé jelenlévő a nemzetközi adatbázisokban. Ennek oka nem az illető vállalkozások magyarellenessége, sőt, ők maguk sem értik, hogy miért nem lép ezügyben a magyar tudományos közélet (a politikumtól már nem is várnak semmit). A legfőbb ok ugyanis az a konzervativizmus, amely főleg a bölcész és társadalomtudományokat jellemzi az informatikai eszközök használatában (ideértve a tájékozódást is). Passzív rezisztencia? Az is lehet, de amint a nagypolitikában kicsiként való ugrálásunknak, ennek a kérdésnek is csak hátrányos hatásai születnek. Amíg a legkisebb romániai város múzeumi évkönyvei is ott szerepelnek a minősített lapok közt, a magyar tudományosság másfél száz éves folyóiratai nincsenek. Lehet ellenállni, de jelen nem lenni nem lehet.

Azért is ellentmondásos a jelenlétünk, távolmaradásunk, mert napjaink tudományos *ranking* folyamatai megerősítésében is vannak szövetségesei a kiadói vállalkozásoknak. Értelmiségi oldalon a tudományos minőségbiztosítási törekvések érdeke találkozik az övékével. Való igaz, a komolyan ellenőrzött tartalmú tudományos lapok vitathatatlan mi-

nőséget képviselnek. Képviselek ugyanakkor az ellenőrzésben részt vevők privilegizált helyzetének megőrzési lehetőségét. „Hogy mi a tudományos, vagy ki a tudós, megmondom én!” lehetőség biztosítása bárkinek, rossz szájízt hagy maga után (*Wer Jude/Ausländer/ usw. ist, bestimme ich!*). Az új, friss szellemű lapok indulása megnehezedik, nagyon nehezen tudnak jó kéziratokat szerezni, hiszen az előbbiekben jellemzett kereskedői világra, az ő érdekeiket követő tudományértékelő rendszerek is megszülettek.

Az *Ancien Régime* végén forradalom volt. Véres forradalom. Ez kellett az akkori hatalmi összefonódás hol megszüntetéséhez, másutt gyengítéséhez. Most elindultak az *Open Access*, *Open Data* mozgalmak. A kérdés az, hogy lesz-e a világ vezetőiben annyi bölcsesség, a tudományos világ szereplőiben állhatatosság, a kiadói világnak álcázott befektetői körökben annyi mértékletesség, hogy a tudományos kutatás szabadsága, a tudományos információkhoz való hozzáférés esélye megmaradjon.

Kulcsszavak: könyvtörténet, könyvkiadás története, hatalmi viszonyok, információgazdaság, könyvtárak és hatalom

IRODALOM

- Barbier, Frédéric (2005): *A könyv története*. (fordította Balázs Péter) Budapest, Osiris
- Barbier, Frédéric – Bertho-Lavenir, Catherine (2004): *A média története – Diderot-tól az internetig*. (fordította Balázs Péter) Budapest, Osiris
- Bombart, Mathilde (2007): *Guez de Balzac et la querelle des Lettres. Écriture, polémique et critique dans la France du premier XVIIIe siècle. (Lumière classique)* Honoré Champion, Paris
- Boyer, Anne (2014): *Une dynastie de libraires-imprimeurs de médecine à Paris : les d'Houry (1649–1790)*. Thèse

présentée pour le doctorat de l'École pratique des hautes études, Paris

Serrai, Alfredo (1988–1997): *Storia della bibliografia*. Vol. 1–8. (*Il Bibliotecario* 4) Roma, Bulzoni

URL1: Conrad Gessner: *Bibliotheca universalis*. • <http://enzyklotheke.de/allgemeinenzyklop%C3%A4dien/lateinische-enzyklop%C3%A4dien-der-fr%C3%BChen-neuzeit/gesner-1545-1555-%E2%80%93-bibliotheca>

URL2: Gabriel Naudé: *Advis pour dresser une bibliothèque*. • <http://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/48749-advis-pour-dresser-une-bibliotheque-par-gabriel-naude.pdf>

SZÖRNYETEGEK A POLITIKÁBAN

Csepeli György

egyetemi tanár, az Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori program vezetője,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
csepeli.gyorgy@tark.elte.hu

A szörnyeteg az ember torzító tükré. A kép, melyet a tükör mutat, azért félelmetes, mert a nem emberit mutatja meg az emberben, akit a kép arra figyelmeztet, hogy a rém benne él. A szörnyeteg látszólag a természet tévedése, ami félelmet, iszonyatot, undort kelt azokban, akik szerencséjükre a normálisok rendjébe születtek. Az emberi ítélkezési felületessége, hogy a szörnyeteg külsejének szemmel látható természetellenessége szemmel nem látható belsőjének természetellenességének vélelmét is magával hozza. Az emberi képzelet erejéből táplálkozó mítoszok kimeríthetetlen forrását képezik a szörnyeknek, melyek a természet rendjébe született normális embereket és műveiket megsemmisítik. Semmítő erejük teszi a szörnyeteket a Gonosz gyermekeivé, akiknek megölése a hősöknek esélyt ad arra, hogy a Jó győzhessen.

A görög mitológiában hemzsegnek a szörnyek és az őket elpusztító hősök. Perszeusz levágta Medúszsá fejét, fia, Héraklész megölte a kilencfejű Hüdrát, az athéni királyfi, Thészesz végzett az emberevő, félig bika, félig ember Minótauroszzal. A keresztény metafizika sem zárta ki a szörnyeteket a világból. A görög hősök kései utóda, Szent György legyőzte a sárkányt. Mint a Sátán reinkarnációi, a keresztény középkorban az eretnekek, a boszorkányok, a zsidók, a prostituáltak folyamatosan biztosították az utánpótlást.

A szörnyetek panoptikumából azonban a hatalomban lévők különösképpen kimaradtak, jóllehet az uralkodók között nem kellett volna sokáig keresgélni ahhoz, hogy kirívó szokásaik, viselkedésük révén egyesek szörnyetegeknek tűnjenek. Archetípusként ott lehettek volna a római császárok, akik némelyike viselt dolgai alapján minden mértéket felülmúlt. Nincs olyan lelki vagy testi elfajulás, amit a római császárok, majd az utánuk következő keresztény uralkodók hosszú sorában ne találunk fel. Fajtalankodtak, gyilkoltak, üldözési és nagyzási mániagyötörte őket. A hatalom aurája azonban olyan erős volt, hogy megkímélte az uralkodókat a szörnyeteggé való bélyegzéstől. A pogány időkben a legfőbb hatalom birtokosai bármit megtehettek, hiszen már életükben isteneknek számítottak, s ha el is buktak, sorsuk a felejtés, emléküket elpusztítása volt. A keresztény időkben sem voltak szeplőtelenek az uralkodók. Shakespeare darabjában a testében is szörnyetegnek született III. Richárd a többi király nevében is szól, amikor a nézők füle hallatára bejelenti, hogy „gazember leszek”. A keresztény királyok azonban a koronázási szertartás részeként a felkenés révén egyszerre váltak világi és papi személlyé, akiket Istentől kapott hatalmuk kiemelt az evilági létezés rendjéből. Istentől kapott hatalmuk bizonyosságként a francia (s nyomukban más

európai) királyok például kezüknek a beteg testrésze helyezésére révén képessé voltak gyógyításra, amit évente több ezer páciensen gyakoroltak (Bloch, 2005).

Michel Foucault mutat rá arra, hogy a hatalom isteni eredetébe vetett hit megdőlésével a szörnyetegek metafizikai tere kibővült a politikai térrel, ahol korábban nem volt a szörnyetegeknek hely. A forradalom eltérte a köteléket Isten és a Király között, akiből despota, elpusztításra ítélt morális szörnyeteg lett (Foucault, 2014). Isteni legitimitás hiányában a király létezése egylényegűvé vált a bűnnel, melynek forrása a természetellenesség. Aki korábban Isten választottja, a Király volt, abból vérnősző szörnyeteg lett. Akinek létezése korábban természetfeletti volt, annak létezése természetellenes lett, mivel szembe került az új renddel, amit a forradalom az ember természetétől rendelt rendjének, a Törvény rendjeként hozott létre. Az uralkodó egy nembe került a bűnözővel, mindketten kívülre kerülve a törvényeknek. Sorsuk sem lehetett más: mindkettőre büntetés várt. A különbség csak annyi, hogy a despota státuszánál fogva bűnöző, míg a bűnöző csak véletlenül válik despotává. Mint Foucault írja, „a despota az, aki létezésénél és már csak a létezésénél fogva is elköveti a legfőbb, a tulajdonképpeni bűnt, a társadalmi szerződéssel való teljes szakítást, amelynek révén pedig magának a társadalomnak kell tudnia létezni és fenntartani magát” (Foucault, 2014, 100.). Minden későbbi szörny előképe XVI. Lajos, aki 1789-ben még Isten kegyelméből lett uralkodó volt, majd 1791–92-ben a franciák királya, s 1793. január 21-én mint Louis Capet bűnöző halt meg.

A „koronás tigrisek” büntetése nem lehetett más, mint a halál. XVI. Lajos politikai szörnyként halt meg a vérpadon. A jámbor,

sem külsőleg, sem belsőleg semmi szörnyesrűt nem mutató király befeketéssel a forradalmi propagandának nehezebb dolga volt, mint felesége, Marie-Antoinette esetében, akiről a forradalmi naptár I. évében egy róla megjelent könyvben a következőket írták: „Ő Lipót öccse, volt az uralkodók közt a legterekvőbb, a legerkölcstelenebb, aki először hálhatott Franciaország királynőjével. A császári vessző bevezetése az ausztriai edénybe, mondhatni egymásra halmozta a vérfertőzés szenvedélyét, a legmocskosabb élvezeteket, a franciák gyűlöletét, a hitvesi és anyai kötelességek iránti undort, egyszóval mindazt, ami az emberiséget a vadállatok szintjére alacsonyítja.” (*Vie privée, libertine et scandaleuse de Marie-Antoinette...* idézi Foucault, 2014, 104.)

Az Isten kegyelméből uralkodó, a senkinek a Földön elszámolásra nem kötelezett király törvényen kívül helyezése és megölése azáltal volt lehetséges, hogy megelőzően meg kellett ölni Istent. Nietzsche a helyszíni közvetítés közvetlenségével jeleníti meg az istenkereső esztelen embert, aki Istenben nem hívő társai között fel-alá rohangászva a piacon emlékezteti társait, hogy „Isten halott!” Azt kiáltozza, hogy „mi öltük meg őt – ti és én. Mindannyian gyilkosai vagyunk. De hát hogy cselekedtük ezt? Hogy voltunk képesek kiinni a tengert? Ki adta nekünk a szivacsot, hogy az egész horizontot eltöröljük vele? Mit tettünk, amikor eloldoztuk ezt a Földet a Napjától? Merre mozog most? Merre mozogunk? Egyre távolabb valamennyi Naptól? Nem zuhanunk-e szakadatlan? S vajon hátrafelé, oldalra, előre, mindenfelé? Létezik-e még Fent és Lent? Nem valami véghetetlen Semmiben tévelygünk? Nem az üres tér lehel ránk? Nem lett-e hidegebb? Nem éjszaka közelít-e, s mindinkább éjszaka? Nem kell-e fényes délelőtt lámpásokat gyújtanunk? Sem-

mit sem hallunk még az Istent temető sírásók zajából? Nincsen még orrunkban az isteni rothadás bűze? – az istenek is elrothadnak! Isten halott! Isten halott marad! És mi öltük meg őt, mi leggyilkosabb gyilkosok? A legszentebb és leghatalmasabb, amivel csak bírt eleddig a világ, a mi késeink alatt vérzett el – ki törli le rólunk ezt a vért? Miféle víztől tisztulhatnánk meg? Miféle vezeklési szertartásokat, miféle szent játékokat kell majd kitalálnunk? Nem túl nagy-e nekünk a tett nagysága? Nem kell-e nekünk magunknak istenekké válnunk, hogy legalább méltóknak tűnjük hozzá?” (Nietzsche szavait idézi Heidegger, 2006, 188–189.)

A francia forradalom idején jogi szörnytéte, elítélt és kivégzett király helyén úr keletkezett. A hatalmat igazoló érzékfeletti világ hatóerő nélkül maradt. Nem fakaszthatott többé életet (és halált). Ha Isten halott, a hatalom működésének tere, a politika tapasztalati világának léte elveszti érzékfeletti igazolásának kötelező és főként fegyelmező, büntetésre és jutalmazásra egyaránt képes erejét. Az esztelen ember kétségbeesése abból a felismerésből fakad, hogy Isten halálával semmi sem maradt, amihez az ember, legyen akár uralkodó vagy alattvaló, tarthatná magát, amihez igazodhatna az érzéki világban. Nem véletlen, hogy Franciaországban X. Károly volt az utolsó uralkodó, aki megérintette a görvélykórosokat. Amikor X. Károly uralmát 1830. július 29-én megdöntötte a forradalom, utána már nem volt király Európában, aki kezét a gyógyítás reményében a szenvedők sebeire tette volna. Friedrich Schiller helyesen állapítja meg, hogy a szabadság eljövételének pillanatában, mikor megnyílik a lehetőség arra, hogy „a törvényt ültessék a trónra, az embert végre mint öncél tiszteljék és az igazi szabadságot tegyék a politikai értékek alapjául, ki-

derül, hogy a bőkezű pillanat olyan nemzedéket talál, amelyben nincs meg a fogékonyság adománya.” (Schillert idézi Safranski, 2007.)

Isten gyilkosaiból nem lettek, nem lehetnek istenek. Az Istentől kapott hatalom megdőlése nyomán keletkezett hatalmi probléma megoldása az lett, hogy a vérfertőző, törvényen kívül helyezett, szörnyé nyilvánított király helyére nem istenek léptek. A koronájától megfosztott szörny helyébe egy másik szörny, a Nép lépett. A francia (s nyomában az összes többi) forradalom a lehető legnyersebb valóságában mutatta meg ezt a szörnyeteget, aki persze nem a semmiből lépett elő. Mielőtt jogi státusba került volna a nép, mint Tacitustól tudjuk, tömeg volt, mely fajtalan-kodásban és vérengzésben méltó párja volt a testük fogságában vergődő uralkodóknak (Tacitus, 1980, II/266.). Az 1792. augusztus 10. és szeptember 20. között Párizsban lezajlott mézszárlások mutatták meg ezt a másik szörnyet, melyről Madame Roland a következőket írta: „Ha ismernétek a gyilkosságok borzalmas részleteit is! E tigrisek által brutálisan megerőszkolt, majd széttépett nők, kivágtott és fűzérként vonszolt belek, véresen felfalt emberi hús” (Idézi Foucault, 2014, 105.).

Az új szuverén, a nép, már nem számíthatott Isten kegyelmére, hiszen az Isten nélküli úrban, magára hagyottan kellett létrehoznia a rendet, melynek fenntartására és működtetésére önmagán kívül senkire nem számíthatott. Nem kellett sokáig várni, hogy kiderüljön: a szabadság, melyre a nép szert tett, a zsarnokság métegyét rejtette magában. A nép, mint Rousseau megfogalmazta, az „általános akarat” letéteményese volt. A tapasztalat azt mutatta, hogy az „általános akarat” nem esett egybe az egyes emberek akaratával. Rousseau, s nyomában mindenki, aki az általa lefektetett alkotmányos elveket követte, úgy vélte, hogy

„aki nem hajlandó követni az általános akaratot, azt az egész alakulat fogja engedelmességre kényszeríteni? Más szóval, kényszeríteni fogják, hogy szabad legyen, hiszen a kettő ugyanaz” (Rousseau, 1978, 482.).

Az 1791-es francia alkotmány I. cikkelye kinyilvánította, hogy „minden hatalom a néptől, és csakis a néptől ered.” Kérdés maradt azonban, hogy ki testesítse meg ezt a hatalmat, melynek lényege, a határok megszabásának és átlépésének szabadsága, nem változott. A hatalom különleges strukturális pozíciója nem változott, csak a forrása. A változás azonban egyúttal a szörnyetegség immár leplezhetetlen valóságát hozta magával.

Elviselhetetlenül közel került egymáshoz a bűnöző és a szuverén, hiszen mindkettő törvényen kívül helyezkedhetett, amikor csak akarta. A különbség csak annyi volt köztük, hogy a szuverén státuszánál fogva léphette át a határt, míg a bűnözőt sorsa úzte ki a rendsáncai mögül. De Isten kegyelmének híján a határátlépés lehetősége miatt mindkettőjükben ott lappangott a szörnyetegség.

A nép szuverenítésára alapozott állam rendje nem támaszkodhat érzékfeletti erőkre. Az a szuverén az államban, aki megállapítja, hogy mi a rend. A rend azonban fonákjáról határozható meg igazán. Carl Schmitt szerint, aki az általánost kívánja tanulmányozni, annak a kivételest kell keresnie. Schmitt szerint „szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” (Schmitt, 1992, 1.). Ez a legággabb értelemben vett döntést jelenti, ugyanis a kivételes állapot túl van az érvényes jogrenden, ám mégis hozzá tartozik, hiszen az állam a kivételes állapotban is megmarad. A kivételes állapot azonban elszakít minden normatív köteleket, megnyitva az abszolút szabadság terét, melyben a jog létrehozójának nincs szüksége jogra, tetteit nem köti a jog. Az lesz jog, amit ő maga akar.

Nem feltétlenül kell a kivételes állapotnak bekövetkeznie, elég, ha a szuverén tudatában van a lehetőségnek, hogy döntésével kivételes állapotot idézzen elő. A lehetőség bármikor bekövetkezhet. A szuverén döntés abszolút terében az állam első számú vezetőjét semmi sem tartja vissza a jog nélküli jog létrehozásától és alkalmazásától, amikor is újra eggyé válik a törvényalkotó, végrehajtó és bírói hatalom, mint egy volt annak idején, amikor a szuverenitás még Istentől származtatott volt. Aki a normális határán túlléphet, az ha akarja, ha nem, szörny lesz, hiszen ő, s csak ő, tudja, hogy a helyzete a lét és a semmi között van.

E helyzetben az értékek elértéktelenednek. Egyetlen érték marad, a hatalom, aminek akarása a semmivel viaskodó lét forrása. A hatalom akarása szédítő lehetőséget nyit, ami ebben éppen úgy benne van a pusztítás, mint a teremtés. A Semmi fenyegetéséből egyként kelhet halál és élet.

A szuverén döntés elmélete alapján Carl Schmitt vérfagyasztó következetességgel vezeti le a Hitler által elrendelt és 1934. június 30. és július 1. között végrehajtott gyilkosságok jogalapját. „Ebben az órában én voltam felelős a német nemzet sorsáért és ezzel én lettem a német nép legfőbb bíróját” – idézi Hitlert Schmitt, aki szerint „az igazi vezér mindig bíró is. A bírói mivolt a vezérség folyamánya. Aki a vezéri és a bírói mivoltot el akarja választani, netán szembe akarja állítani őket, az a bírót vagy ellenvezérre vagy egy ellenvezérség eszközévé teszi, az államot megkísérli az igazságszolgáltatás segítségével fenekestől felforgatni” (Schmitt, 2002, 228.). A Führer felhatalmazása alapján végrehajtott, „különkezelésnek” nevezett gyilkosságokat az 1934. július 3-i kormányzati törvény „az állam jogos védelmével kapcsolatos intézkedéseknek” minősítette. A cselekmények igazolására a

Führer a Birodalmi Gyűlésben 1934. július 13-án elmondott beszédében külön is kitért, kiemelve, hogy az államban a „politikai akaratnak csak egyetlen hordozója létezik, a Nemzeti Szocialista Párt. Egy közösségi szervezethez azonban, mely ilyen módon államra, mozgalomra, népre tagolódik és bennük hozzátartozik azoknak az államot hordozó élet- és közösségi rendeknek a saját belső joga is, amelyek különleges módon a Führer iránti esküvel megerősített hűségben alapozódnak meg. Azon, hogy a párt teljesíti feladatát, ma nem kevesebb múlik, mint magának a német nép politikai egységének a sorsa”. (Schmitt, 2002, 230.).

A Führer ugyan biztosította hallgatóságát arról, hogy 1934. július 1-én éjjel helyreállt a „normális igazságszolgáltatás” állapota, de a Harmadik Birodalom egész pályafutása azt mutatja, hogy a jog nélküli jogon alapuló totális állam útja egyenesen vezetett a történelemben. Tizenkét évig tartott menetele a semmibe. Ellenfele, Sztálin rendszere sem volt különb. Ő a nép nevében irtotta a nép ellenségeit harminchárom éven át (Brent, 2008). A két totalitarizmus pusztulása rettenetes tanulságokat hagyott maga után. E tanulságok rettenete nem egyszerűen a megsemmisült életek és értékek nagyságában van, hanem abban, hogy bármikor megismétlődhetnek. Az állam vezetője az államrend megmentésének indokába kapaszkodva bármikor úgy dönthet, hogy kilép az emberi jogokat elidegeníthetetlennek elismerő rendből, és törvényeket hozhat, melyek az állam megkülönböztetett polgárait megfosztják tulajdonuktól, vallási és politikai jogaitól, és kiűzik a létből. Magához vonja a jogot, melynek erejével a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosítása érdekében

foszt és oszt. Ráteszi kezét az iskolákra, az egyetemekre, a kutatóintézetekre. Megmondja, mi egyház, s mi nem, s még azt is megszabja, hogy hol lehet kulturális antropológiát tanítani, s hol nem. A választási szabályok szabása-varrása révén leválthatatlanná teszi magát. Mindehhez nem okvetlen kell nyílt diktatúra. Tömeglélektani hatások eredményeként a nép elhiheti, hogy a nevében törvényt hozó, végrehajtó és ítélkező hatalom a nép élethez való joga alapján uralkodik nem fölötté, hanem vele (Pataki, 1998). A társadalmi és nemzeti frusztrációk, a bevallatlan és megbocsátatlan kollektív bűnök megkönnyítik a nép megmentésén munkálkodó vezér dolgát. Jó szolgálatot tesz a propaganda, a cenzúrának alávetett tömegkommunikáció, az állam által biztosított önfeledt szórakoztatás és kikapcsolódás. Ide tartoznak a felvonulások, a köztéri hirdetési kampányok, a világraszóló sportversenyek, s különösen szerencsés a vezér, aki még az olimpiai játékok megrendezésének jogát is megkaparinthatja. Vannak társadalmak, ahol a csonka polgári átalakulás miatt a polgári autonómia csak egy kisebbség kiváltsága, a többség menekül a szabadság elől. A tekintélyelvűség, az etnocentrikus szorongás, az antiszemitizmus és az osztálygyűlölet mind menekvés a polgári forradalom által megteremtett, s elviselhetetlennek bizonyult szabadság elől. Közép- és Kelet-Európában mindezt súlyosbítják a társadalmi és nemzeti traumák, a bevallatlan és megbocsátatlan kollektív bűnök. Bibó István pontos látetelet ad a polgári társadalmi szerkezet hiányos kialakulását követően deformálódott politikai jellemről, mely a vezéri szuverenitást éltető népi demokrácia nélkülözhetetlen összetevője. Mint Bibó írja, „a társadalmi szerkezet deformálódását nyomon követte a politikai jellem deformálódá-

sa is, s kialakult az a hiszterikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között. A vágyak és a realitás összhangtalanságának jellegzetes ellentétes tünetei átlátszóan felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és morális felelőtlenség.” (Bibó, [1946] 1986, II/224.) Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a jog szövege felfeslik, s polgári ellenállás hiányában, az önkénynek kedvező társadalmi klímában nem a jog teremt hatalmat, hanem a hatalom teremt jogot (Hunyady, 2015). Weber egy korábban észrevétlen megjegyzése alapján Szelényi Iván mutat rá a létrejött hatalmi helyzet sajátosságára, mely abban van, hogy működése nem vezethető vissza se a hagyományra, se a karizmára, se a személytelen jogi intézményekre. A politikai hatalmat látszólag az alávetettek akarata (*Wille der Beherrschten*) tartja fenn, akik azonban nem akarhatnak mást, mint ami van, mivel a hatalom megfosztotta őket akaratauk szabadságától (Szelényi, 2016).

Az ember, álljon akár a legmagasabb helyen, nem ültetheti magát Isten helyébe. A kérdés az, hogy milyen lehetőségek vannak arra, hogy a szuverén helyzetébe került embertől ne váljék szörny? Szeretnénk látni az embert, aki kielégítve a hatalom akarását, önmagából kilépve, önmagát felülmúlva nem semmítőként, hanem alkotóként lép a létbe. A feladat nem könnyű. Martin Heidegger szerint „csak ha a lét igazságába ek-szisztálván a léthez tartozik az ember, jöhet a létből magából azoknak az útmutatásoknak a kijelölése, melyek törvénné és szabállyá kell

váljanak az ember számára. Máskülönb – folytatja Heidegger – minden törvény megmarad az emberi ész tákolmányának.” (Heidegger, 2003, 331.) Hacsak nem művész, kevés emberfeletti ember akad a történelem során, aki a lét sorszerű elrendelésében képes arra, hogy az embert a létbe illessze.

Az embert felülmúló ember eljövételében kevésbé bízhatunk. Túl kevesen vannak, akiket nem szédít meg a szuverenitás abszolút tere, melyben nincs más, csak a hatalom akarása. A megoldást nem várhatjuk az emberfeletti embertől. A szuverenitás akarva-akaratlan megszüli a politikai szörnyeteget, aki önkényesen tobzódik a hatalomban, melyet akarhat, mert nincs erő, mely megakadályozná ebben.

A szuverenitás mára elveszítette lokális kereteit. Az állam főhatalma nem korlátlan a terület fölött, melyet magáénak mondhat. Az állam globális erőterben él és működik. Egy államon belül nincs már szuverén, aki a kivételes állapotról dönthet. A Föld népeit hálózatok kötik össze. A politikai, gazdasági és kulturális hálózatok más és más logika szerint szerveződnek. A globális politikai, gazdasági, kulturális hálózatok központjai, ahol a hatalom akkumulálódik, nem esnek egybe (Barabási, 2002).

A hálózatszerveződés logikája skálafüggetlen, ami azt jelenti, hogy korántsem egyenlő minden hatalmi központ helyzete a világban. Kevesen vannak, akik igen nagy hatalommal bírnak, s sokan vannak, akiknek kevés a hatalmuk. A sok kis szörnyeteg között tehát bőven akadnak nagy szörnyetegek, de nekik is tartaniuk kell egymástól. Ráadásul a globális hálózat jóval ingoványosabb alapja a hatalomnak, mint volt korábban az állam.

A szuverenitás gyémántja apró darabokra törött, s akik a hatalom terébe kerülnek, azok közül senkinek se jut már az egész, csak egy-

egy darabka. Megszámlálhatatlanul sok kicsiny politikai szörny születik a világban, akiknek nincs már erejük a totális pusztításra, mert szemben áll velük a többi kis szörny, akik mind képesek a semmítésre, de csak addig a korlátig, amit a többiek megengednek nekik. A nyugati világban létrejöttek konstansok, amelyek kötetme alól a kis szörnyetegek, ha akarják is, nem tudnak kibújni. A sok kis szörnyeteg semmítő ereje elsődlegesen a mindennapokban mutatkozik meg. A saját jelenükben adódó örömök maximalizálása érdekében elveszik a kimaradtak és kirekesztettek jövőjét. Képtelenek az empátiára, a segítségnyújtásra, a megszomorítottakkal és megalázottakkal való együttérzésre. Krisztus maszkját viselik, de leleplezi őket a maszk mögül kinéző hideg és részvétlen szemük. Nem bíznak egymásban, s reszketnek a náluk nagyobb, hatalmasabb szörnyetegektől, akik elődeikhez képest kevésbé szuverének.

A nagy szörnyetegeknek mindazonáltal nagy a mozgásterük. Ha nyíltan nem is szállhatnak szembe a nemzetközi joggal, erejükben bízva vállalhatják a jogsértések kockázatát. Utasszállító repülőgépeket lövethetnek le, titkos kínzó táborokat működtethetnek, de

nincs senki köztük, aki a globális renden felül helyezkedve elrendelhetné a Föld egészén a rendkívüli állapotot.

A létező feletti uralom átvételének csábítása a népre hivatkozó rendszerek bukása után is velünk maradt. Hitlerrel nem bukott meg a Gonosz, s nem győzött a Jó. A nürnbergi perben a Harmadik Birodalom vezetői fölött ítélkező bírák között olyanok is voltak, akik a nép nevében éppen olyan tetteket követtek el, mint azok, akik a vádlottak padján ültek. A Szovjetunió kimúlásával nem ért véget a történelem. Hankiss Elemér a XXI. századot a bizonytalanság századának látja. Az emberiség egésze minden korábbi korhoz képest változékonyabb, bizonytalanabb, bonyolultabb és átláthatatlanabb viszonyok között él.

Mint Heidegger mondja, mindkettő, az üdvös és a rettenetes, azért létezhetnek a létben, mert maga a lét „vitában álló”. Metafizikai erő hiányában a lét maga erőtlen, s mindig az aktuálisan hatalmasabb akarat győz. Szörnyetegek harcolnak szörnyetegekkel. Ez a harc nem ér véget.

Kulcsszavak: *mitikus szörnyetegek, forradalom, nép, szuverenitás*

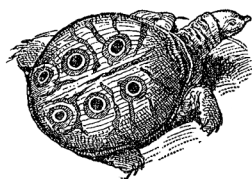
IRODALOM

- Barabási Albert-László (2002): *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, Budapest
- Bibó István ([1946] 1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok II.* Magvető, Budapest, 185–265. • <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/194.html>
- Bloch, Marc (2005): *Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában.* (ford: Haas Lidia) Osiris, Budapest
- Brent, Jonathan (2008): *Inside the Stalin Archives. Discovering the New Russia.* Atlas and Co., New York
- Foucault, Michel (2014): *A rendellenesek. Előadások a Collège de France-ban (1974–1975)* (ford: Berkovics Balázs) L'Harmattan–Szegedi Egyetem Filozófia

- Tanszék–Szeged, Budapest, 87–112. • <http://ketezer.hu/2014/03/a-rendellenesek/>
- Heidegger, Martin (2003): Levél a humanizmusról. (ford. Bacsó Béla) In: Heidegger, Martin: *Útjelzők.* Osiris, Budapest, 293–349.
- Heidegger, Martin (2006): Nietzsche mondása: „Isten halott.” (Ford. Czeglédi András, Nietzsche-idézet ford. Tatár György) In: *Rejtekuak.* Osiris, Budapest, 232–182.
- Horváth Ferenc – L. Kiss Csaba (2015): *Végjáték a határon. Kőszeg 1944–45.* Szülőföld, Kőszeg
- Hunyady György (2015): Miért és hogyan közelít a szociálpszichológia a joghoz? In: Hunyady György – Berkics Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája: a hiányzó láncszem.* Eötvös, Budapest

- Pataki Ferenc (1998): Tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba. Osiris, Budapest
- Rousseau, Jean-Jacques (1978): A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei. In: Rousseau, Jean-Jacques: Értkezések és filozófiai levelek. (ford. Kis János) Magyar Helikon, Budapest, 463–618.
- Safranski, Rüdiger (2007): *Friedrich Schiller, avagy a német idealizmus felfedezése*. (ford. Györffy Miklós) Európa, Budapest
- Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia*. (ford. Paczolay Péter) ELTE ÁJK, Budapest

- Schmitt, Carl ([1934] 2002): A Führer alkalmazza a jogot. In: Schmitt, Carl: *A politikai fogalma*. (ford. Cs. Kiss Lajos) Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, Budapest, 227–231.
- Szelényi Iván (2016): Weber's Theory of Domination in Post-Communist Capitalism. *Theory and Society*. *Theory and Society*. 45, 1, 1–24. DOI: 10.1007/s11186-015-9263-6 • <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11186-015-9263-6>
- Tacitus (1980): *Tacitus összes művei I–II*. (ford. Borzák István) Európa, Budapest • <http://mek.oszk.hu/04300/04353/>

Tanulmány

„MICSODA ŐRÜLT HAJLSZA...” – 100 ÉVE SZÜLETETT FRANCIS CRICK –

Venetianer Pál

az MTA rendes tagja
venetpal@brc.hu

Valószínűleg minden olvasó tudja, hogy a DNS szerkezetének úgynevezett kettős spirál modelljét James Dewey Watson és Francis Harry Compton Crick alkották meg 1953-ban (Watson – Crick, 1953a), és hogy vannak tudománytörténészek, akik ezt, az 1962-ben Nobel-díjjal jutalmazott felfedezést, a huszadik század, sőt egyesek minden idők legfontosabb tudományos eredményének tekintik. A felfedezés története, körülményei jól ismertek, szinte a tudományos folklór részévé váltak, hiszen mindkét szerzője sikeres könyvben dolgozta fel azt (Watson, 1970, Crick, 1988), de megírta a Nobel-díjban velük osztozó Wilkins is (Wilkins, 2003). Több könyv foglalkozott a felfedezésben fontos szerepet játszó, de korai halála miatt a Nobel-díjban nem részesülhetett Rosalind Franklinnal is, aki egy nemrégiben Londonban, Nicole Kidman főszereplésével játszott nagysikerű dráma hősévé is vált (Anna Ziegler: *Photograph 51*). A felfedezés súlyáról és nemzetközi kultuszáról egy sokat mondó adat: Cricknek az a kézzel írt levele, amelyben tizenegy éves fiával közli, hogy „...Jim Watsonnal tettünk egy valószínűleg rendkívül fontos felfedezést...”,

minden idők legmagasabb, egyetlen levélért fizetett áráért, több mint hatmillió dollárért kelt el a Christie's cég árverésén 2013-ban.

Az azonban kevésbé közismert, hogy a felfedezés és a Nobel-díj közötti évtizedben Crick volt annak a „rögbicsapat-félének, akik között a labda kézről-kézre vándorol...” (François Jacob, egy másik Nobel-díjas nevezte így a molekuláris biológia klasszikus korszakának, a huszadik század ötvenes-hatvanas éveinek elitcsapatát, zseniális alkotóit) irányítója, vezéregyénisége, aki alapvető fontosságú elméleti megfontolásaival és kísérleteivel talán a legtöbbet tette e tudományág világképének kialakulásáért és megszilárdulásáért.

Francis Crick 1916. június 8-án született az angliai Northamptonban. Fizikusnak tanult a londoni egyetemen, de doktori tanulmányait félbeszakította a háború kitörése, ekkor a haditengerészetnél kezdett dolgozni, mágneses és akusztikus aknák fejlesztésével foglalkozott. A háború után, sok más fizikushoz hasonlóan, Erwin Schrödinger nagy hatása, *Mi az élet?* című könyve által befolyásolva, érdeklődése a biológia felé fordult. 1947-ben, kutatási támogatásért fordulván

az MRC-hez (Medical Research Council), ezt írta: „Engem az élő és az élettelen közötti határterület érdekel: fehérjék, vírusok, bakterériumok és a kromoszómák szerkezete. Céлом – bár ez jelenleg távolinak tűnik – hogy ezek működését szerkezetük révén értsem meg, azaz az őket alkotó atomok térbeli eloszlásából, amennyiben ez lehetséges. Ezt a megközelítést nevezhetnénk a biológia kémiai fizikájának” (Ma ezt nevezzük molekuláris biológiának). 1949-ben állást kapott Max Perutz fehérjeszerkezet-kutató munkacsoportjában a szintén fizikus William Lawrence Bragg által vezetett Cavendish-laboratóriumban, Cambridge-ben. Itt megtanulta a röntgendiffrakciós szerkezetvizsgálat elméletét és gyakorlatát, és el is kezdte a fehérjekutatást ezzel a módszerrel, de 1951-ig (ekkor már 35 éves) még nem jutott el doktori disszertációja befejezéséig. Ekkor megjelent az intézetben a huszonhárom éves amerikai James Dewey Watson, és a két ember azonnal egymásra talált egy közös intellektuális szenvedélyben. Mindketten meg voltak ugyanis győződve arról, hogy a biológia legfontosabb molekulája a DNS, és legfontosabb kérdése a DNS szerkezete. Ezzel kezdődött meg kettejük együttes „örült hajszája” a nagy titok megoldására. Ez nem kísérletezés volt, hanem viták, beszélgetések, ötletelések hosszú sora (többnyire nem a laboratóriumban, hanem a Sashoz címzett cambridge-i kocsmában), kiegészítve némi golyókkal és pálcikákkal végzett modellépítéssel, amit a kollégák többsége primitív játéknak tekintett. Így született meg végül 1953 tavaszán az a szerkezeti modell (csak javasolt modell, amelynek helyessége csak húsz évvel később bizonyosodott be véglegesen) és az ezt leíró, alig kétoldalas cikk a *Nature*-ben, amely a Nobel-díjat és a halhatatlanságot biztosította a két szerzőnek.

A kettőspirál-szerkezetből (amennyiben helyes) két fontos tétel, egyszersmind probléma következett a biológia számára. 1. Vélhetően a két szál komplementaritása teszi lehetővé az öröklési anyag megkettőződését. Hogyan? (Watson – Crick, 1953b) 2. A DNS-számban a négyféle nukleotid sorrendje határozza meg (kódolja) a fehérjék szerkezetét. Hogyan?

Crick a következő évtizedet e második probléma megoldásának szentelte, és Nobel-előadásában szinte nem is foglalkozott magával a díjazott felfedezéssel, csak a kódolási problémával (Crick, 1963). Ezen a téren három olyan koncepciót fogalmazott meg, amelyek döntően befolyásolták a molekuláris biológiai kutatást, és végül elvezettek a kód megfejtéséhez (1968-ban ezért kapott Nobel-díjat Marshall W. Nirenberg, Robert W. Holley és Har Gobind Khorana) (Crick, 1957).

Az első, a „centrális dogma”, az a tétel, hogy a biológiai információ csak a DNS-től haladhat a fehérjék felé, semmiképpen sem megfordítva. Ez más szavakkal annyit jelent, hogy a molekuláris folyamatok kizárják a szerzett tulajdonságok átöröklését. Noha ezt ma egy kissé lazábban értelmezzük, az epigenetikus mechanizmusok – ritka kivételként – némi kibúvót adnak a dogma hatálya alól, és később Crick maga is szerencsétlennek érezte a „dogma” szó használatát, de a tétel általánosságban mégis igaz és érvényes.

A második koncepció, a „szekvencia-hipotézis”. Noha megfogalmazása idején még semmit nem lehetett tudni a kódolás mechanizmusáról, Crick úgy látta, hogy a lineáris szerkezetű, rigid DNS-molekula semmiképpen nem lehet alkalmas a fehérjeláncok feltekeredési módjának (a másod- és harmadlagos szerkezet kialakulásának) közvetlen meghatározására, csak az aminosavak kapcsolódá-

sának lineáris sorrendjét (elsődleges szerkezet) determinálhatja. Ehhez viszont fenn kell hogy álljon a DNS-nukleotidsorrend és a fehérje-aminosavsorrend kolinearitása. A kolinearitás tényét kísérletesen csak 1964-ben bizonyította be Sydney Brenner és Charles Yanofsky. Ebből a feltevésből pedig az is következett, hogy a fehérjelánc elsődleges szerkezete egyértelműen meg kell hogy határozza a lánc feltekeredésének módját. E tétel igazságát kísérletesen később Christian Boehmer Anfinsen bizonyította be, és 1972-ben Nobel-díjat kapott érte.

A legeredetibb gondolat talán a harmadik koncepció volt, az „adaptor-hipotézis”. A kettőspirál-modell megalkotása idején Watson és Crick úgy vélték (bár ezt nem írták le a cikkben), hogy a DNS mintegy öntömítőül szolgál, amelynek felszínén alakulnak ki a fehérjeláncok. Tovább gondolkodva azonban Crick realizálta, hogy ez tarthatatlan elképzelés. Feltételezte tehát, hogy léteznie kell egy eddig ismeretlen molekulatípusnak, az *adaptornak*. Ez hasonlítana a detergenszekhez, amelyeknek egyik vége hidrofil, a másik lipofil, és így biztosítják két elkülönülő fázis között a kapcsolatot. Az adaptor molekula egyik vége nukleinsavszerű volna, és kölcsönözhatna a DNS-sel, a másik végén pedig kapcsolódna az aminosavakhoz, amelyek azután a fehérjelánccá szintetizálódnak. A hipotézis megalkotása idején Crick még nem sejtette, hogy egymástól függetlenül három kutatóhelyen is (Mahlon Bush Hoagland, Paul Berg és Robert W. Holley laboratóriumai) érik az ismeretlen adaptor felfedezése, amelyet 1957–58-ban publikáltak, és a keresztségben a „transzfer-RNS” nevet kaptak.

Crick szerepét a kódolási probléma megoldásában egy 1961-ben publikált bravúros kísérletsorozat koronázta meg (Crick et al.,

1961). Ez valószínűleg az egyetlen olyan kísérleti munka volt Crick hosszú életében, amelyben manuálisan részt vett. Ezzel bizonyították be, hogy a kód triplet jellegű (azaz három nukleotid határoz meg egy aminosavat), és, hogy vesszőmentes (azaz az egyes tripleteket nem választja el egymástól „vessző”, mint a szavakat a szóközök, a tripletek sora folyamatos, de csak egyetlen fázisban olvasható az élő sejtekben. A fázis mesterséges eltolása lehetséges, de természetellenes vagy megszakított fehérjeláncok képződéséhez vezet). A munkában oroszánrésze volt a Crick-vel ebben az időben egy szobában dolgozó, és a kódolási probléma megoldásában egyéb szerepet is játszó Sydney Brennernek, aki negyven évvel későbbi, egészen más eredményeiért elnyert Nobel-díját így kommentálta: „Ez voltaképpen a második Nobel-díjam, csak az elsőt elfelejtettem megkapni”.

Pályája következő szakaszán – sok más nagy molekuláris biológushoz hasonlóan – Crick érdeklődése a magasabbrendű szerzetek magasabbrendű funkciói felé fordult. Élete utolsó évtizedeiben elméleti neurobiológussá vált, és elsősorban a „tudat” problémája foglalkoztatta. Ez azzal is járt, hogy intézményt és hazát váltott, 1976-tól haláláig a kaliforniai La Jollában, a Salk-intézetben dolgozott. Természetesen ezt a problémát nem oldotta meg, de számos fontos, új gondolatokat felvető közleménnyel és egy könyvvel (Crick, 1994) gazdagította a kérdés irodalmát.

Ez a jubileumi megemlékezés nem lehet teljes úgy, hogy ne szóljon Crickről, az emberéről is. Remek szónok volt, dinamikus, magával ragadó, szellemes és humoros előadásai mindig lenyűgözték a hallgatóságot. Hargittai Istvánnak adott interjújában azt mondta, hogy senki sem szeretett őutána beszélni a konferenciákon. Humorérzéke a személyes

érintkezésben is megnyilvánult, szinte minden visszaemlékezés megemlíti fertőzően harsány kacagását. Watson könyvének hírhedt nyitómondata („Francis Cricket sohasem láttam szerénynek”) kissé bántotta, viszontzásul megjegyezte, hogy ha ő írna egy válaszkönyvet, az így kezdődne „... Rossz volt nézni, hogy Jim Watson miként kezdett hozzá egy narancs meghámozásához”. Gondolkodásának merészen eretnek volta, antikonzervatívizmusa, végletes racionalizmusa és ateizmusa olykor megbotránkozott kijelentésekre indította. Felvetette például, hogy a megszületett csecsemőket jogilag csak a harmadik naptól kellene embernek tekinteni, így a torzszülötteket, teljes életre nyilván képtelenekeket addig meg lehetne ölni. Vagy: a nyolcvan év felettiek kezelésére, gyógyítására a társadalombiztosításnak már nem szabadna egy fillért sem áldoznia. (Erről egykori barátja, Watson így nyilatkozott: „Kíváncsi vagyok, hogy Fran-

cis most, miután már elmúlt nyolcvan, fenn tartja-e ezt a véleményét?”). A vallásról: „Kölcsönösen egyetértő felnőttek magánügyeként OK, de gyermekeket nem volna szabad ennek kitenni”.

Crick „örült hajszája” 2004-ben zárult le, ekkor hunyt el vastagbélrákban, San Diegóban (önéletrajzi könyvének címe *What Mad Pursuit* John Keats csodálatos, *Óda egy görög vázához* című verséből vett idézet. Sajnos Tóth Árpád fordítása ezt nem adja vissza hűen magyarul). Stílszerűen, halálos ágyán is utolsó cikkének kéziratát korrigálta.

Epilógus: Londonban most fogják felavatni Európa legnagyobb orvosi-biológiai kutatóintézetét, amelyet róla neveztek el.

Kulcsszavak: *kettőspirál-szerkezet, kódolási probléma, centrális dogma, szekvencia-hipotézis, adaptor-hipotézis, neurobiológia, tudat*

IRODALOM

- Crick, Francis Harry Compton (1957): On Protein Synthesis. *The Symposia of the Society for Experimental Biology*. 12, 138–163. • <https://profiles.nlm.nih.gov/ps/access/SCBBZY.pdf>
- Crick, Francis Harry Compton (1963): On the Genetic Code. *Science*. 139, 3554, 461–464. DOI: 10.1126/science.139.3554.461
- Crick, Francis Harry Compton (1988): *What Mad Pursuit: A Personal View of Scientific Discovery*. Basic Books, New York • <https://books.google.hu/books?id=azH1bT79PE8C&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false>
- Crick, Francis Harry Compton (1994): *The Astonishing Hypothesis: The Scientific Search for the Soul*. Scribner, New York
- Crick, Francis Harry Compton et al. (1961): General Nature of the Genetic Code for Proteins. *Nature*,

192, 1227–1232. • <https://profiles.nlm.nih.gov/ps/access/SCBCEB.pdf>

Watson, James D. (1970): *A kettős spirál*. Gondolat, Budapest

Watson, James D. – Crick, Francis Harry Compton (1953a): Molecular Structure of Nucleic Acids. A Structure for Deoxyribose Nucleic Acid. *Nature*. 171, 4336, 737–738. • <http://www.nature.com/nature/dna50/watsoncrick.pdf>

Watson, James D. – Crick, Francis Harry Compton (1953b): Genetical Implications of the Structure of Deoxyribonucleic Acid. *Nature*. 171, 4361, 964–967. • <http://www.nature.com/nature/dna50/watsoncrick2.pdf>

Wilkins, Maurice (2003): *The Third Man of the Double Helix*. Oxford University Press • <https://books.google.hu/books?id=HwJ6CG3r3QC&printsec=frontcover#v=onepage&q&cf=false>

NYUGDÍJMODELLEK – BELÜLRŐL

Simonovits András

a közgazdaság-tudományok doktora, tudományos tanácsadó,
MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet
simonovits.andras@krtk.mta.hu

Ebben a cikkben néhány nyugdíjmodellt mutatok be belülről, azaz leírva az egyenleteket. Mivel nem szakértőnek írok, nagyon egyszerű modellekre szorítkozom. Az életciklus modellje a munkában és nyugdíjban töltött időszak hosszának arányában határozza meg a fogyasztási pálya kisimításához szükséges megtakarítási hányadost. A tb-nyugdíjrendszerben az állam nemzedékek közötti megállapodást hoz létre, és így bonyolítja le a megtakarítást. Két alaptípusa a nyugdíjrendszer két feladatának felel meg: a keresetarányos rendszer a jövedelempótlást, az alapnyugdíj-rendszer pedig az időskori szegénység kiküszöbölését tűzi ki célul. A kötelező tőkésített nyugdíjrendszerek látszólag függetlenítik a megtakarítást a nemzedékek közti megállapodástól. Az önkéntes magánnyugdíj-rendszer az adótámogatással próbálja a tücsköket hangyává varázsolni. A cikk végén kitérünk a jelenleg domináns tb-nyugdíjak rejtelmére, valamint idő- és térbeli változataira.

Bevezetés

A modern társadalmakban a nyugdíj a mindennapi élet része. Még olyanok is érdeklődnek a nyugdíjkérdések iránt, akik általában közömbösek a közgazdasági kérdésekkel szemben. Különösen a nyugdíjkorhoz közeledve kérdezik: „mennyi lesz a nyugdíjam, ha

62 éves koromban 39 éves szolgálati idővel nyugdíjba akarok menni? Mennyivel nő a nyugdíjam, ha még egy évet rádolgozom?”

Mindegyik nyugdíjrendszer túl bonyolult ahhoz, hogy e kérdésekre egyszerű választ lehessen adni. A válasz – különösen hazánkban – érzékenyen függ attól, hogy éppen melyik évben vagyunk. Mennyi az általános korhatár? (2015 decemberében még 62,5 év volt, 2016 óta – egy évig, 63 évre ugrott.) Van-e még előrehozott nyugdíj? (2011-gyel bezárólag volt, azóta nincs.) Van-e női kedvezmény? (2011 óta van; akinek negyvenéves jogviszonya van, az levonás nélküli nyugdíjat élvezhet az általános korhatár elérése előtt is.) Hogyan lehetnek milliós nyugdíjak? (2013-ban megszűnt a nyugdíjplafon, amely körülbelül 300 ezer forintban maximalizálta a nyugdíjkorhatáron visszavonulók járadékát.)

Ebben a tanulmányban ilyen és hasonló kérdésekre próbálok meg válaszolni. Nem törekszem jogászai pontosságra, de matematikus lévén nem tudok ellenállni az egyszerűbb képletek és modellek alkalmazásának. Aki tartalmi részletekre kíváncsi, annak sokkal alaposabb modellekre van szüksége (Bajkó et al., 2015 vagy Rézmovits, 2015), de akkor a betekintéshez meg kell szereznie a teljes dokumentációt is. A jelen cikkhez hasonló szinten tárgyalta a nyugdíjrendszer kérdéseit Augusztinovics Mária (2002) és Simonovits

András (2007), mindkettő e folyóiratban jelent meg. Jó áttekintést ad a 2010 körüli helyzetről és a véleményekről a Holtzer Péter (2010) szerkesztésében megjelent NYIKA-kötet. Tankönyvként szolgálhat Simonovits András 2002-es kötete. Alkalmazkodva a nemzetközileg uralkodó irányzathoz, Simonovits cikke (2013) az egyéni és kormányzati döntések optimalizálásán alapul.

A modern gazdaság kialakulása előtt az emberek zöme nagycsaládokban élt, ahol a relatíve kisszámú öreg ellátásáról a családjuk gondoskodott. Elvben régóta lehetőség volt arra, hogy a jobb módúak magánmegtakarítással gondoskodjanak időskorukról (lásd Balzac: *Goriot apó*), de ez kivételes eset volt. A modern társadalom kialakulásával a nagycsaládok fölbomlottak, s ezért jöttek létre a különféle nyugdíjrendszerek. A fejlett országokban minden dolgozó fizet nyugdíjjárulékot, és egy bizonyos életkort megérve mindenki kap *öregségi nyugdíjat*. Akinek az egészségi állapota annyira megromlik, hogy képtelen kielégítő keresettel járó munkát végezni, az *rokkantsági nyugdíjat* kap. Gyakori, hogy a nyugdíjas (vagy a járulékfizető) halála után az özvegy és az árva *hozzátartozói nyugdíjat* kap. A továbbiakban csak az időskori nyugdíjjal foglalkozom.

Alapvetően *társadalombiztosítási* (röviden *tb*) és *magánnyugdíj*-rendszereket különböztetünk meg: az előbbi a társadalom nagyon széles körére, szinte mindenkire *kötelező*, és a fiatal és az idős korosztályok közti társadalmi szerződésen alapul. Az utóbbi lehet *kötelező* és lehet *önkéntes*, és legalábbis formailag a magánmegtakarításra épül. Más dimenzióban megkülönböztetjük a *felosztó-kirovó* és a *tőkésített* nyugdíjrendszereket. Általában a *tb-nyugdíj felosztó-kirovó*, míg a *magánnyugdíj tőkésített*; de vannak keresztezések is:

például az amerikai vagy a svéd *tb-nyugdíj*-rendszernek jelentős tartaléktökéje van, míg a vállalati nyugdíjpénztárak gyakran jelentős részben felosztó-kirovó alapon működnek.

A *tb-nyugdíj* általában *életjáradék*, azaz az egyén haláláig jár. Tipikusan ár- vagy bérvetítő (indexált), vagy a kettő kombinációja. A *tb-nyugdíj*nek két tiszta alakja van: *járulékarányos* vagy *alapnyugdíj*, az előbbiben a havi nyugdíj arányos az életpálya folyamán befizetett járuléktömegeggyel, az utóbbi teljesen független tőle. A gyakorlatban számtalan átmenet van a két forma között.

A ma ismert kötelező magánnyugdíjat Kelet-Európában és Latin-Amerikában a *tb-rendszerből* vágják ki. Az angolszász világban leginkább nagyvállalati alakja ismert, de bizonyos országokban (például Hollandiában, Svájcban) a dolgozók zöme vállalati magánpénztárak tagja. Emellett létezik az önkéntes magánnyugdíj-pénztár, amelyben a részvétel tényleg önkéntes, de a részvételt a kormányzat adókedvezményekkel ösztönzi.

A cikk további részében vázlatosan áttekintem az életciklus-elméletet, a *tb-* és a *magánnyugdíj-rendszereket*. Az előbbin belül kitérek a keresetarányos és az alapnyugdíjra, az utóbbin belül a kötelező és az önkéntes változatra. Kitérek a *tb-nyugdíjrendszerek* néhány rejtelmére, végül pedig utalok a magyar és a külföldi rendszerek sajátosságaira.

Életciklus-elmélet

Mielőtt meg akarnánk érteni a nyugdíjrendszer logikáját, érdemes megismerkedni az elvontabb *életciklus-modellel*. Az érthetőség kedvéért egyelőre eltekintek a családtól, a munkanélküliségtől, a növekedéstől, az inflációtól és a kamattól. A következő jelöléseket vezetem be: L = munkába lépési kor, R = nyugdíj-életkor, D = halálozási életkor, w =

évi teljes kereset (bruttó kereset + munkáltatói járulékok), b = évi nyugdíj.

Ha s -sel jelöljük az évi megtakarítás teljes kereseti hányadát, akkor életpályája során a munkás ws ($R-L$) összeget takarít meg, amelyet $D-R$ nyugdíjas évre kell egyenletesen elosztani. Adódik az életciklus-modell alap-egyenlete, az időskori fogyasztás:

$$d = \frac{ws(R-L)}{D-R} \quad (1)$$

Bár ez az egyenlet nagyon elnagyolt, képes elvi választ adni néhány fontos kérdésre. Mindenekelőtt, a teljes keresetem hány százalékát kell megtakarítanom, ha a nettó keresetemmel [$w(1-s)$] egyenlő nagyságú nyugdíjat akarok? Válasz:

$$\frac{ws(R-L)}{D-R} = w(1-s), \text{ azaz } s = \frac{D-R}{D-L} \quad (2)$$

Szavakkal: felnőtt életkorral számolva a kiegyenlítő megtakarítási hányados egyenesen arányos az élettartammal, és fordítva arányos a szolgálati idővel. Még egyszerűbb eredményt kapunk, ha feltesszük, hogy $L = D/4$ és $R = 3D/4$; ekkor $s = 1/3$.

Közelebb hozhatjuk az olvasóhoz a (2) képletet, ha néhány életszagú értékre kiszámítjuk az általa adott járadékot. Legyen $L = 20$ év. Az *1. táblázatból* leolvasható, hogy mennyire

élettartam (D)	nyugdíj-életkor (R)		
	55	60	65
70	0,300	0,200	0,100
75	0,364	0,273	0,182
80	0,417	0,333	0,250

1. táblázat • Megtakarítás (s), nyugdíj-életkor (R) és élettartam (D)

érzékeny a végeredmény a két paraméterértékre: 55 és 80 év közötti időskori fogyasztáshoz 41,7 százalékos megtakarításra van szükség, 65 és 70 év közöttihez csak 10 százalékra.

E fenténél kisebb megtakarítási hányadost kapunk, ha figyelembe vesszük, hogy a legtöbb esetben a nyugdíj általában kisebb, mint a nettó kereset (lásd a következő szakaszt). Tovább módosul az eredmény, ha figyelembe vesszük, hogy a munka során a dolgozók gyermeket nevelnek, tehát nem csak magukról gondoskodnak. Külön nehézséget okoz, hogy a dolgozók egy része képtelen megtakarítani, s emiatt az előtakarékoságot az államnak kell kikényszerítenie. Hasonló gondot jelent, hogy a pontos élettartam nem ismert előre, ezért életjáradékot kellene venni. Ez azonban a magánpiacon meglehetősen drága.

Társadalombiztosítási nyugdíj (arányos vagy alap-)

Ebben a részben a társadalombiztosítási nyugdíjat elemezzük részletesebben. Először a makro-, majd a mikrokeretet vizsgáljuk.

Makrokeret

Az s megtakarítási hányad helyett most τ járulékkulcsot írunk. Egyelőre tegyük föl, hogy a népesség *stabil*, azaz időszakról időszakra a dolgozók száma (M) és a nyugdíjasoké (P) párhuzamosan változik, átlagos keresetük (w^*), illetve nyugdíjuk (b^*) párhuzamosan nő. Ekkor (1) helyére a következő egyensúlyi feltétel lép:

$$\tau Mw^* = Pb^* \quad (3)$$

Ezt az egyenletet a következőképpen szokás átrendezni:

$$\tau = \frac{Pb^*}{Mw^*} \quad (4)$$

Bevezetve a $\mu = P/M$ függőségi hányadost és a $\beta = b/w$ bruttó helyettesítési arányt, adódik a tb-nyugdíjrendszer alapegyenlete; az egyensúlyi járulékkulcs = a függőségi hányados és a bruttó helyettesítési arány szorzata:

$$\tau = \mu \beta \quad (5)$$

Például az Egyesült Államokban sokkal alacsonyabb mindkét szorzó, mint hazánkban, ezért alacsonyabb az egyensúlyi járulékkulcs is. Szemléltető adatokkal: $\mu_{US} = 0,3$ és $\beta_{US} = 0,4$; azaz $\tau_{US} = 0,12$, míg $\mu_H = 0,5$ és $\beta_H = 0,6$; azaz $\tau_H = 0,3$.

Pontosabb képet kapunk, ha a nettó helyettesítési arányra térünk át: $\beta_n = b^*/v^*$, ahol – egyelőre elhanyagolva a személyi jövedelemadót – $v = w^*(1-\tau)$ a nettó kereset. Ekkor (4) helyére

$$\tau = \frac{Pb^*v^*}{Mv^*w^*} \quad (6)$$

lép, és (5) is módosul:

$$\tau = \mu \beta_n (1 - \tau), \text{ azaz } \tau = \frac{\mu \beta_n}{1 + \mu \beta_n} \quad (7)$$

Eddig átlagkeresetekben számoltunk, de a valóságban egyéni keresetek vannak. A keresetarányos nyugdíjrendszerben ez nem okoz sok módosítást.

Arányos nyugdíjrendszer

A legegyszerűbb esetben a heterogén kereseteken belül két típust különböztetünk meg: alacsony (L) és magas (H), a megfelelő teljes keresetek rendre w_L és w_H , $w_L < w_H$; súlyuk a népességben $f_L, f_H > 0$, $f_L + f_H = 1$; az átlagos keresetet 1-re normáljuk: $f_L w_L + f_H w_H = 1$, azaz $w_L < 1 < w_H$.

Felírjuk az arányos nyugdíjak egyenletét, ahol továbbra is $\beta > 0$ a bruttó helyettesítési arány:

$$b_L = \beta w_L \text{ és } b_H = \beta w_H, \text{ valamint } v_L = w_L(1-\tau) \text{ és } v_H = w_H(1-\tau), \quad (8)$$

ahol (5), illetve (7) továbbra is érvényes. Föltesszük, hogy a járulékalapnak nincs plafonja, s ezért

$$b_L = \beta_n v_L \text{ és } b_H = \beta_n v_H \quad (9)$$

is áll.

Teljesen sima fogyasztási pálya esetén $\beta_n = 1$, tehát $\tau_M = \mu / (1 + \mu)$ – ez a maximális járulékkulcs. Példánkban $\mu = 1/2$, azaz $\tau_M = 1/3$.

Rögzített várható élettartam esetén finomabb felbontásban is megismételjük az 1. táblázat számításait. A 2. táblázat a magyar eszmei számlás nyugdíjat adja meg a nyugdíjas életkor [60, 65] szakaszban. De ehhez szükségünk van az R éves korban feltételes várható értékre, jele: e_R . Egyszerűség kedvéért csak a férfiakra szorítkozunk, a valóságban azonban a nőkről sem szabad megfeledkezni. (1)-ben $e_R = D - R$, de a valóságban a csökkenés lassabb (5 év helyett csak 3), mert közben kilépnek az állományból a 60-64 éves korban meghaltak. A nettó eszmei nyugdíj

nyugdíj-életkor (R)	várható hátralévő élettartam (e_R)	nettó nyugdíj (b_R^n)
60	16,1	0,828
61	15,4	0,887
62	14,8	0,946
63	14,3	1,002
64	13,7	1,071
65	13,1	1,145

2. táblázat • Eszmei nettó nyugdíj – várható hátralévő élettartam – nyugdíjéletkor

$$b_R^n = b_R / (1 - \tau) = \frac{v(R-L)}{e_R}$$

is lassabban nő a nyugdíjba vonulási korrall: a $\tau = 0,25$ járulékkulcs esetén a nettó kereset a 60. korévi 83%-áról 65. korévben „csak” a 114%-ára.

A mélyebb tudást keresők kedvéért megemlítjük, hogy ez a számítás figyelmen kívül hagyja, hogy a később nyugdíjba vonulók várhatóan tovább élnek, és nagyobb a keresetük (Simonovits, 2002 és Molnár et al., 2015). Augusztinovics Mária és Köllő János (2007) hívta föl a figyelmet arra, milyen fontos az átmeneti gazdaságokban a töredezett munkapiaci pálya és a nyugdíj kapcsolata.

Alapnyugdíj-rendszer

Most a másik tiszta változatot vizsgáljuk: az alapnyugdíjat, amely független a keresettől. Legyen az *alapnyugdíj* b_0 , amelynek segítségével (5) átalakul: $\tau = \mu b_0$. Az egyszerűség kedvéért elhanyagoljuk a megtakarítást, és így írjuk föl a fiatal- és időskori fogyasztást:

$$c_i = v_i \text{ és } d_i = b_0, \quad i = L, H. \quad (10)$$

Degresszió

További bonyodalom, hogy a kormányzat az arányos rendszert gyakran a kis keresetűek javára torzítja: *degressziót* alkalmaz. Ahány ország és ahány év, annyiféle degresszió. Mi az elvileg legegyszerűbb degressziót alkalmazzuk, amikor az arányos (b_p) és az alapnyugdíjat (b_0) lineárisan keverik, s a keverés súlya α és $1 - \alpha$, $0 \leq \alpha \leq 1$.

A lineárisan degresszív nyugdíj képlete:

$$b = \alpha b_p + (1 - \alpha) b_0. \quad (11)$$

Numerikus szemléltetésünkben a keresetértéke $w_L = 1/2$; $w_H = 2$ és $f_L = 2/3$; $f_H = 1/3$,

az arányos rendszer súlya (α)	kisebb nyugdíj (b_L)	nagyobb nyugdíj (b_H)
1,0	0,333	1,333
0,5	0,500	1,000
0,0	0,667	0,667

3. táblázat • Lineáris degresszió és a nyugdíjak

az átlagkereset éppen 1. A 3. táblázat a (11)-beli degressziót mutatja be különböző súlyok mellett, $\tau_M = 1/3$. Ha az alaprendszernek nulla a súlya ($\alpha = 1$), akkor a nyugdíjak arányosak a bruttó keresettel; ha alaprendszer van ($\alpha = 0$), akkor mindkét nyugdíj 2/3. Középen a két nyugdíj aránya 2:1.

Kötelező tőkésített nyugdíjrendszerek

A tb-nyugdíjrendszerről szóló részben hallgattunk a fiatalkori megtakarításról (s_j). A tőkésített nyugdíjrendszer bevezetésével ez a kényelmes helyzet megváltozik, és a megtakarítással is foglalkozni kell. Most nincs tb-nyugdíj (és szja sem), ezért a nettó kereset megegyezik a teljes keresettel. Nem is kell foglalkoznunk a kereseti egyenlőtlenségekkel. Definíció szerint igaz a következő azonosság:

$$c = 1 - s \text{ és } d = (\rho / \mu) s \quad (12)$$

ahol ρ a megfelelő $-(1 + \mu)/2$ hosszúságú – időszakra számított *kamattényező*. Például az éves kamattényezőt $\rho[1]$ -gyel jelölve, a $(40+20) / 2 = 30$ év esetén $\rho = \rho[1]^{30}$.

A hagyományos felfogás szerint a kamattényező nagyobb 1-nél: $\rho > 1$. Egyes kutatók (például az egyébként úttörő Martin Feldstein [1985] irreálisan nagy éves kamatlábbal ($\rho[1] - 1 = 0,114$) számol, és ezért nagyon előnyösnek tűnik a tőkésített rendszer. Ha azonban fi-

gyelemben vesszük a befektetések kockázatát és az életjáradékosítás költségeit, akkor a valószínűs kamattényező jóval közelebb van az 1-hez.

A 4. táblázatban $s = \tau_M / 2$ és τ_M megtakarítás hatását $\rho[1]=1$; 1,05 és 1,1 éves kamattényezővel párosítva mutatjuk be. Láthatjuk, hogy a 4. (dölt) sorban, amely a felosztó-kirovó rendszernek felel meg, a fogyasztás ki van simítva, és értéke $2/3$, addig a legutolsó sorban, a mesés hozamok mellett az időskori fogyasztás 17,4-szeresen múlja felül a fiatalkorit. Hihetetlen, hogy a közgazdászok egész serege elfogadott egy ennyire félrekalibrált modellt.

Önkéntes magánnyugdíj-rendszerek

Az önkéntes nyugdíjrendszer sokak számára népszerűbb, mint a kötelező. Nem kell kényszer alkalmazni, de a rendszer megmenti a tücsköket a téli éhhaláltól. Ezt a kedvező megítélést lényegesen árnyalja, ha nem felelkezünk meg a rendszert megalapozó adótámogatásról. Persze, ha az adókedvezményben részesülő önkéntes nyugdíjrendszerben érdeemben csak a társadalom krémje vesz részt, akkor ez a támogatás elhanyagolható, de

éves kamattényező $\rho[1]$	megtakarítás (s)	fogyasztási	
		fiatalkori (c)	időskori (d)
1,00	0,167	0,833	0,333
1,05			1,441
1,10			5,816
1,00	0,333	0,667	0,667
1,05			2,881
1,10			11,633

4. táblázat • Tőkésített nyugdíjrendszer – kamatláb – megtakarítás

akkor társadalmilag nincs is sok hasznossága. Ha viszont tényleg széles körű a rendszer, és kiterjed a leginkább rászorulóakra is, akkor kénytelenek vagyunk az adókötséget is mérlegelni. Ezt tesszük a továbbiakban (vö. Király – Simonovits, 2016).

Most a heterogén kereseteket kombináljuk a heterogén előrelátással. Egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy a kis keresetű (w_L) rövidlátó és a nagy keresetű (w_H) előrelátó. Továbbra is elhanyagoljuk a kötelező nyugdíjrendszert ($\tau = 0$), de most a kamatlábat is nullának vesszük ($\rho = 1$). Legyen az előrelátó megtakarítása s_H a rövidlátóé s_L . Mielőtt a fogyasztási egyenleteket felíránk, bevezetjük a támogatási kulcsot: α és a támogatást fedező adó kulcsát: θ . Az adóegyenlet a következő:

$$\theta = \alpha(f_L s_L + f_H s_H). \quad (13)$$

Figyelembe véve, hogy a megtakarítással arányos kiegészítés a nyugdíjakhoz adódik, új fogyasztási egyenleteink a következők:

$$\begin{aligned} c_i &= (1-\theta) w_i - s_i \text{ és} \\ d_i &= (1+\alpha) s_i / \mu, \quad i = L, H. \end{aligned} \quad (14)$$

A H típus annyit takarít meg, hogy a fiatal- és az időskori fogyasztása egymással egyenlő legyen. Ekkor a H esetre teljesül

$$\begin{aligned} (1-\theta) w_H - s_H &= (1+\alpha) s_H / \mu, \text{ azaz} \\ s_H &= \frac{(1-\theta) w_H}{1 + (1+\alpha) / \mu} \end{aligned} \quad (15)$$

Az L típus ennél gyengébb jellem. Naivan azt gondolja, hogy mindenki más előrelátó, tehát keresete θ/α részét takarítja meg, ő ennek csak egy γ részét hajlandó megtakarítani:

$$s_L = \gamma w_L \theta / \alpha, \text{ ahol } 0 \leq \gamma \leq 1 \quad (16)$$

Behelyettesítve (15)–(16)-ot (14)-be, némi számolással adódik az egyensúlyi adókulcs (és a többi változó):

$$\theta_0 = \frac{f_H w_H}{[1 + (1 + \alpha) / \mu] (1 - f_L w_L \gamma) + \alpha f_H w_H} \quad (17)$$

Érdeemes még bevezetni a rövidlátó típus veszteségét, amely a befizetés és a támogatás különbsége: $V_L = \theta_0 w_L - \alpha s_L$. A további levezetést nem ismertetjük, ehelyett az 5. táblázatban feltüntetünk néhány numerikus kimenetelt: $\mu = 1/2$ és $\alpha = 1$ mellett. Ha a rövidlátó teljesen aktív (utolsó sor), akkor ő is kiegyenlíti a fogyasztását, és semmilyen veszteség sem éri az önkéntes nyugdíj miatt. Ha viszont a rövidlátó passzív (első sor), akkor időskorára éhen hal. A köztes relatív megtakarítási hajlandóságok átmeneti kimeneteket adnak.

Ha nem tudjuk emelni a rövidlátók relatív megtakarítási hajlandóságát, akkor legalább csökkentjük a támogatást, és vezessünk be egy elég nagyméretű kötelező nyugdíjrendszert. Ennek a kiszámolását azonban az olvasóra hagyjuk.

A tb-nyugdíjrendszer további részletei

Ebben a szakaszban a tb-nyugdíjak további részleteit fejtjük ki. A tb-nyugdíjakon belül megkülönböztetjük a kezdő és a már megállapított nyugdíjakat. Egyszerűsége és nagyobb fontossága miatt a már megállapított nyugdíjakkal kezdjük.

A már megállapított nyugdíjak indexálása

A legtöbb nyugdíjrendszerben a már megállapított nyugdíjak az előző évi nyugdíj értékétől függenek. Továbbra is eltekintünk az inflációtól, de bevezetjük az átlagos reálbér változási tényezőjét (g), valamint a naptári időt (t). Ha egy nyugdíjasnak a t -edik évben b_t volt a nyugdíja, akkor az inflációkövetés (árindexelés) esetén a $t+1$ -edik évben reálértékben ugyanannyi lesz a nyugdíja: $b_{t+1} = b_t$. Ez a rendszer megóvja a nyugdíjasokat az infláció okozta elszegényedéstől, de gyorsabb reálbérnövekedés esetén a nyugdíjasokat relatíve elszegényíti, különösen a hosszabb élettartamúakat (a nőket és a jól kereső férfiakat), illetve a korán nyugdíjba vonulókat. Csökkenő reálberek esetén viszont növekvő terhet rak a dolgozókra.

Ezért is vannak olyan országok, ahol bérkövető indexálás működik: a $t+1$ -edik évben reálértékben a korábbi g_{t+1} -szereze lesz a nyugdíja: $b_{t+1} = b_t g_{t+1}$. Kompromisszumként alkalmazták és alkalmazzák a kombinált in-

relatív megtakarítási hányad	egyensúlyi adókulcs	fogyasztások				
		rövidlátó fiatal	rövidlátó idős	előrelátó fiatal	előrelátó idős	rövidlátó vesztesége
γ	θ_0	c_L	d_L	c_H	d_H	V_L
0,0	0,118	0,441	0,000	1,412	1,412	0,059
0,2	0,125	0,425	0,050	1,400	1,400	0,050
0,4	0,133	0,407	0,107	1,387	1,387	0,040
0,6	0,143	0,386	0,171	1,371	1,371	0,029
0,8	0,154	0,362	0,246	1,354	1,354	0,015
1,0	0,167	0,333	0,333	1,333	1,333	0,000

5. táblázat • Önkéntes nyugdíjrendszer előrelátó és rövidlátó dolgozókkal

dexálást, amely részben ár-, részben bérköve-tő. Legyen ezen indexek súlya π és $1-\pi$, $0 \leq \pi \leq 1$. Például az ún. svájci indexálás esetén a két súly azonos, azaz $\pi = 0,5$.

A kezdőnyugdíjak a mindenkor nyugdíj-jaknak csak töredékét (körülbelül öt százalé-kát) teszik ki, de minden nyugdíj először kezdőnyugdíj volt, tehát nem lehet elhanya-golni. Eddig az egész életpályát homogénnek tekintettük, és életkortól (és naptári évtől) független reálkeresetről beszéltük. Most kénytelenek vagyunk szakítani e kényelmes gyakorlattal, de csak lépésről lépésre vezetjük be a bonyodalmakat.

Szolgálati idő, keresetbeszámítás és általános korhatár

Először tegyük föl, hogy a dolgozó éppen az általános korhatáron (R^*) ment nyugdíjba. Legyen a dolgozó életkora $a=L, \dots, R$, és az a éves kori reálkeresete w_a . Emlékeztetünk a korábban használt átlagos reálkeresetre is, amelyet most w_a^* jelöl. Ha az a -edik évben szerzett nyugdíjpontot a saját és az átlagos reálkereset hányadosa adja: $\omega_a = w_a / w_a^*$, akkor az életpályapontok száma ezek összege. Ha p egy pont értéke, akkor a *pontrendszeres* nyugdíj = a pontérték és életpályapontok szorzata:

$$b = p(\omega_L + \dots + \omega_a + \dots + \omega_{R^*}). \quad (18)$$

Nem nehéz belátni, hogy ez a rendszer bizonyos fokig utánozza a tőkésített nyugdíj logikáját, csak itt a reálkamat-tényező helyé-be az átlagos reálkeresetek növekedési ténye-zője lép.

Nagyon gyakori, hogy a (18) képlet mó-dosul, nevezetesen az összes év helyett csak a legutolsó évek ($a=A, \dots, R^*$) pontjai szerepel-nek: $L < A < R^*$. Ekkor az R^*-L -tagú összeg R^*-A -tagúra rövidül, ezt korrigálni kell:

$$b = p(\omega_L + \dots + \omega_a + \dots + \omega_{R^*}) \frac{R^*-L}{R^*-A} \quad (19)$$

Gyakran nem a beszámítási kor kezdete, A van megadva, hanem a legkedvezőbb S^* időszakot kell figyelembe venni. (Ezt nem írjuk föl képletben.) A rövidített beszámítási időszak alkalmazásának több oka is lehet: egyszerűsíti a számítást, kizárja a munkanél-küli időszakot stb., de mindenképpen torzít-ja a rendszert. Például a jobb módúak kere-sete tipikusan gyorsabban nő, mint a többi-eké, tehát ezek nyugdíja – a befizetett életpá-lya-járulékokhoz képest – magasabb.

Rugalmas korhatár

Eddig feltettük, hogy a dolgozó éppen az általános korhatárt elérve ment nyugdíjba: $R = R^*$. Hogyan állapítják meg *rugalmasan* a nyugdíját, ha dolgozónk ennél korábban vagy későbbben megy nyugdíjba? A tényleges nyugdíj-életkortól függő mértékű *büntetést* fizet, vagy *jutalmat* kap, a módosítás relatív értékének jele: κ_R , ahol κ_R növekvő sorozat, amely éppen az általános korhatáron veszi föl az 1 értéket: $\kappa_{R^*}=1$. A rugalmas nyugdíj kép-lete korlátok között:

$$b = p \kappa_R (\omega_L + \dots + \omega_a + \dots + \omega_{R^*}) \frac{R^*-L}{R^*-A} \quad (20)$$

ahol $R_m \leq R \leq R_M$

A korrekciós tényező lehet demográfiai:

$$\kappa_R = e_R / e_{R^*};$$

lehet egyszerűen lineáris:

$$\kappa_R = [1 + \gamma (R - R^*)], \text{ ahol } \gamma > 0,$$

és lehet lefelé kisebb a korrekció, mint fölfelé.

A lineáris korrekciót mutatja be a *6. táblázat*: néhány szolgálati évre és nyugdíj-kor-évre szemléltetésül megadja a megfelelő ru-galmas nyugdíjakat, a 2012-ben még érvényes 62 éves általános korhatárra, egységnyi net-

nyugdíj-életkor (R)	szolgálati idő (s)				
	36	38	40	42	44
58	0,634	0,669	0,704	0,739	0,774
60	0,677	0,714	0,752	0,790	0,827
62	0,720	0,760	0,800	0,840	0,880
64	0,806	0,851	0,896	0,941	0,896
66	0,893	0,942	0,941	1,042	1,091

6. táblázat • Rugalmas nyugdíjak – szolgálati évek és nyugdíjéletekorok

tókereset esetére. Például, ha valaki 38 éves szolgálati idővel és 60 évesen megy nyugdíjba, akkor a nettó keresete 71,6 százaléka jár neki. A (40, 58) cellában viszont csak 70,4% áll.

Személyi jövedelemadó hatása

Eddig nem szóltunk a személyi jövedelem-adóról (szja), s nemes egyszerűséggel a nettó kereset kiszámításánál is csak a tb-járulékot vontuk le a bruttó (vagy a teljes) keresetből. Most is csak nagyon leegyszerűsítve foglalko-zunk azzal, hogyan hat a teljes – bruttó, illetve a nettó/bruttó kereset különbsége a nyug-díjra (pontosabb elemzés Cseres-Gergely Zsombor és Simonovits András [2012] tanul-mányában található). Az egyszerűség kedvé-ért feltesszük, hogy dolgozónk 2012 után kezdett el dolgozni, és mondjuk 2052 körül megy nyugdíjba. Csak így tudjuk egyszerűen bemutatni ezt a fontos, de elhanyagolt hatást. Legyen w a bruttó és v a nettó kereset. Az egyébként teljesen értelmetlen felosztás szerint megkülönböztetjük a munkáltatói és a dolgo-zói járulékkulcsot: τ_1 és τ_2 , ahol $v=(1-\theta-\tau_2)w$. A járulék a bruttó, a járadék a nettó keresettel arányos:

$$(\tau_1 + \tau_2)w, \text{ illetve } b = \beta_N v. \quad (21)$$

Emiatt az egyensúly feltétele

$$\tau_1 + \tau_2 = \beta_N, \text{ azaz } \beta_N = \frac{\tau_1 + \tau_2}{(1 - \theta - \tau_2)} \quad (22)$$

Utolsó egyenletünk szerint, ha egy hoz-zánk minden másban hasonlító országban a θ szja-kulcs alacsonyabb, akkor β_N -nek is kisebbnek kell lennie. Pl. jelenleg $\tau_1=0,24$ és $\tau_2=0,1$; azaz amikor 2015-ről 2016-ra $\theta=0,16$ -ról 0,15-ra csökkent, akkor β_N egyensúlyi értékének – igaz, csak évtizedek múlva – 0,81-ről 0,80-ra kellene csökkennie. Ez a korrekció is hiányzik a hazai nyugdíjképletből.

Nyugdíjplafon

Hasonlóan egyszerűen vizsgálható, hogyan hatott a nyugdíjjárulék-alap *plafonjának* 2013-as eltörlése. Az egyszerűség kedvéért el-tekintünk attól, hogy a plafon relatív (nem-zetgazdasági átlagkeresethez viszonyított) értéke 1992 és 2012 között szeszélyesen inga-dozott 1,6 és 3 között. Tegyük föl, hogy a magas keresetű dolgozó relatív bruttó kere-sete mindvégig w volt, és annyi is marad. Le-gyen $w_M = 660$ ezer Ft, a járulékalap 2012-es plafonja, a megfelelő $v_M = (1 - \theta - \tau_2) w_M$ a nettó kereseti plafon, és $b_M = \beta_N (1 - \theta - \tau_2) - w_M = 442$ ezer Ft. Helyenként feltesszük, hogy a dolgozó 1988-ban már dolgozott, és $w > w_M$ mindvégig teljesült, és t -ben megy nyugdíjba. Bár 1988 és 1992 között sem volt

plafon, de ekkor sokkal nagyobb volt az szja maximális kulcsa és a degresszió, ezért figyelmen kívül hagyjuk. Jó közelítéssel korlátozhatjuk a nyugdíj-degressziót a v_M fölötti nettó keresetre, $q=0,8$ kulccsal. A plafon nélküli évek a magas nyugdíjat a következőképpen módosítják:

$$b_t = b_M + 0,025[t-2012] \times 0,8 \times 0,8 (1 - \theta - \tau_2) (w - w_M) \quad (23)$$

Minél jobban távolodik 2013-tól a nyugdíjba vonulási életkor, annál jobban nő a magas nyugdíj a plafon megszüntetése miatt. Két bruttó értékkel számolunk: az első az a szám, amely mellett 2052 végén a friss nyugdíjas éppen eléri az egymillió átlomhatárt: $w_1=2,167$ M Ft. A második érték az első tízszerese: $w_2=21,67$ M Ft. Az alsó kereset esetén valóban lassú a kitorés: 10 év múlva nyugdíjba vonulók esetén is csak félmillió a nyugdíj, és még 25 év múlva is „csak” 3/4 millió. A felső kategóriában egészen más a helyzet: már 5 év múlva is másfél millió nyugdíjasok jelentkeznek, és a folyamat végén, 40 év múlva 9,4 millió Ft is lehet a nyugdíj (7. táblázat).

nyugdíj-év (t)	kereset-1 $w_1=2,167$	kereset-2 $w_2=21,67$
2012	0,354	0,354
2017	0,435	1,480
2022	0,515	2,606
2027	0,596	3,732
2032	0,677	4,858
2037	0,758	5,985
2042	0,838	7,111
2047	0,919	8,237
2052	1,000	9,363

7. táblázat • Nyugdíjév és szupernyugdíj (millió ft/hó), amikor a plafon megszűnik

Magyarország 1992–

Ezt a cikket magyar olvasóknak írtam, ezért már eddig is utaltam a hazai nyugdíjrendszer sajátosságaira. Most röviden felsorolom legfontosabb jellemzőit és időbeli változásait. (Az áttekinthetőség kedvéért a másodrangúnak ítélt bonyodalmaktól eltekintek.)

1. Magyarországon 1992–1997, illetve 2011 óta a kötelező nyugdíjrendszer felosztó-kirovó, 1998–2010 között körülbelül 3:1 arányban felosztó-kirovó, illetve tőkésített rendszer volt.

2. 1992 óta Magyarországon a kezdőnyugdíjakban az A beszámítási kor $R-5$ évről indulva évente egy évvel nő, jelenleg (1988 óta, illetve későbbi munkába lépéstől kezdve) minden kereset számít.

3. A kereseti degresszió lényegében már megszűnt, de a (20) képletben szereplő ($R-L$)/($R-A$) hiperbolikus szolgálati időskála helyett egy szakaszonként lineáris skála szerepel, amelynek meredeksége a toldozás-foldozás miatt cikkcakkos, ezt a 8. táblázat mutatja be.

helyettesítés (c)	szolgálati idő (s)				
	20	25	32	36	40
tényleges	0,53	0,63	0,70	0,74	0,80
arányos	0,40	0,50	0,64	0,72	0,80

8. táblázat • Szolgálati időskála

4. Az előrehozott nyugdíjak büntetésmértéke az évek során változott, 2012 óta nincs előrehozott nyugdíj. Fontos kivétel 2011 óta: a *Nők 40*, amelynek keretében minden nő, akinek legalább negyvenéves jogviszonya van, teljes nyugdíjjal vonulhat vissza. A halasztott nyugdíj havi jutalma 0,5%, azaz évente 6%. A 9. táblázat a 6. táblázat számításait fordítja le a 2012-es merev rendszerre. A 4–6. sort elhagyjuk, mert megegyezik a 6. táblázat

megfelelő soraival. Példánkban a (60, 38) cellában 0 áll, nincs levonással sújtott előrehozott nyugdíj. Nők esetén viszont a (40, 58) cellában viszont 70,4 helyett 80% áll.

nyugdíj-életkor (R)	szolgálati idő (s)				
	36	38	40	42	44
58	0	0	0,80	0,84	0,88
60	0	0	0,80	0,84	0,88

9. táblázat • Merev nyugdíjak – szolgálati évek és nyugdíjéletek (nők)

5. A már megállapított nyugdíjak indexálása 1992 és 1999 között bérkövető, 2000 és 2009 között 50–50 százalékban kevert, majd 2010 óta árkövető. Időnként az indexálás elmaradt a szükségstől, máskor meghaladta az előírt mértéket.

6. 2003 és 2005 között a 12 havi nyugdíjat plusz 1, 2, majd 3 havi nyugdíj egészítette ki, majd 2006 és 2008 között a 13. havi nyugdíj, 2009-ben a 13. havi nyugdíj megszűnt.

7. 1998 és 2010 között a munkapiacra lépők általában kötelesek voltak belépni a tőkésített nyugdíjrendszerbe, az oda fizetett járulék automatikusan csökkentette a tb-járulékot. Azok a már dolgozók, akik önként átléptek a vegyes rendszerbe, elvesztették a belépés előtt szerzett tb-jogaikat az 1/4-ét (mintha már korábban is a magánrendszerben vettek volna részt, csak a befizetés elvezett volna.)

Nyugdíjrendszerek térben és időben

Eddig csak érintőlegesen foglalkoztunk a nyugdíjrendszerek idő- és térbeli változásával. Egy ilyen áttekintő cikkben felesleges volna részletekbe bocsátkozni, de azért a legfontosabb változatokat fölillantjuk.

Tiszta keresetarányos tb-nyugdíjak

Az európai kontinens országainak zömében (csak a legnagyobbakra szorítkozva: Franciaország, Németország, Olaszország és Spanyolország, de hazánkban is 1998 előtt és 2011 óta) lényegében csak a tb-nyugdíjrendszer kötelező, és ez többé-kevésbé keresetarányos. Míg Franciaországban megfelelő számú gyermek születik, addig a másik három nagy országban alacsony a születő gyermekek száma. A közkeletű, de téves vélemény szerint e rendszerekben gyenge a kapcsolat járulékok és járadékok között, és ezért a népesség öregedése miatt fenntarthatatlanná válnak. Az érintett országok kormányai óvatos parametrikus reformokkal próbálják fenntarthatóvá tenni a rendszert, de közben hajlamosak a megfélemlőségről (adekvátságról) megfélemlkezni.

Tiszta tőkésített nyugdíj

A nagy válság és a II. világháború előtt számos országban (köztük hazánkban is) tiszta tőkésített nyugdíjrendszerek működtek, de ezek mind tönkrementek. Helyükre mindenütt különféle tb-rendszerek léptek. Sokáig lehetetlennek tartották a visszatérést a tőkésített rendszerhez, hiszen az áttérés során évtizedekig külön forrásból kell fedezni a tb-nyugdíjasok járadékát. 1981-ben Chile újra bevezette a tiszta kötelező tőkésített magánnyugdíjrendszert. Hatalmas költségvetési többletet elérve a chilei állam évtizedeken keresztül képes volt fedezni az áttérés költségeit. Később megmutakoztak e rendszer árnyoldalai: túlzottan nagyok voltak a működési költségek, és megengedhetetlenül sokan maradtak ki a magánrendszerből és a szándékosan szűkre szabott segélyrendszerből. Ma már az eredeti tőkésített rendszert jelentős rászorultsági nyugdíj egészíti ki, és további tb-bővítés várható.

Degresszív tb-nyugdíjak
+ *tőkésített nyugdíjak*

Az angolszász és a skandináv országokban kisebb-nagyobb degresszív rendszert egészít ki egy nagyobb-kisebb tőkésített rendszer. Az egyik véglet Nagy-Britannia, ahol sokáig nagyon szerény, de 1997-től növekvő vásárlóértékű alapnyugdíjat a dolgozók felénél jelentős nagyságú magánnyugdíj egészít ki. A másik véglet Svédország, ahol a tb-rendszer szinte tökéletesen utánozza a magánrendszert, de jelentős rázorultsági enyhítéssel. Ehhez adódik egy szerényebb tőkésített rendszer, amelynek kisebbik összetevője kötelező, a nagyobbik ajánlott.

Keresetarányos tb-nyugdíjak
+ *tőkésített nyugdíjak*

Latin-Amerikában és a volt szocialista országok zömében a Világbank tanácsára megjelentek a vegyes nyugdíjrendszerek. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a tb-pillér kicsiny és degresszív lesz, és ekkor marad elég hely a tőkésített pillérnek. Az áttérési költségek csökkentése végett a legtöbb reformkormányzat megfordította a Világbank sugallta arányokat: a tb-pillér megmaradt dominánsnak. Emellett a befizetési érdekeltség megerősítése kedvéért a korábban erősen degresszív tb-rendszer is arányossá vált. A 2008-as válság hatására azonban mindenütt megrendült a költségvetési egyensúly, ezért egyes országokban (Szlovákia, Észtország) csak visszafogták, másutt (Magyarország, Lengyelország) felszámolták a tőkésített alrendszert. Ez a fordulat látszólag csökkentette a költségvetési hiányt, de egyéb

okok miatt nem mindenütt sikerült megfelelően csökkenteni az államadósságot (rossz példa Magyarország).

Következtetések

A nyugdíjrendszer időben és térben változó, összetett transzfermechanizmus. Nem lehet egyik-másik elemét módosítani anélkül, hogy a többi elemét ne érintsük. Ellentétben más transzferrendszerekkel, a nyugdíjrendszerek évtizedekre szólnak. Ha rossz döntést hoz egy kormány, akkor csak nagy nehézséggel lehet a hibát kijavítani (a 13. havi nyugdíj visszavonása, a *Nők 40* reformjától való húzódozás).

A nyugdíjrendszer bonyolultsága lehet az egyik oka annak, hogy a közgazdasági tanácsokban kevés teret szentelnek ennek a rendszernek. Pedig a mai gazdaságban a nyugdíjrendszer fontos, és megfelelően leegyszerűsítve, jól modellezhető; hiszen ellentétben a hasonlóan fontos egészségügyi ellátással vagy a közoktatással, a nyugdíjrendszer közvetlenül pénzről szól.

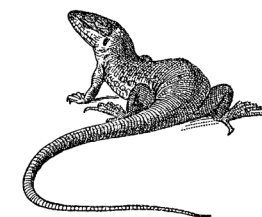
A felnőtt állampolgárok zöme nemcsak járulékfizető, hanem járadékos is lesz, és mind a levont járulék, mind a kapott járadék jövedelmük jelentős része. Érdemes ismerniük a nyugdíjrendszer működését, és képeseknek kell lenniük különbségtételre a különféle nyugdíjprogramok között. De még a politikusoknak (kormánypártiaknak és ellenzéknek egyaránt) sem árt, ha legalább nagy vonalakban tisztában vannak a nyugdíjrendszer titkaival. Ebben próbált segíteni ez a cikk.

Kulcsszavak: *nyugdíjrendszerek, modellek, reformok, szja, nyugdíjplafon*

IRODALOM

- Augusztinovic Mária (2002): A nyugdíjrendszerről. *Magyar Tudomány*. 47, 4, 447–460. • <http://www.matud.iif.hu/02apr/auguszt.html>
- Augusztinovic Mária – Köllő János (2007): Munkapiaci pálya és nyugdíj: 1970–2020. *Közgazdasági Szemle*. 54, június, 529–559. • <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00138/pdf/2augusztinovic-kollo.pdf>
- Bajkó Attila – Maknics A. – Tóth K. – Vékás P. (2015): A magyar nyugdíjrendszer fenntarthatóságáról. *Közgazdasági Szemle*. 62, 1229–1257. • http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/2089/1/Bajko_Maknics_Toth_Vekas_nyugdij.pdf.pdf
- Cseres-Gergely Zsombor – Simonovits András (2011): A személyi jövedelemadó-reform hatása a tb-nyugdíjakra. *Közgazdasági Szemle*. 58, 1029–1044. • <http://tinyurl.com/jex9478>
- Feldstein, Martin (1985): The Optimal Level of Social Benefits. *Quarterly Journal of Economics*. 100, 302–320. • <http://tinyurl.com/zflplvq>
- Holtzer Péter (szerk.) (2010): Jelentés a Nyugdíj és Időskori Kerekasztal tevékenységéről. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest

- Király Balázs – Simonovits András (2016): Megtakarítás és adózás egy önkéntes nyugdíjrendszerben: egy ágensalapú modell felé. *Közgazdasági Szemle*. közlésre beküldve
- Molnár D. László – Hollósné Marosi Judit (2015): Az öregségi nyugdíjasok halandósága. *Közgazdasági Szemle*. 62, 1258–1290. DOI:10.18414/KSZ.2015.12.1258 • <http://www.kszemle.hu/tartalom/letoltes.php?id=1599>
- Rézmovits Ádám (2015): Nyugdíjkiszámítási rendszerek összehasonlító vizsgálata. *Közgazdasági Szemle*. 62, 1309–1327. DOI: 10.18414/KSZ.2015.12.1309 • http://real.mtak.hu/30769/1/05_Rezmovits_u.pdf
- Simonovits András (2002): *Nyugdíjrendszerek: tények és modellek*. Typotex, Budapest
- Simonovits András (2007): Nyugdíjmodellek. *Magyar Tudomány*. 12, 1527–1533. • <http://www.matud.iif.hu/07dec/04.html>
- Simonovits András (2013): Egyszerű paternalista transzfermodellek családja. *Közgazdasági Szemle*. 60, 402–430. • http://epa.oszk.hu/00000/00017/00202/pdf/EPA00017_kozgazdasagi_szemle_2013_04_402-430.pdf

ISZLÁM RADIKÁLISOK ÉS ÖNKÉNTES HARCOSOK A BALKÁNON ÉS MAGYARORSZÁGON

Póczik Szilveszter

a történelemtudományok kandidátusa, tudományos főmunkatárs,
Országos Kriminológiai Intézet
poczik@okri.hu

Az európai iszlám radikalizmus erősségét országonként jól mutatja a szíriai terrorszervezetek, főleg az ISIS szolgálatába szegődő harcosok száma. Miközben Nyugat-Európa és a Balkán muszlim közösségei radikalizálódnak, Magyarországon és más kelet-közép-európai országokban (Románia, Szlovákia, Cseh- és Lengyelország, valamint a balti államok) nincs ennek nyoma. A jelenség okai az adott országok politikai, társadalmi és gazdasági fejlődésében, másrészt muszlim lakosságuk társadalomszerkezetében, illetve e kettő kölcsönhatásában rejlenek.

Radikalizálódó iszlám a Balkánon

A Balkán teljes lakossága 75 millió fő, melyből 15 millió muszlim (N. Rózsa, 2010). Többségük keresztények leszámazottja, és az iszlám kevésbé radikális oszmán „birodalmi” hagyományát követi. Ennek ellenére 2012 óta szinte tömegesen utaznak Szíriába és Irakba a Balkán nyugati részéről származó fiatalok, hogy csatlakozzanak az Iszlám Államhoz és az *Al-Nuszra* (an-Nuszra) *Fronthoz*. Bosznia-Hercegovinában, Albániában és Koszovóban megjelent egy helyi, fundamentalista prédikátorokból álló befolyásos csoport, akik a

Közél-Keleten kaptak képzést, és szoros kapcsolatot ápolnak ottani szélsőséges intézményekkel (Shtuni, 2015).

Albánia 3,5 millió fős lakosságának kétharmada muszlim. A vallásellenes kommunista diktatúra bukását követő évtizedekben a vallási élet újra erősödik, és a radikális iszlám is teret nyert. A szomszédos országokban több mint kétmillió albán muszlim (Szerbiában és Koszovóban 1 600 000, Macedóniában 500 000) él. Körükben igen erős a keményvonalas nacionalista, szeparatista és radikális iszlamista irányzat. A koszovói függetlenségi háborúban (1998–1999) sokan szereztek katonai tapasztalatokat (Lellio, 2006). Az albán felszabadítási mozgalom kiterjed Macedóniára és Szerbiára is. Kumanovóban az Albán Nemzeti Felszabadító Hadsereg 2001-ben támadást intézett a macedón biztonság erők ellen. Bár az ohridi egyezmény¹ lezárta a fegyveres konfliktust, autonómiát adva az északnyugati régió albánjainak, 2004 és 2014 közt

¹ Az Ohridi Keretegyezmény a macedón kormány és az albán kisebbség képviselői által 2001. augusztus 13-án megkötött békeszerződés, mely véget vetett az albán Nemzeti Felszabadítási Hadsereg és a macedón biztonsági erők közötti fegyveres konfliktusnak.

kiújultak a harcok. A Muszlim Testvériség és egyes szélsőséges iszlám alapítványok Szkopje albánok lakta Čair kerületében letek otthonra. Az Iszlám Államhoz csatlakozott macedóniai dzsihadisták több mint fele ebből a negyedből származik. Az albán harcosok máig aktívak Szerbiában is. A Preševoi, Medvedai és Bujanovaci Felszabadítási Hadsereg e három megye elszakadásáért harcol, mivel ezekben él a dél-szerbiai albánok többsége.

Az ISIS számára katonai tapasztalataik miatt igen értékesek az albán harcosok. Az ISIS 20–30 000 eurós egyszeri támogatást ígér minden albán fiatalnak, ha csatlakozik a Dā'ish hadseregéhez. (URL1) 2012 és 2015 között mintegy ötszáz albán nemzetiségű férfi utazott vagy próbált kiutazni Szíriába vagy Irakba (Shtuni, 2015). Albániából hetven, Koszovóból hatvanégy, Macedóniából tizenégy és Szerbiából egy fő biztosan harcolt Szíriában vagy Irakban az utóbbi években. Ismert, hogy negyvenkilenc főt megöltek, ebből albániai volt tizenkettő, koszovói huszonkettő, macedóniai tizenégy és szerbiai egy fő. A kiutazók közül tizenhárom albán állampolgár magával vitte családját is. Koszovóból húsz albán vállalta a végleges kivándorlást, a hidzsrát (hiğra), és több mint száz családtag tartott velük. A 2014-ben megölt huszonkilenc albán harcos közül legalább tíz tartozott a nyugat-európai, németországi, svédországi, norvégiai, ausztriai és svájci albán diaszpórához, öt macedóniai és öt koszovói volt. Nagy számban tartóztattak le az Egyesült Királyságból, Belgiumból, Spanyolországból, Görögországból, Olaszországból és más országokból Szíriába vagy Irakba igyekvőket. A harcolni indulók korábban a koszovói és macedóniai harcokban szereztek harci tapasztalataikat, mások az albán hadsereg korábbi hivatásos katonái voltak (Shtuni, 2015).

Bosznia és Hercegovina 3,7 milliós népességének 44%-a muszlim. Ők egészen a 19. század közepéig nem rendelkeztek külön etnikai identitással. Muszlim szerbnek vagy horvátnak tekintették magukat. Időközben erősen kontúrozottá vált lokális identitásuk mégis képes volt a jugoszláv polgárháborúból kiemelkedő új állam és nemzet alapjává válni. A délszláv polgárháború alatt a muszlim világból mintegy háromezer külföldi dzsihadista érkezett Boszniába, emellett fegyver is bőségesen, főként Afganisztánból, Pakisztánból, Szaúd-Arábiából, Jemenből és az al-Kaidától. Irán 1994 és 1996 között több mint ötezer tonna katonai felszerelést szállított. Az első külföldi dzsihadisták 1992 második felében érkeztek. 1993 augusztusában a bosnyák kormány a külföldi önkénteseket összefogó al-Mudzsahid (El Mudžahid) alakulatot a kormányhaderő alá rendelte, a 3. dandár 7. muszlim ezredként harcoltak tovább. Bár a daytoni békeszerződés szerint a külföldi harcosoknak el kellett volna hagyniuk Boszniát, becslések szerint mintegy ezren maradtak (Zuijdewijn – Bakker, 2014, 6.) az országban honosítottként, többnyire új néven. 2007-ben a bosnyák hatóságok nemzetközi nyomásra 420 főtől visszavonták az állampolgárságot, végül mintegy kétszáz egykori külföldi harcos maradt Boszniában.

A dzsihadizmus új balkáni központja a Szerbia, Koszovó és Montenegró határháromszögében fekvő Szandzsák. Az egykori Novi pazar-i Szandzsákot ma a szerb–montenegrói határ osztja ketté. Szerbiai részén a lakosság többsége radikalizmusra fogékony bosnyák muszlim. Közülük sokan harcoltak a boszniai polgárháborúban. Mintegy 13 000 szandzsáki kapott akkor vagy később boszniai állampolgárságot. Jelentős befolyásra tett szert az al-Kaida. 2013-ban egy szandzsákiakból

álló külön alakulat is harcolt Szíriában. Ismerteink szerint az an-Nuszra Front In ŠāʿAllah nevű egységében közel húsz szandzsáki harcol. (URL2)

A Bulgáriában élő egymillió török nemzetiségű muszlim a teljes lakosság 12%-a. Hakve Özgürlükler Hareketi nevű pártjuk jelentős tényező. Az al-Kaidával áttételes kapcsolatban álló al-Waqf al-Islami (al-Waqf al-Islāmi) alapítvány számos mecsetet építtetett, és a wahabita iszlámmal rokonszenvező Korániskolákat finanszíroz, de szélsőséges aktivitásnak nincsen jele, a szíriai konfliktus kezdete óta csupán egy bolgár önkéntes vált ismertté (Zelin, 2013).

Iszlám jelenlét Magyarországon

Magyarország évszázadokig a Nyugat, az ortodox keresztény világ és az iszlám civilizáció határán helyezkedett el. A 16. századra az oszmán hódoltság már Magyarország jelentős részére terjedt ki. A Balkánon hatalmas tömegek tértek át az iszlámra. A magyarokat ez azonban nem vonzotta, a török háborúk után az iszlám kulturális örökséget pedig céltudatosan pusztították el a korábbi hódoltság területeken (Ferenci, 2010, 123–130). 1878-ra a Balkán nagy része is felszabadult. Bosznia-Hercegovina, valamint a Szandzsák okkupációja révén az Osztrák–Magyar Monarchiának hirtelen 600 000 muszlim polgára lett. Az iszlám 1895-ben Magyarországon is „elismert” vallássá vált.² Eközben egyre nőtt a nemzeti szimpátia „Európa beteg embere”, az Oszmán Birodalom iránt, hiszen a szultán korábban támogatta a Habsburg-ellenes magyar törekvéseket, másrészt potenciális szövetségesként kínálkozott Oroszország ellenében. Az első világháborúban az osztrák–

magyar gyalogság soraiban számos bosnyák harcolt. Egy boszniai és albán muszlimokból álló százfős egység részt vett az 1921-es Antant- és Trianon-ellenes nyugat-magyarországi felkelésben is. Ők magyar állampolgárságot kaptak, letelepedtek, és 1931-ben megalapították a Budai Független Magyar Autonóm Iszlám Vallásközösséget. Számuk azonban elenyésző volt, 1920-ban 468-an, míg tíz évvel később már csak 291-en voltak.

A kommunista diktatúra konszolidációs időszakában több száz fiatal érkezett a magyar egyetemekre a szovjet befolyás alatt álló közép- és közel-keleti, valamint észak- és fekete-afrikai muszlim országokból. Magyar barátokra és szerelmekre leltek, akiket vonzott az iszlám egzotikus világa. Néhányan áttértek, és muszlim diáktársaikkal formális iszlám közösségeket hoztak létre. Az első ilyen Magyar Iszlám Közösség néven húszfős tagsággal jött létre 1988-ban a gödöllői egyetemen a Muszlim Világliga és Szaúd-Arábia támogatásával (Ferenci, 2010, 141.), és a Független Magyar Autonóm Iszlám Vallásközösség jogutódának nyilvánította magát. 2000 októberében jegyezték be a dr. Sulok Zoltán vezette Magyarországi Muszlimok Egyházát, majd 2003-ban a dr. Saleh Tayseer (Sālih Taysīr) által irányított Iszlám Egyházat. Jelenleg öt imaház, hét alapítvány és számos muszlim egyesület tevékenykedik Magyarországon, de egyik sem mutat radikalizmusra utaló jeleket. A huszonöt-harmincezer regisztrált muszlim közül, akik a teljes népesség mintegy 0,3%-át adják, négy-ötezer lehet magyar, sokan muszlim férjük hitére tért feleségek. Miután a 2011. évi egyháztörvény³ megnehezítette a kisegyházak

² 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról.

alapítását és működtetését, a Magyar Iszlám Közösség és a Magyarországi Muszlimok Egyháza 2012-ben ernyőszerzetként létrehozta a Magyar Iszlám Tanácsot. A hasonlóan korlátozó szabályozás miatt a Szlovák Köztársaságban például nincs bejegyzett muszlim egyház. A Szlovákiai Iszlám Alapítvány az összes szlovákiai muszlim képviselője, de nem egyház (Pap – Kitanics, 2014, 300–301.). Az utóbbi években Törökország az iszlám revitalizálása érdekében missziós kampányba kezdett az egykori kommunista országokban, különösen a Balkánon, ahol török és más muszlim csoportokra támaszkodik (Korkut, 2010).

Magyarországon, valamint a Visegrád-csoport és a Baltikum országában a muszlim lakosság kicsiny és erősen rétegzett (Rekawek, 2014). A magyarországi muszlimok bevándorlók, ilyenek leszármazottai, illetve magyar áttértek. A született muszlimok többnyire egykori vendégdiákok, akiket az otthoni és a szovjet ellenőrzés alatt álló magyar hírszerzés gondosan ellenőrzött. A külföldi tanulmányok feltétele volt a politikai lojalitás és a kellő felkészültség. Az – akkor így hívták – „testvérországokban” folytatható tanulmányok a műszaki, mérnöki, gazdasági és egészségügyi területre korlátozódtak. A vendéghallgatók intenzív modernizációpolitikát folytató hazáik igazgatási és katonai elitjeihez tartozó családokból származó fiatal emberek voltak. E szekularizált környezetből érkező felső középosztályi fiatalok családjai távol álltak az iszlám szigorú értelmezésétől. Joggal gondolták,

⁴ Szajjid Kutb 1948-tól az egyiptomi Oktatásügyi Minisztérium munkatársaként kétéves ösztöndíjjal a nyugati oktatási módszereket tanulmányozta az USA-ban. Az ott tapasztalat szexuális szabadság, rasszizmus, faji elkülönítés, pénzügyi és Isten iránti közömbösség hatására elfordult a nyugati életformától,

hogy a bigott vallásértelmezés veszélyezteti politikai hatalmukat. Gyermekük sem voltak lelkes hívők, egyetlen eset sem ismert, amikor Szajjid Kutb (Sayyid Qutb)⁴ esetéhez hasonló spontán radikalizálódás ment volna végbe. A diákok átlagosan öt-hat évet, a orvosok hat-kilenc évet töltöttek tanulással Magyarországon. Vonzóan hatott rájuk a – kommunista uralom ellenére is – nyugatias életforma, a mindennapok, a családi kapcsolatok, a párválasztás, alkoholfogyasztás, öltözködés és hitélet viszonylagos liberalizmusa. Sokan megnöveltek, egyesek szerelemből, mások azért, hogy szülőföldjükönél kedvezőbb körülmények között kezdjenek karriert Magyarországon vagy később más európai országban. Feleségeik családja és a munka világa számukra egyfajta másodlagos szocializációs színhelyé vált. Akad ugyan, aki abbahagyta tanulmányait és az árnyékgazdaságból tartotta fenn magát, de az egykori vendéghallgatók többnyire jó családapákká és jó szakemberekké váltak új hazájukban. Feleségeik és gyerekeik csak ritkán találkoztak a muszlim nagyszülőkkel, nem tanulták meg a nyelvüket, magyarként nőttek fel. Nem volt muszlim identitásuk, csak csekély szolidaritást éreztek apáik hazájával kapcsolatban. Az esetleg felbomlott házasságokból a férfiak sokszor visszatértek eredeti hazájukba, a magyar nők és gyerekeik pedig maradtak Magyarországon, vagy férjük hazájából kicsiny gyerekeikkel együtt visszatértek oda. A feleségek áttérése az iszlámra távolról sem volt általános, mégis számos példa volt rá. Egyes kettős kultúrájú családokban a gyerekek párhuzamosan

majd a radikális iszlám politikai gondolkodás legfontosabb ideológiájává vált. A Nasszer elnök ellen 1954-ben elkövetett merényletben játszott szerepe miatt bebörtönözték, majd 1966 augusztusában kivégezték. (Részletesen Póczik, 2011, 96–112.)

magyar és arab, keresztény és iszlám nevelést kaptak. Tehát a felekezeti közömbösség, a természettudományi képzettség, az európai értékek elsajátítása, a hosszantartóan stabil és magas társadalmi státus, valamint eredeti neveletésükből is adódó flexibilis, kozmopolita személyiségük a Magyarországon élő muszlimok többségét akkor és később is megóvta a radikalizálódástól. Az említett időszak a fejlődő országokban a modernizációs kísérletek és egyfajta felvilágosodás időszaka volt, az iszlám radikalizmus nem játszott jelentékeny szerepet, Európában pedig szinte ismeretlen volt. Az egykori egyetemisták ma ötven-hatvanévesek vagy idősebbek, gyerekeik harminc-harmincöt év körüliek, szintén magasan képzettek, tömeges radikalizálódásuk kevéssé valószínű.

A délszláv polgárháború során 48 000 bosnyák és 20 000 más nemzetiségű balkáni személy menekült Magyarországra. Többségük az 1990-es évek végére visszatért hazájába, kisebb részüket pedig Nyugat-Európába vándorolt tovább. Magyarország az 1997. évi CXXXIX. törvényben feloldotta az Európán kívülről érkező menedékkérőkkel kapcsolatos korlátozást, amivel számos közel- és távolkeleti, délkelet-ázsiai, illetve afrikai menedékkérő előtt nyitotta meg kapuit. Egyre többen érkeztek háborús területekről, Afganisztánból, Pakisztánból, Irakból és Szíriából. Jelenleg körülbelül 2500–3500 afrikai (az összes bevándorló mintegy 2%-a) él Magyarországon (Glied, 2011, 192.). Kisebbszámú törökök és irániak is érkeztek, befektetési lehetőséget vagy állást, esetleg menedékjogot keresve. A 2004. évi magyar uniós csatlakozást ismét kisebb bevándorlási hullám követte. Zömmel fiatal muszlimok érkeztek, számuk körülbelül 25%-kal nőtt évente, és a muszlim hagyomány egyre szigorúbb változatait hozták magukkal.

Míg a magyar társadalom egyre nyitottabbá és toleránsabbá vált, a muszlim férfiak egyre inkább megkövetelték magyar feleségeiktől, hogy térjenek át, vessék alá magukat a saría (šarī'a) és más szabályok által állított követelményeknek. A betérő nők neofitákra jellemző módon gyakran nem elégszenek meg a vallásváltással, egyesek megtagadják nemzeti hovatartozásukat is, hogy igazi muszlimává válhassanak. Tapasztalatok szerint körükben erősebb a radikalizálódás veszélye, mint a korábban bevándoroltak körében, bár áttért nők radikalizálódására Magyarországon még nem ismerünk példát. Magyarország felé az utolsó muszlim migrációs hullám 2012-ben indult Koszovóból, majd erősen megváltozott etnikai összetétellel, de időbeli folyamatosságot mutatva a 2015. évi nemzetközi migrációs válságba torkollott. A magyar hatóságok 2015 novemberéig mintegy 180 000 menekültkérelmet utasítottak el, de 455 kérelem pozitív elbírálásban részesült.⁵ A menekülők célországában azonban az eddigiekben nem Magyarország, hanem elsősorban Németország vagy valamely más gazdag nyugat-európai ország volt, tehát a muszlim menedékkérők egyelőre nem fogják jelentősen növelni a magyarországi muszlim lakosságot, mégis számolni kell azzal, hogy a menekülők között előfordulhatnak szélsőségesek, kalandorok vagy speciális küldetéssel felruházott ügynökök.

Magyarországon a nagy nyugat-európai városoktól eltérően nincsenek homogén muszlim lakónegyedek, párhuzamos társadalmak, a vallási ünnepeken túlmenően nincs intenzív muszlim közösségi élet. Az iszlám Magyarországon és a hasonló országokban nem civilizációként működik, ahogy egy muszlim

⁵ A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal adata alapján: URL₃

államban működne, hanem minivállalként. Jelentősége a mindennapokban *spirituális, de nem habituális*. Ettől függetlenül az iszlamista propaganda, ha nagyon szűk körben is, még hatékony lehet. Ezért a muszlim közösségek a szélsőjobboldali támadások és a radikális befolyás elhárítása érdekében folyamatos titkosszolgálati védelem alatt állnak. 2010-től a Terrorelhárítási Központ (TEK)⁶ létrejöttével a hírszerzési és operatív terrorelhárítás egy kézbe került. A TEK sikeresen meggátolta szélsőséges iszlamista magyarországi beutazását, és több esetben megakadályozta Szíriába igyekvő nyugat-európai fiatalok ki-, illetve átutazását, emellett kiszűrte a 2015. évi migrációs hullámmal érkező terroristagyanús személyeket is (Besenyő, 2015, 6.).

Magyarországról jött önkéntes harcosok Szíriában

A külföldi harcosokról a médiában sokféle hír kering, ezek forrása azonban ritkán megbízható. A magyar hatóságok nem tudnak arról, hogy magyar állampolgárok harcolnának Irakban vagy Szíriában. A Szír Külügyminisztérium weboldalán korábban közzétett adat szerint negyven magyar harcolt az országban, de öt időközben meghalt. A 2013. május 3-án Jaszín Abu Rijád (Yāsīn Abū Riyād) által a Youtube-on közzétett videón a magyar Ali Mártír Egység nevű csapat látható, amint a kormányerőkhöz tartozó Sabiha (Šabbīha)⁷ ellen harcol valahol Aleppó külvárosában. 2013 júniusában az Index közölte, hogy tizenegy Aszad oldalán harcoló magyar vesztette életét Szíriában, akik a Magyar Gárda Moz-

⁶ 295/2010 (XII. 22.) sz. kormányrendelet

⁷ Šabbīha (al-Jaysh al-Sha'bi – a Népi Hadsereg) fegyveres alavita csoportok gyűjtőneve, amelyek Asszad kormányzatát támogatják.

galom tagjai voltak, emellett meghalt négy magyar–szír kettős állampolgár a lázadók oldalán, a Magyar Gárda tíz–tizenkét további tagját pedig bebörtönözték Damaszkuszban. Dr. Bolek Zoltán, a Magyar Iszlám Közösség elnöke és dr. Sulok Zoltán, a Magyarországi Muszlimok Egyházának elnöke is úgy nyilatkozott, nincs tudomása róla, hogy magyar muszlimok harcolnának Szíriában. A bírósági úton felosztatott Magyar Gárda volt tagjai elmondták, hogy a szervezetben voltak korábbi hivatásos katonák, idegenlégiosok és zsoldosok, akikről elképzelhető, hogy pénzért Szíriába szegődtek. (URL₄) Egy baloldali weboldal szíriai forrásokra hivatkozva szintén arról tudósított, hogy a Magyar Gárda is részt vesz a konfliktusban Bassár el-Aszad (Baššār al-Asad) oldalán.⁸ (URL₅) A blikk.hu 2013. június 26-án közzétett cikke szerint magyar önkéntesek is harcolnak a szír konfliktusban mind a kormány, mind a lázadók oldalán, és nyolc, feltehetően magyar illetőségű személyről fotót is közzétett. (URL₆)

2013. június 27-én a blikk.hu meg nem nevezett damaszkuszi informátorára hivatkozva arról számolt be, hogy kilencvenhárom magyar harcos vesz részt a polgárháborúban Aszad-ellenes iszlamista milíciák tagjaként, de csak tizenkét szír származású, a többi nyolcvanegy antifasiszta, akik azért mentek Szíriába, hogy a Magyar Gárda ellen harcoljanak. (URL₇) Gyöngyösi Márton, a Jobbik külügyi szakértője szerint, ha egyáltalán igaz a hír, a Magyar Gárda tagjai legfeljebb magánszemélyként, de nem a párt képviseletében vesznek részt a konfliktusban. A Washington Institute for Near East Policy és a Flashpoint Global Partners, tanulmánya valamint az *ICCT Report* nem említi magyar önkéntes harcoso-

⁸ Az erre vonatkozó webes hivatkozást törölték.

kat. (URL8) 2013. szeptember 2-án és 11-én a Hír24 webes portál interjú közölt egy magyar–szír állampolgárságú testvérpárral, akik Szarakib (Saraqib) körzetében harcoltak Aszad ellen. (URL9, URL10) 2013. szeptember 29-én az ATV két Magyarországról származó arab harcossal készült riportot sugárzott, akik a Szíriai Iszlám Felszabadítási Fronthoz tartozó *Szukur al-Iszlám* (Suqūr al-Islām) tagjai voltak. Folyékony magyarsággal mondták el, hogy majdnem húsz évig éltek Magyarországon, mielőtt önkéntesnek álltak, és havonta visszalátogatnak családjukhoz Magyarországra. (URL11)

Az izraeli Meir Amit Intelligence and Terrorism Information Center 2014 januárjában az interneten közölt tanulmánya „a magyar hírszerzésnek a helyi médiában napvilágot látott becsülésére” hivatkozva „mintegy” tizenkét magyar harcosról beszél. (URL12) Egy 2014 februárjában megjelent másik tanulmány szintén tizenkét főre tette a szíriai harcokban részt vevő magyarok számát (Ehrenfeld, 2014). A Soufan Group 2014. június 12-én publikált tanulmánya az „egyéb országok” között említi Magyarországot, „ahonnan érkeztek harcosok Szíriába”, de számadatot nem közöl (Barrett, 2014, 13.). A blikk.hu 2014. augusztusi tudósítása szerint 2013-ban majdnem száz fő csatlakozott Magyarországról a szíriai lázadókhoz. (URL13) Ezzel szemben egy 2014 novemberében készült tanulmány egyáltalán nem említi magyarokat (Byman – Shapiro, 2014, 11.). A Soufan Group 2015-ben frissített jelentése szintén nem közöl adatot

IRODALOM

Barrett, Richard (2014): *Foreign Fighters in Syria*. June. TSG The Soufan Group, New York
 Barrett, Richard (2015): *Foreign Fighters. An Updated Assessment of the Flow of Foreign Fighters into Syria and Iraq*. December. The Soufan Group, New York

Magyarországra vonatkozóan (Barrett, 2015, 10.). Tehát alappal gondoljuk, hogy valójában tíz-tizenöt magyar állampolgár harcol Szíriában, egy részük biztosan nem dzsihadista, hanem hivatásos zsoldos.

A jelenleg kedvezőnek mondható helyzet Magyarországon és a többi közép-kelet-európai országban alighanem csak átmeneti. A terrorfenyegetettség ezekben az országokban is folyamatosan nő. Magyarország szerepel az Iszlám Állam által meghódítandónak tekintett területek listáján, amit nagyon is komolyan kell venni, hiszen az egykori oszmán fennhatóság alapján idegen uralom alól „felszabadítandó” területnek számít. Úgy tűnik, elkerülhetetlen, hogy előbb-utóbb Közép-Kelet-Európa, benne Magyarország is, egyre inkább a legális és illegális migráció célpontjává váljék. Ha lassan is, a szüretlen és relatíve fiatal muszlim bevándorlók száma nőni fog, ahogy az iszlámra áttérők száma is. Valószínűsíthetően a következő évtizedekben, ahogy korábban Nyugat-Európa nagyvárosaiban történt, megjelenik egy kettős kötődésű vagy gyökértelen ifjú muszlim nemzedék, amely egyre fogékonyabb lesz a radikalizmusra. Némelyikük talán a horvát állampolgárságú magyar Horák Irén, alias Amina példáját követi majd, aki a jemeni al-Kaida alvezérének özvegyeként lépett a dzsihad útjára. (URL14)

Kulcsszavak: *Aszad-kormány, Balkán, iszlám, Kelet-Közép-Európa, muszlimok, önkéntes harcosok, Szíria, polgárháború, radikalizmus, szocializáció, terrorizmus*

Besenyő János (2015): Not the Invention of ISIS: Terrorists among Immigrants. *Journal of Security and Sustainability Issues. International Entrepreneurial Perspectives and Innovative Outcomes*. Ministry of National Defence Republic of Lithuania. September,

5, 1, 5–20. DOI: 10.9770/jssi.2015.5.1(1) • <http://tinyurl.com/zc9tsdng>

- Byman, Daniel – Shapiro, Jeremy (2014): *Be Afraid. Be A Little Afraid: The Threat of Terrorism from Western Foreign Fighters in Syria and Iraq*. Foreign Policy at Brookings. Policy Paper. Number 34. November • <http://www.brookings.edu/~media/research/files/papers/2014/11/western-foreign-fighters-in-syria-and-iraq-byman-shapiro/be-afraid-web.pdf>
- Ehrenfeld, Rachel (2014): Syria – Training Ground for Western Jihadists. 5th February. ACD – American Center for Democracy • <http://acdemocracy.org/syria-the-latest-training-ground-for-western-jihadists/>
- Ferenci D. Ebubekir (2010): *Magyarok és az iszlám*. Demir Press, Isztambul • <http://vmek.oszk.hu/13300/13345/13345.pdf>
- Glied, Viktor (2011): Egy afrikai-magyar „közösségről”. Afrikával foglalkozó civil szervezetek Magyarországon. In: Tarrósy István – Glied V. – Keserű D. (szerk.) (2011): Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között. Publikon, Pécs, 187–204. • http://itvagyunk.eu/application/essay/127_1.pdf
- Korkut, Şenol (2010): The Diyanet of Turkey and Its Activities in Eurasia after the Cold War. *Acta Slavica Iaponica*. 28, 117–139. • http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/47624/1/AS128_006.pdf
- Lellio, Anna Di (ed.) (2006): *The Case for Kosovo: Passage to Independence*. Anthem Press, London • <http://www.annadilello.com/wp-content/uploads/2013/11/CaseKosovaIns.pdf>
- N. Rózsa Erzsébet (2010): Muszlim kisebbségek Közép-Európában avagy Közép-Európa különlegessége. In: Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában: Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Aula, Budapest, 405–446. • <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=ZBWXXN>
- Pap Norbert – Kitanics Máté (2014): Az európai iszlám és a muszlim bevándorlás kérdése Kelet-Közép-Európában. In: Tarrósy István – Glied V. – Vörös Z. (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban. A 21. század migrációs folyamatainak tanulmányozásához*. Pécs, Publikon, 291–308. • http://idresearch.hu/userfiles/File/eia/III_o8_papkitanics2.pdf
- Póczik Szilveszter (2011) *Az iszlám forradalom*. Publikon, Pécs
- Rękawek, Kacper (2014): “For Our Freedom and Yours?": The Lack of Central European Foreign Fighters in Syria. *Jihadology*. May 30. • <http://>

- jihadology.net/2014/05/30/the-clear-banner-for-our-freedom-and-yours-the-lack-of-central-european-foreign-fighters-in-syria/
- Shtuni, Adrian (2015): *Ethnic Albanian Foreign Fighters in Iraq and Syria*. Combating Terrorism Center at West Point. • <https://www.ctc.usma.edu/posts/ethnic-albanian-foreign-fighters-in-iraq-and-syria>
- Zelin, Aaron Y. (2013): *ICSR Insight: European Foreign Fighters in Syria*. ICSR, Department of War Studies, King's College London, • <http://icsr.info/2013/04/icsr-insight-european-foreign-fighters-in-syria-2/>
- Zuijdewijn, Jeanine de Roy van – Bakker, Edwin (2014): *Returning Western Foreign Fighters: The Case of Afghanistan, Bosnia and Somalia*. ICCT Background Note, June • <http://tinyurl.com/h08cdd6>
- URL1: <http://www.info-ks.net/vijesti/kosovo/53308/resul-rexhepi-za-ratovanje-u-siriji-20000-eura>
- URL2: <https://syriabashar.wordpress.com/2013/11/27/how-wahhabis-from-bosnia-and-sandzak-recruit-people-to-embrace-islam-and-to-come-to-syria/>
- URL3: http://www.bimbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=177&Itemid=1232&lang=hu
- URL4: <http://index.hu/kulfold/2013/06/26/harcolnak-e-magyarok-sziriaiban/>
- URL5: <https://rosszabbikblog.wordpress.com/2013/06/18/nem-vice-a-kerdes-komoly-sziriaiban-margyilkol-a-magyar-garda/-az-oldal-mar-nem-mukodik>
- URL6: <http://www.blikk.hu/aktualis/krimi/egymasra-lonek-a-magyarok-sziriaiban/d18pgx7>
- URL7: <http://www.blikk.hu/aktualis/nem-kernek-zsoldot-a-magyarok-a-szirektol/e4wgdtm>
- URL8: <http://www.icct.nl/download/file/ICCT-Bakker-Paulussen-Entenmann-Dealing-With-European-Foreign-Fighters-in-Syria.pdf>
- URL9: <http://24.hu/kulfold/2013/09/02/sziria-a-pokol-testkozolbol/>
- URL10: <http://24.hu/kulfold/2013/09/11/interjut-adott-a-hir24-nek-egy-szir-magyar-felkelo/>
- URL11: Novák András Szíriából - ATV Világhíradó Extra 2013. 09. 29. <https://www.youtube.com/watch?v=77Bj2QSRlog>
- URL12: http://www.terrorism-info.org.il/Data/articles/Art_20616/E_208_13_409304481.pdf
- URL13: <http://www.blikk.hu/aktualis/kulfold/magyarok-is-harcolnak-az-islam-terroristak-kozott-pwymhoh>
- URL14: <http://rtl.hu/rtlklub/fokusz/magyar-a-vilag-egyik-legkeresettebb-terroristanoje>

EMLÉKEZÉS

SCHWARZ ANDRÁS BERTALANRA, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TISZTELETI TAGJÁRA

Hamza Gábor

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Római Jogi Tanszék
gabor.hamza@ajk.elte.hu

A már fiatal korában nemzetközi hírnevet szerző magyar származású Schwarz András Bertalan, akit a Magyar Tudományos Akadémia 1946. július 24-én választott tiszteleti tagjául, széles körű tudományos munkásságának bemutatása és méltatása nem könnyű feladat. A ma is komoly értékkel rendelkező munkákat hátrahagyó tudós *oeuvre*-je nem választható el személyes sorsának, életpályájának alakulásától. Ennek megfelelően célravezető még a kiváltképpen nemzetközi jellegű jogi romanisztika művelői körében is szokatlanul számító, jórészt külső kényszerítő körülmények hatása alatt formálódó *curriculum vitae* változatos állomásainak – amelyek között megkülönböztetett figyelmet érdemel a csaknem két évtizedes törökországi tartózkodás – áttekintése.

Az 1886. február 17-én Budapesten született Schwarz András Bertalan jogi tanulmányait a budapesti Tudományegyetem Jog- és Államtudományi karán végezte. Még pesti joghallgató korában – nagybátyja, Szász-Schwarz Gusztáv ösztönzésére, aki Rudolf von Jhering tanítványa volt Göttingenben – tanulmányokat folytatott a bonni egyetemen,

ahol főleg a jeles civilista, Ernst Zitelmann előadásait és szemináriumait hallgatta. Jogi tanulmányait Magyarországon fejezte be 1908-ban. Még ebben az esztendőben visszatért Németországba, ahol Lipcsében, Ludwig Mitteis világhírű papirológiai intézetében dolgozott. Itt készítette el nagy nemzetközi visszhangra találó munkáját,¹ amelynek alapján 1912-ben magántanári képesítést nyert római jogból. Ez a tény még nagyobb jelentőségre tesz szert, ha figyelembe vesszük, hogy Németországban ebben az időben milyen nehéz volt külföldi állampolgár számára a *venia legendi* elnyerése (gondolunk itt például Lukács György heidelbergi habilitációja körüli nehézségekre). A magántanári képesítés megszerzése Schwarz András Bertalan esetében sem volt, főleg adminisztrációs természetű okoknál fogva, problémamentes. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy szükség volt Ludwig Mitteis professzor személyes közbenjárására is a *venia legendi* ügyében a szász kultuszminisztériumban. Itt jegyezzük meg,

¹ Schwarz András Bertalan publikációinak részletes jegyzékét lásd *Rechtsgeschichte*, 1960, 227–281.

hogy tíz évvel korábban (1902-ben) Schwarz András Bertalanhoz szemléletét és életpályáját tekintve egyaránt közel álló Ernst Rabel ugyanabban az intézetben habilitált Mitteis-nél. Schwarz András Bertalan később a német magánjogra nézve is megszerezte a *venia legendi*.

A lipcsei évek Schwarz András Bertalan számára tudományos szempontból rendkívül gyümölcsözőek voltak. Itt írta meg a háborús viszonyok miatt csak hosszú évekkel később publikált, a jogi papirológiai irodalomban mind a mai napig standard munkának számító könyvét is (Schwarz, 1920). Az I. világháborút követően visszatért Lipcsébe, ahol 1922-ben rendkívüli tanári címet kapott. 1926-ban Zürichbe hívták, itt elődje a nemzetközi hírnű Andreas von Tuhr professzor volt, Svájcban azonban csak négy évet töltött. 1930-ban ismét Németországba ment, ezúttal a freiburgi egyetemen (Freiburg im Breisgau) nyerve professzori kinevezést. Előadásai a római jog mellett átfogták a magánjog oktatását, és kiterjeszkedtek az összehasonlító jog bemutatására is, de emellett tartott szemináriumot a jogi papirológia köréből is. A freiburgi professzúra azonban csak rövid ideig tartott, mivel Schwarz András Bertalan már 1933 nyarán, a nemzetiszocialista (NSDAP) hatalomátvétel után katedrája elhagyására kényszerült. Az első emigrációs év legnagyobb részét Angliában töltötte, ahol Oxfordban és Cambridge-ben tartott előadásokat.² Közben abban reménykedett, erre Szladits Károlyhoz írt levelei alapján lehet következni, hogy szülőhazájában, Magyarországon

² Emigrációs éveire vonatkozóan értékes információkkal szolgálnak Szladits Károlyhoz írt (Londonból, 1933. november 22-én és 25-én keltezett) levelei, valamint Budapesten élő, 1980. március 2-án elhunyt húga (Dr. Frigyes Béláné, szül. Schwarz Emmy) szóbeli közlései.

jut katedrához. Ez a lehetőség azonban nem válhatott valóra, és ezért úgy döntött, hogy elfogadja az isztambuli egyetem megtisztelő meghívását. Mivel Schwarz András Bertalan életének hátralevő részét, csaknem húsz esztendő, az isztambuli egyetem professzoraként töltötte el, indokolt, hogy életének ezzel a szakaszával kissé részletesebben foglalkozunk. Isztambulban az európai értelemben vet egyetem, az ún. *Darülfünun*, csak a századforduló óta létezik.³ Jogi karral azonban ez az egyetem csak 1927 óta rendelkezik, amely kar valójában az 1926-ban a Kemál Atatürk által alapított jogi iskola utódja. A sok tekintetben még a régi feudális hagyományokkal terhelt, a *medresze* sajátosságaitól teljes egészében elszakadni nem tudó egyetem átfogó reformjára a Török Köztársaság kikiáltásának tizedik évfordulóján, 1933-ban kerül sor. A kapuit 1933 novemberében megnyitó új típusú, modern egyetemnek azonban a reformtörekvéseket minden tekintetben támogató, szakmailag is nagy tekintélyű, nemzetközi hírnű professzorokra volt szüksége. Az új egyetem alapításának előkészületei egybeestek a nagy arányokat öltő németországi tudosemigrációval. A hazájuk elhagyására kényszerített tudósoknak a magyar származású Philipp Schwartz orvosprofesszor vezetésével már 1933 áprilisában, Zürichben megalapított ún. *Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland* sietett segítségére, és ez a szervezet vállalta a török kultuszminisztérium részéről kezdeményezett professzori meghívásokkal kapcsolatos teendőket adminisztrációs lebonyolítását is. Az emigráns professzorok nagyobb hányada az isztambuli egyetemre,

³ Az isztambuli egyetem múltjára, akkori szervezeti felépítésére, továbbá a német emigráció helyzetére vonatkozóan részletes adatok találhatóak Horst Widmann könyvében (1973).

kisebb hányada az ankarai egyetemre kapott meghívást. Schwarz András Bertalan egyike a négy Isztambulba meghívott emigráns jogászprofesszornak (a többi három: Ernst Hirsch, Richard Honig, Karl Strupp), ő azonban csak 1934-ben érkezett meg a volt török fővárosba.⁴

A törökországi meghívás a nemzetközi hírnévnek örvendő római jogásznak és a magánjogásznak szólt. A francia felsőoktatási rendszer (így a szemeszterenként kötelező vizsga és a meghatározott sorrendben felveendő tárgyak) szerint megszervezett jogi karon Schwarz András Bertalan két katedrát, a római jogit és a magánjogit kapta meg, emellett azonban, amint erre főleg Guido Kisch-sel folytatott levelezéséből következtetni lehet, előadta az összehasonlító jogot is. Külön érdeme Schwarz professzornak, hogy kitűnő ismerője és művelője a svájci magánjognak, amelyet a török állam Kemal Atatürk idejében recipiált. A svájci *Zivilgesetzbuch* (ZBG) és *Obligationenrecht* 1926-ban történő bevezetését – amelyben nagy szerepe volt a közreműködő francia jogászok mellett a kiváló, már a régi isztambuli egyetemen vendégprofesszúrárt nyert svájci jogásznak, Georges Sauser-Hallnak – megelőzte az arab és perzsa jogforrások 1924-ben történt hatályon kívül helyezése. A fejlett, egyedül a megelőlegezett fejlődés igényeivel adekvált svájci magánjog recipiálása már eleve számos problémát rejtett magában, amelyek elméleti igényű leküzdése a civilizált területén, Ernst Hirsch mellett, nagyrészt Schwarz András Bertalan feladata lett. Nem véletlen ezért, hogy bemutatkozó

⁴ Schwarz András Bertalan isztambuli éveivel kapcsolatos adataink részben a 3. lábjegyzetben idézett munkából, részben pedig Guido Kisch professzor visszaemlékezéseiből (Kisch, 1964, 167–169.), valamint Giovanni Pugliese írásából (1955, 376–382.) származnak.

előadását francia nyelven éppen *La réception et l'assimilation des droits étrangers* (Az idegen jogok recepciója és asszimilációja) címmel tartotta. Csaknem két évtizedet átfogó isztambuli professzori működése során Schwarz András Bertalan múlhatatlan érdemeket szerzett a joghallgató török ifjúság képzésében, a szakmai utánpótlás színvonalas nevelésében és a török civilizáltika tudományos művelésében. Legkiválóbb tanítványai, így Kudret Ayiter, Bülent Davran, Türkan Rado, Ziya Umur, Hıfzi Veldet Velidedeoglu, és mások később nemzetközi hírű professzorai lettek az isztambuli és az ankarai egyetemeknek. Említést érdemel az is, hogy az ő közvetítésével került a II. világháború befejezését követően néhány évre az ankarai egyetemre Paul Koschaker, akinek utóda az előbb a tanítványok között is említett kiváló romanista, az 1986-ban elhunyt Kudret Ayiter professzor.

Schwarz András Bertalan azonban törökországi tartózkodása során nemcsak tudományos és oktatási feladatokat látott el: a *par excellence* nagy elfoglaltsággal járó nevelői teendők ellenére mintegy „lelke”, motorja volt – a kultúrtörténész Alexander Rüstow mellett – az emigráció társadalmi életének. A tudományok fejlődését bemutató interdiszciplináris előadásorozatok keretében jogi témájú referátumokat tartott, de aktív részt vállalt emellett a népszerűsítő feladatot is betöltő, széles publicitást élvező egyetemi előadások tartásában is. Így például az 1943/44-es tanévben a házasságon kívül született gyermek jogállásának kérdéseiről tartott előadást a széles közönség számára. Részletesebb elemzésre vár az a módszer vagy koncepció, amelyre Schwarz András Bertalan római jogi előadásait felépítette. Előadásaiban általános képet adott a római jog történetéről, és emellett külön figyelmet fordított a továbbélés és

azon belül is a recepció kérdéseire. A római magánjog doktrinális részét ismertette a személyekre és az ügyleti tanra volt különös figyelemmel, de a perjogot sem hanyagolta el. A kötelmi jog ismertetése erősen háttérbe szorította a dologi jogot. Római jogi előadásainak karakterisztikuma szoros kapcsolatban áll a római jogot egyfajta *ius Europaeum*nak tekintő szemléletével, amely végső soron a pandektisztika aktualizáló tendenciájával rokon. Emellett azonban mindig figyelemmel van a római jog *ius controversum* jellegére is. Előadásainak ilyen jellegű és irányú felépítése azonban szinte kizárólag azzal a funkcióval magyarázható, amelyet a több áttételen keresztül *ius oecumenicum*ként értelmezett római jog mint egyetemi diszciplína az átfogó reformok Törökországában betölt.

Schwarz András Bertalan nagy elfoglaltsággal járó isztambuli professzúrája alatt sem számolta fel gyümölcsöző külföldi kapcsolatait.⁵ Számos nemzetközi tudományos kongresszuson vett részt, sőt, élete utolsó éveiben évente néhány hónapon át Bonnban is vendégprofesszor volt, továbbá részt vállalt a Koschaker-émlékkönyv szerkesztésében is. Érzelmek, de civilizáltikai munkásságának jellege is már szinte elválaszthatatlanul Törökországhoz kötötték, amellett, hogy igen intenzív kapcsolatokat ápolt szülőhazájával, Magyarországgal is. Így méltán mondhatjuk, hogy Schwarz András Bertalan nem csupán – a kontinuitás kérdését ezúttal figyelmen kívül hagyva – a nagy elődhöz, Theophilushoz hasonlóan *facundissimus antecessora* volt az isztambuli egyetemnek, hanem egyúttal *fide-*

⁵ Erre vonatkozóan gazdag anyag található Guido Kischhez – akivel való barátsága még a lipcsei évekre nyúlik vissza – írt leveleiben (lásd az 4. jegyzetben hivatkozott munkát.)

lissimus antecessora is. Nem véletlen ezért, hogy már a halálát követő évben megjelent egyetemi évkönyv (az *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul*)⁶ szerzői nagy megbecsüléssel és hálával emlékeznek rá. Schwarz András Bertalan gazdag tudományos munkássága rendkívül széles körű. Első római jogi tárgyú munkáit magyarul írta, és Magyarországon jelentette meg még hallgató korában (1906). Pályadíjat nyert dolgozata a *Digesta* egyik titulusa (D. 41, 2: *De acquirenda vel amittenda possessione*) kritikai kommentárja. Forrásbázisát tekintve jórészt erre a munkára épül az ugyancsak Magyarországon megvédett, 1907-ből származó, *A birtokjog és a birtoktan alapjai* című doktori disszertációja is. Szócikketek írt ezenkívül az öröklési jog egyes intézményei köréből a *Magyar jogi lexikon*ban. Magyar nyelven tette közzé a *Causális ügylet és a tulajdonáttruházás a görög papyrusok jogában* (1912) és a *Vagylagos kötelelem* (1933) című tanulmányait; más munkái németül, franciául, törökül és angolul jelennek meg. Már első magyar nyelven publikált dolgozatai alapján felsejlik tudományos munkásságának körvonala. A római jog mellett ugyanis jórészt mestere, Grosschmid Béni hatására érdeklődik a modern civilizáltika témái iránt is. Ez az érdeklődés még teljesebbé válik a lipcsei évek eredményeként a jogi papirologia egyes tudományos témái feldolgozásával. S végül a nem csupán a római jogra korlátozott antik jogok iránti tudományos vonzalom párosulása a modern jogok művelésével szinte szükségképpen egyfajta szintézisként vezet a jogösszehasonlítás bonyolult problémakörébe vágó kérdések feldolgozásához. Schwarz András Bertalan kifejezetten csak a tulajdon-

⁶ *IU Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1954 (hivatkozva Widmann, 1973, 289.).

képpen római joggal foglalkozó munkássága ilyen módon tudományos életműnek csak egy részét képezi. Ha azonban akár Magyarországon írt első munkáit vagy a zürichi egyetemen tartott bemutatkozó előadást, amely a pandektajog és a modern római jog stúdium kapcsolatával foglalkozik, vagy akár az élete utolsó éveiben publikált modern szellemű, szociológiai szempontokat is figyelembe vevő, a római jog *ius controversum* (*strittiges Recht*) jellegére rámutató tanulmányait tartjuk szem előtt, nyilvánvaló, hogy ennek a jognak tudományos művelése állott munkásságának központjában. Papirologiai tárgyú könyvei, tanulmányai rendkívül alapos felkészültségről, nagy elmélyültségről tanúskodnak. Papirologiai munkái, mint erre nekrológiájában Franz Wieacker mutat rá (1954, 598.), az okirat (a forma) és az alapjául szolgáló ügylet (a tartalom) bonyolult viszonyának kérdéseit elemzik. Következtetései, eredményei a forrásanyag növekedésére visszavezethető kisebb korrekciókat leszámítva mind a mai napig érvényesek és elfogadottak a szakirodalomban. A papirologiai munkásság, a jogi papiruszok világának feltárása már magában foglalja a recepció komplex problémaköre – melyhez a jogösszehasonlítás változatos témákat átfogó kérdésköre kapcsolódik – elemzése iránti igényt. A recepció és a vele összefüggő jogösszehasonlítás azonban feltételezik a modern civilisztikai témák iránti tudományos érdeklődést. Schwarz András Bertalan behatóan foglalkozott, csak a példa kedvéért néhány, a már idézett, a vagylagos kötelemről szóló tanulmányán felüli témát megemlítve, a magánjog általános elveivel, a magánjog nemzetközi egységesítésének problémájával, a svájci ZGB nemzetközi hatásával, a veszélyviselés kérdésével az adásvételnél stb.

Nagy jelentőséghez jut életművében a jogösszehasonlítás, amelyen belül az isztambuli professzúra által determináltan is a recepció játszik központi szerepet. A jogösszehasonlítás azonban nem válik el mereven a jogtörténet-től. Schwarz András Bertalan mindig szem előtt tartja, éppen a pozitív, valamint a negatív asszimiláció kérdései kapcsán, azokat a történeti hagyományokat, amelyek lehetővé teszik, vagy éppen ellenkezőleg: akadályozzák az idegen jogszabályok meghonosodását. Kifejezetten jogtörténeti tárgyú munkái között kiemelkedő jelentőségű a modern pandektarendszer keletkezését elemző, és az ún. *Professorenrecht* jogfejlődésben betöltött szerepét vizsgáló tanulmánya. A jogösszehasonlítás tárgykörébe vágó munkái között igen jelentős az angol jogi (magánjog) forrásaival és a svájci ZGB hatásaival foglalkozó művei, valamint – bár már inkább partikuláris érvényességi körrel – a svájci magánjogra épülő török magánjog aktuális kérdéseit elemző tanulmányai. Török nyelven publikált munkái közül alapvetőek a családi jogi és kötelmi jogi előadásainak anyagát tartalmazó könyvek. Schwarz András Bertalan korára általában jellemző szűklátókörű pozitívizmustól való következetes elszakadása révén érte el azt, hogy a római jog adta alapokra épített munkái halála után is megőrizték a jelen és a jövő jogászai számára tételeik, gondolataik eredetiségét és frissességét. A magyar származású, Budapesten tanult és hazájával későbbi pályafutása során a kapcsolatot mindvégig ápoló nagy tudós emlékét kegyelettel több nemzet, köztük a magyar is őrzi.

Kulcsszavak: *isztambuli egyetem, jogi papirologia, Ludwig Mitteis, összehasonlító jog, Philipp Schwartz, római jog recepciója*

IRODALOM

- Kisch, Guido (1964): Erinnerung an Bertalan Schwarz. Ein Briefwechsel 1938–1953, Recht im Dienst der Menschenwürde. In: *Festschrift für Herbert Kraus*, Würzburg
- Pugliese, Giovanni (1955): Lettera da Istanbul, *Labeo*, 1, 376–382.
- Rechtsgeschichte und Gegenwart, Gesammelte Schriften zur Neueren Privatrechtsgeschichte und Rechtsvergleichung von A. B. Schwarz*. (Hans Thieme, Hans – Wieacker, Franz [Hrsg.]) (1960) Karlsruhe, 227–281.

- Schwarz, Andreas B.: Die öffentliche und private Urkunde in römischen Ägypten. Studien zum hellenistischen Privatrecht. *Abhandlungen der Phil.-hist. Klasse der sächsischen Akademie der Wissenschaften*, 31, 1, Leipzig 1920.
- Widmann, Horst (1973): *Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige akademische Emigration in die Türkei nach 1933*, Bern.
- Wieacker, Franz (1954): In memoriam Andreas Bertalan Schwarz. In: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 84.

Tudós fórum

LEGYENEK KIVÁLÓ KUTATÓK!

Lovász László beszéde az MTA 187. Közgyűlésének ünnepi ülésén

Mi, tudósok felelősek vagyunk a mai korszak társadalmi-gazdasági folyamataiért is, akár érkezik erre vonatkozóan kérdés a gazdaság és a politika irányítóitól, akár nem. Megfogalmaztunk három nagy kutatási programot, melyek társadalmi fontossága nyilvánvaló, és melyekben csak hosszú távú, az alapkutatókat és azok alkalmazásait ötvöző módszerek lehetnek sikeresek.

*Tisztelt Miniszterelnök Úr!
Tisztelt Akadémikustársaim!
Tisztelt Közgyűlés!
Kedves Vendégeink!*

Miniszterelnök urat legutóbb a világ tudósainak fórumán, a World Science Forum alkalmából köszönthettük itt. Az Akadémia nemcsak a magyar nemzet egy patinás intézménye, hanem olyan szervezet is, mely lényegénél fogva nemzetközi versenyben és együttműködésben végzi feladatát.

Nemzetközi kapcsolataink sok fontos eleme közül most egyből indulok ki: lehetőséget adnak arra, hogy felmérjük, hol vagyunk lemaradva, hol kell jobban dolgozunk, hogy a nemzetközi versenyben megálljuk a helyünket. De arra is lehetőséget

nyújt a nemzetközi összehasonlítás, hogy meglássuk: hol vannak olyan lehetőségeink, melyek révén nemcsak hogy nem maradunk le, hanem éppen hogy úttörők lehetünk.

Miben különleges az Akadémia helyzete? Abban, hogy mint a kutatóintézet-hálózat gazdája, hatékonyan meg tud szervezni együttműködéseket, interdiszciplináris kutatásokat. Abban, hogy mint 365 akadémikus és 15 000 köztestületi tag közössége, az ország minden egyetemét és kutatóhelyét el tudja érni, be tudja vonni fontos kutatásokba. Abban, hogy a magyar kutatási eredményeket hitelesen tudja a társadalomnak kommunikálni, és ezzel a társadalom támogatását is megszerezni. Abban, hogy 190 éve során kivívott nemzeti és nemzetközi elismertséget élvez.

Az ALLEA (ALL European Academies) bécsi közgyűlése két héttel ezelőtt azt tűzte ki témának, hogyan működhet a tudomány a politikai elvárások, a társadalmi kihívások és a gazdasági haszon elvárásának hármasszorításában. Hogy a nehézségeket jobban megértsük, hadd különítem el a tudományos kutatások két nagyon különböző, szinte elmentés formáját: ezek idealizált, talán sarkított leírások, de minden kutató látja-érzi, hogy ezek a különbségek nagyon is fennállnak.

Az egyik az alapkutatókat, melyet szokás alulról építkező kutatásnak is nevezni. Itt az eredmények megjósolhatatlanok, így aztán egy téma kutatása éveket, sőt évtizedeket vehet igénybe. A problémák általában speciálisak, a szakértői körön kívül gyakran nehezen érthetőek, és a kutatást a tudósok kíváncsisága és szenvedélye hajtja.

Másrészt vannak az alkalmazott, felülről megrendelt kutatások, melyeket külső elvárások motiválnak. Itt a problémákat (gyakran a várt eredményeket is) a külvilág fogalmazza meg, és gyors választ vár. Ezek a problémák mindenki számára érthetőek és fontosak, mint az egészség, az éghajlatváltozás vagy a jobb autók tervezése.

Az alkalmazott típusú kutatások jelentősége bárki számára nyilvánvaló; az alapkutatókat jelentősége talán kevésbé, de órákig sorolhatnám a nagyon meggyőző példákat az orvostudománytól a bölcsészettig arra, hogy milyen hatalmas hatásuk van az alapkutatóknak mindennapi életünkre.

Mindenüzt élő probléma, hogy hogyan lehet a kutatásoknak ezt a két alapvető, szélsőséges formáját és ezen keresztül a tudományt és a gyakorlatot jobban összekötni. Sokat beszélnek világszerte arról, hogy hogyan tudnak eljutni az alapkutatókat eredmények az alkalmazott kutatásokhoz, az innovációhoz és ezen keresztül a gazdaság hatékonyabbá tételéhez. Érdekes volna itt áttekinteni a sikeres példákat és a kudarokat; de én az ellenkező irányú kapcsolatról szeretnék ma beszélni.

Hogyan hozzuk össze az alulról építkező kutatás energiáit a felülről jövő feladatokkal? Hogyan keltsük föl és tartsuk fenn a kutatók kíváncsiságát a társadalmi kihívások által felvetett tudományos problémák iránt? Erről kevesebb szó esik, pedig olyan tudósok nélkül, akiket a kíváncsiságuk hajt, akik nem tudnak

addig aludni, míg előre nem léptek a probléma megoldása felé, ilyen tudósok nélkül igazi tudományos sikert elérni nem lehet.

Van ennek a megoldására is néhány nagyon jó példa. Gondolhatunk több igen sikeres ipari kutatóintézetre, mondjuk, a magyar Tungsramtól az amerikai Bell Labsig; vagy olyan közösségekre, mint például a 18. századi fizikusok és matematikusok, akik számára az elméleti eredmények és azok alkalmazásai elválaszthatatlanok voltak.

Akadémiánk további fejlődéséhez meg kell találnunk saját válaszainkat ezekre a kérdésekre. Megfogalmaztunk három nagy kutatási programot, melyek társadalmi fontossága nyilvánvaló, és melyekben csak hosszú távú, az alapkutatókat és azok alkalmazásait ötvöző módszerek lehetnek sikeresek. A három program közül az oktatási módszertani kutatások már elindultak; az agrárinnovációs kutatások továbbfejlesztésére kormányhatározat van, és martonvásári központunk fejlesztése megkezdődött; végül a víztudományi programot indító ülésszakra jövő hétfőn kerül sor Áder János köztársasági elnök úr részvételével.

Természetesen egy kutatási program anyagi támogatás nélkül nem tud megvalósulni, de nem ezt tartom a legfontosabb feltételnek. Azt kell elérnünk, hogy legyenek kiváló kutatók! Olyanok is, akiket talán szabad alapkutató típusnak neveznem, akik energiájukat, lelkesedésüket egy-egy olyan probléma megoldására fordítják, melyet ezek a programok vetnek fel. És olyanok is, akik veszik maguknak a fáradságot, hogy megértsek: miért van szükség ennek vagy annak a kívülről jövő kérdésnek a kivizsgálására, mélyebb megértésére.

Végeredményben a választ az eszmecsereben, a tudósok egymás közötti és a társada-

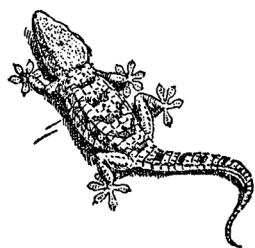
lommal, a versenyszférával, a politikusokkal folytatott minél intenzívebb, minél rendszerebb és minél őszintébb kommunikációjában látom. Mi, tudósok felelősek vagyunk a mai korszak társadalmi-gazdasági folyamataiért is, akár érkezik erre vonatkozóan kérdés a gazdaság és a politika irányítóitól, akár nem. Ha fontos kérdések nem hangoznak el, akkor nekünk tudósoknak kell ezeket feltenni, és ha a tudomány módszere úgy diktálja, akár évtizedes munkával válaszokat keresni.

Még egyszer: *legyenek kiváló kutatók!* Ez nagyon nagy mértékben az oktatáson múlik, az általános iskolától a doktori iskoláig. Ezért is tartom nagyon fontosnak az oktatás módszertanának kutatását, és ezért ragadunk meg minden lehetőséget arra, hogy oktatási kérdésekben hallassuk a hangunkat.

Az a híd az alapkutatások és alkalmazott kutatások között, amelyet vázoltam, igen

nagy mértékben oktatási kérdés. Olyan kutatói utánpótlásra van szükség, amely világszínvonalú tudást képvisel a saját területén, de emellett nyitott más területek problémái és gondolkodásmódja irányában is. Az erre való felkészítést nem elég az egyetemen elkezdeni; az általános iskolától kezdve kell megtanítani a fiatalokat, hogy meglássák az összefüggéseket, hogy tudjanak más gondolkodásmódú társaikkal együttműködni, hogy tudjanak önerőből is új tudást szerezni, és hogy jól tudják saját gondolataikat kommunikálni. Hogy ezt milyen pedagógiai és szakmai módszerekkel lehet elérni, ez a tudomány egyik legfontosabb kihívása.

Alapkutatás, alkalmazások és innováció, a kihívások felismerése, az ország tudományos kapacitásának összefogása, nemzetközi keretbe illesztése, kommunikáció a széles társadalommal és a következő generáció oktatása: ez a mi munkánk, és nem is kevés.

Díjak, elismerések

AKADÉMIAI ELISMERÉSEKET ADTAK ÁT AZ MTA 187. KÖZGYŰLÉSÉN

Lovász László, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke adta át az MTA 187. ünnepi közgyűlésén az MTA kiemelkedő elismeréseit – az Akadémiai Díjakat, az Akadémiai Újságírói Díjat, a Wahrmann Mór-érmet, valamint az Arany János-életműdíjat.

Az **AKADÉMIAI ARANYÉRMET** idén **Beck Mihály** kémikus, tudománytörténész, az MTA rendes tagja vehette át. Az életműdíjnak számító rangos kitüntetést az MTA Elnöksége évente egy akadémikusnak adományozza kiemelkedő tudományos, közéleti, tudománypolitikai és tudományosvezetői munkássága elismeréseként.

AKADÉMIAI DÍJBAN részesítették **Horváth László Tamást**, az MTA doktorát, a Szent István Egyetem címzetes egyetemi tanárát, az MTA–SZIE Növényökológiai Kutatócsoport nyugalmazott tudományos tanácsadóját, az Országos Meteorológiai Szolgálat nyugalmazott vezető főtanácsosát, **Karsai Ildikót**, az MTA doktorát, az MTA Agrártudományi Kutatóközpont osztályvezetőjét,

Katona Istvánt, az MTA doktorát, az MTA Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet osztályvezetőjét, tudományos tanácsadót,

Kelemen Jánost, az MTA levelező tagját, az ELTE BTK Filozófia Intézet Általános Filozófia Tanszékének professor emeritusát, **Lengyel Imrét**, az MTA doktorát, a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézetének tanszékvezető egyetemi tanárát, doktoriiskola-vezetőjét,

Salma Imrét, az MTA doktorát, az ELTE Természettudományi Kar Kémiai Intézet Analitikai Kémiai Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanárát,

Simon Károlyt, az MTA doktorát, a BME Természettudományi Kar Matematikai Intézet Sztochasztika Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanárát,

Sperlágh Beátát, az MTA doktorát, az MTA Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet igazgatóhelyettesét, osztályvezetőt, címzetes egyetemi tanárt,

Tallián Tibort, az MTA doktorát,² az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének tudományos tanácsadóját, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem egyetemi tanárát.

¹ Kelemen Jánost az MTA 187. közgyűlésén az Akadémikusok Gyűlése az MTA rendes tagjává választotta.

² Tallián Tibort az MTA 187. közgyűlésén az Akadémikusok Gyűlése az MTA levelező tagjává választotta.

Az MTA Elnöksége megosztott **AKADÉMIAI DÍJBAN** részesítette **Siklér Ferencet**, az MTA doktorát, az MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont Részecske- és Magfizikai Intézet tudományos osztály-vezetőjét, és **Veres Gábort**, az MTA doktorát, az ELTE Természettudományi Kar Fizikai Intézet Atomfizikai Tanszékének egyetemi docensét.

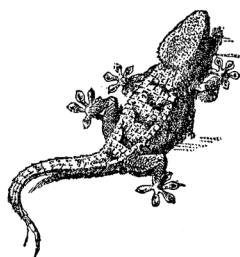
Ugyancsak megosztott **AKADÉMIAI DÍJBAN** részesült **Szabó László**, az MTA doktora, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gépészmérnöki Kar Műszaki Mechanikai Tanszékének egyetemi tanára és **Váradai Károly**, az MTA doktora, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gépészmérnöki Kar Gép- és Terméktervezés Tanszékének egyetemi tanára.

Az MTA Elnöksége a tudomány népszerűsítése érdekében kifejtett eredményes újságírói tevékenysége elismeréseképpen az **AKADÉMIAI ÚJSÁGÍRÓI DÍJAT** Kovács Kiss Gyöngynek, a *Korunk* folyóirat főszerkesztőjének adományozta.

Az Akadémia Vezetői Kollégiuma **WAHRMANN MÓR-ÉRMET** adományozott **Knáb Erzsébetnek**, az AUDI HUNGARIA MOTOR Kft. személyügyekért felelős ügyvezető igazgatójának.

ARANY JÁNOS-ÉLETMŰDÍJAT kapott **Susan Gal**, a University of Chicago antropológia- és nyelvészprofesszora.

A díjazottaknak gratulál
a Szerkesztőség

NEM RIADTUNK VISSZA A VITÁKTÓL

Lovász László elnöki beszámolója

Kibővült szakmódszertani program, mezőgazdaság és klímaváltozás, víztudomány – sorolta fel elnöki beszámolójában Lovász László a Magyar Tudományos Akadémia új, országos jelentőségű kutatási irányait. 2016 végére felépül a Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kutatóház épülete, folytatódik a Kísérleti Orvostudományi Kutatóközpont új

épületének létrehozása. A nemzetközi pályázati sikeresség fokozására többek között új iroda vagy főosztály létrehozását tervezik. A százötven éve megépült székházról szóló eseménysorozat és a megújult Magyar Tudomány Ünnepe, az áltudományok elleni harc is erősíti az MTA társadalmi kapcsolatait – hangzott el.

Tisztelt Közgyűlés!

Ismét köszöntöm Önöket az ünnepi ülést követő munkaközgyűlésünkön. Engedjék meg, hogy külön köszöntsem azt a kétszáz *nem akadémikus közgyűlési képviselőt*, akiknek jelentős hányada élete első akadémiai közgyűlésén vesz részt.

Mint már tavaly is jeleztem, idei közgyűlésünknek *új formát* adtunk: a mai napon tülesünk az adminisztratív feladatokon (melyek között olyan fontos ügyek is vannak, mint az új tagok megválasztása), hogy a holnapi napot az igazi tartalomnak, tudományos előadásoknak és megvitatásuknak szentelhesük. Ebben már szerepet vállalnak kiemelkedő tudósainkon túl a versenyszféra képviselői is. Ezt az is lehetővé tette, hogy megindult a magyar nemzeti jövedelem jelentős hányadát előállító AUDI Hungária Kft. és Akadémiánk közös kiválósági központjában a munka. De a versenyszférán kívül közgyűlésünkön szerepet vállal a művészet is, társult intézményünk, a Kosáry Domokos által alapított

Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tagjának előadásán keresztül. A társadalom felé való nyitásunkkal összhangban állónak tartom azt is, hogy esetenként a nagyközönség számára is megnyitjuk e rendezvényeken a részvétel lehetőségét.

Örömmel számolok be arról is, hogy amikor a tudományos program összeállításán gondolkodtunk, sokkal több, széles érdeklődésre számot tartó javaslat került napirendre, mint amennyi akár az így kibővített programba belefér. Ezért három további *kiemelt ülés-szakot* rendezünk, szerdán, csütörtökön és jövő hétfőn, *Szenzációk a föld alól – a magyar ásatások legújabb eredményei, Egészségügy a XXI. század társadalmában és A magyar víztudomány és intézményrendszerének fejlesztése – a fenntartható vízgazdálkodás és a versenyképes Magyarország érdekében* címmel. Ezek mellett igen érdekes osztályrendezvények is vannak a műsorban – izgalmas és tartalmas közgyűlésünk lesz.

Tisztelt Közgyűlés!

Akadémiánk legfőbb feladata annak a *kutatásnak a támogatása*, amely az akadémiai kutatóhelyeken és köztestületünk egészében folyik. Az Akadémiai Törvény értelmében valamennyi kutatóhelyünk évente beszámol munkájáról, amelynek elfogadásáról a Közgyűlés határozatban dönt. Kutatóhelyeink tevékenységéről részletesen majd az Akadémia főtitkára tájékoztatja Önöket. A magam részéről itt csak annyit mondok, hogy mindig érdeklődéssel olvasom az Akadémia honlapján is megjelenő beszámolókat kutatóink eredményeiről; igen jó érzés volt például a gravitációs hullámokról szóló cikk szerzői között a Frei Zsolt vezette Lendület-csoportot is látni. Ezek az eredmények naponta bizonyítják, hogy sikerül biztosítani a nyugodt alkotómunkához szükséges hátteret.

Egy beszámolóknak sajnos nemcsak a sikerekről, hanem a problémákról is tudósítania kell. Az elmúlt év talán legnagyobb gondja a *Természettudományi Kutatóközpont* helyzete volt; erről a sajtó is sokszor írt, néha pontatlanul, sokszor eltúlozva a problémákat. A részletekről, átvilágításokról, konszolidációs tervről a honlapunkon lehetett olvasni, és ez a kérdés természetesen a Főtitkár úr beszámolójában is szerepel majd. Annyit azonban fontosnak tartok elmondani, hogy az átvilágítás nem talált tudatos csalásra utaló nyomot, és azt is, hogy azok a kiadások, melyek a fedezetihiány kialakulásához vezettek, többségükben kutatási célokat szolgáltak – csak éppen bőkezűbben, mint lehetett volna.

Ugyancsak külön napirendként szerepel hamarosan a *2015. évi költségvetésünkről és a 2017. évi költségvetési terveinkről* szóló beszámoló, azonban már itt is szeretném elmondani, hogy azok a testületek és szervezetek, amelyeknek ez a feladatkörébe tartozik, az

elmúlt évről szóló beszámolókat jóváhagyólag tudomásul vették. A 2017. évi költségvetésből pedig annyit emelek ki, hogy a benyújtott törvényjavaslat szerint az Akadémia kutatóhálózatában is végre tudjuk hajtani a felsőoktatással azonos mértékű béremelést.

Tisztelt Közgyűlés!

Mint azt ma reggeli köszöntőmben is említettem, három hosszú távú, az egész társadalmat érintő kutatási programot indítunk el, melyek előkészítése, indítása az utóbbi hónapokban nagy munkát jelentett sokunk részére.

2014 őszén hirdettük meg *közoktatási szakmódszertani pályázatunkat* a Csépe Valéria professzor asszony vezetésével működő Közoktatási Elnöki Bizottság közreműködésével. Ennek első, előkészítő szakaszára 88 pályázat érkezett, amelyek közül anyagi lehetőségeink tizenötnek a támogatását engedték meg. E csoportok 2015. december 31-én eredményes munkát zártak le, és kutatásaikról egy napos konferencián számoltak be idén márciusban. Ebben az évben négyszeresére növeltük a program keretét, és létrehoztunk egy programtanácsot Patkós András tagtársunk vezetésével. Azt remélem, hogy az elért eredmények segítik majd megoldani közoktatásunk számos égető problémájának legalább egy kis hányadát. A dátumokból az is jól látható, hogy Akadémiánk nem a politikai hullámvéréshez igazította a közoktatással kapcsolatos tevékenységét; egy régen felismert probléma megoldásához ajánlottuk és ajánljuk a tudomány segítségét.

Nyilvánvaló, hogy Magyarországon a *mezőgazdaság* központi fontosságú gazdasági terület. Azt sem kell sokat bizonygatni, hogy nagy kihívások érik: a klímaváltozás, a környezeti károsodások, új kártevők megjelenése, vagy az élesedő nemzetközi verseny, ide-

értve a génmódosított termékeket is. Mindezekre a kihívásokra csak új tudományos, sőt alapkutatási eredményeken alapuló nemesítési, növényvédelmi, talajgondozási programokkal lehet válaszolni. Talán az Önök többsége már a hivatalosan megjelent kormányhatározatokból is értesült arról, hogy hamarosan megkezdődhet az Agrártudományi Kutatóközpont zöldmezős beruházása Martonvásáron, az erre biztosított majdnem tízmilliárd forintnyi kormányzati forrásból. Ez a kibővült kutatócentrum szolgál majd az agrártudományi program bázisául. Ezt a munkát Barnabás Beáta főtitkárhelyettes asszony és Balázs Ervin főigazgató úr vezeti.

Harmadik programunk a *víz tudomány* kapcsolatos. A vízkészletek stratégiai szerepe világszerte és hazánkban is felértékelődött, mértékadó vélemények szerint a víz lesz az első számú globális probléma a következő évtizedekben. Felkérésemre egy bizottság, Szöllösi-Nagy András és Németh Tamás vezetésével kidolgozott egy koncepciót a magyar víztudományi kutatások fellendítésére, a Kvassay Jenő nemzeti vízstratégiai tervhez való illesztésére, és a nemzetközi kutatásokkal való összehangolására. Ez a programunk még alakulóban van, de legfontosabb elemeiről a jövő hétfői kiemelt ülésen, melyen Áder János köztársasági elnök úr is beszédet mond, Önök is tájékozódhatnak.

Tisztelt Közgyűlés!

Szeretném kiemelni a testületi munkánk legfontosabb szervezeti egységei, *tudományos osztályaink* munkáját. Működésükben legtöbbször már együtt érvényesül a tudományos autonómiájuk és az összakadémiai érdek. A közelmúltban az osztályelnökökkel közösen áttekintettük azokat az adminisztratív feltételeket, amelyek időnként talán megnehezítet-

ték működésüket. Úgy érzem, hogy sikerült olyan megoldást találnunk, amely még eredményesebbé teheti munkájukat, és még nagyobb figyelmet fordíthatnak a tudományterületük gondozására és kapcsolataik építésére.

Az előző évi beszámolóban egyik kiemelt feladatként jelöltem meg a tudományos minősítéssel rendelkező, közel tizenötezer tagot számláló *köztestületünk* megszólítását. Erőfeszítéseink már kezdenek eredményt hozni. Számos kedvező visszajelzést kaptunk tagjainktól. Érzik és értékelik, hogy információkat adunk számukra, bevonjuk őket a munkába, és feladatuk nem merül ki a háromévenkénti képviselő-választásban. Élni kell azzal a lehetőséggel, amelyet e széles tömegbázis adhat számunkra! E munkában különösen számítok a közgyűlési doktor képviselők véleményére és támogatására.

A tavalyi ülésünkön Maróth Miklós tagtársunk felhívta a figyelmet arra, hogy idősebb, akár már korábban nyugdíjba vonult tagtársainkat, akadémiai doktorainkat, minősített kutatóinkat aktívabb módon kellene bevonni a közös munkáinkba. Sajnos a *Professor Emeritus* cím jogi és formai okok miatt, nem mindig ítéltető oda az arra érdemes érintettek számára. Hosszabb egyeztetéseket követően kiadás előtt áll egy elnöki határozat, amely *A Magyar Tudományos Akadémia emeritus kutatója* cím létrehozásáról szól. E címmel az akadémiai kutatóhelyeink nyugdíjba vonult kutatóinak elismerésére nyílik mód, akik sokat tettek és tesznek ma is a tudomány érdekében. A címet kutatóintézetünk tölthetik meg olyan tartalommal, együttműködési formával, amelynek alapján gyümölcsöző kapcsolat marad fenn nyugdíjas kollégáinkkal.

A tavalyi beszámolóhoz hasonlóan most is szeretném hangsúlyozni *területi bizottságaink* munkáját. A társadalom tagjaival való

kapcsolat fenntartása az egyes régiókban alapvető feladat, és ennek továbbra is tökéletes színtere az e bizottságokban folytatott munka. Területi bizottságaink „vették a lapot” Akadémiánk célkitűzései kapcsán, és igen sokban segítettek azok megvalósítását, sőt nemegyszer elötte jártak.

Ehhez kapcsolódik a *határon túl élő magyarokkal* való kapcsolattartás feladata is, amit a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság lát el. Az erdélyi tudós közösséggel való hagyományos együttműködés mellett anyagilag is támogatjuk Szlovákia, Szerbia, Kárpátalja magyar tudósainak szervezeteit. A kapcsolattartás fontos szereplői külső tagjaink és a köztestület külső tagsága, melynek jelenlévő képviselőit külön is köszöntöm.

Tisztelt Közgyűlés!

Akadémiánk fontos feladata, hogy ápolja a magyar tudomány nemzetközi kapcsolatait. Tavalyi feladataink közül kiemelkedik a 7. *World Science Forum*, melynek novemberben ismét a Magyar Tudományos Akadémia adott otthont. A Tudományos Világforum szervezésében az MTA partnerei a világ legjelentősebb nemzetközi tudományos szervezetei, köztük az UNESCO, a Nemzetközi Tudományos Tanács (ICSU) és a *Science* magazint is kiadó AAAS. A Fórum 108 országból több mint kilencszáz tudóst, politikai és vállalati döntéshozót, tudományos újságírókat vonzott Budapestre. A közel száz elhangzott előadást idén először neves tudományos újságírók, a *Nature*, a *BBC* vagy a *Financial Times* szerkesztői, főszerkesztői által moderált vita tette teljessé.

A fórum európai jelentőségét jelzi, hogy az Európai Kutatási Tanács (ERC) elnöke és az uniós Közös Kutatóközpont (JRC) főigazgatója is nemcsak hogy részt vettek, hanem

külön rendezvénnyel jelentek meg a programban. Az Akadémia társszervezőként a nemzetközi migrációt, az agykutatás legújabb eredményeit és a globális egészségügyi kihívásokat tárgyaló szekciók szervezésében közvetlenül is részt vett.

Az elfogadott *Zárónyilatkozat*, amelyre azóta nemzetközi és nemzeti szervezetek szakértői is hivatkoztak, a fenntarthatósággal, ezen belül a klímaváltozással, a katasztrófakockázat csökkentésével, a tudományos tanácsadás alapelveivel, valamint az oktatáshoz való hozzáféréssel kapcsolatban fogalmazott meg ajánlásokat.

Jövőre újabb jelentős európai rendezvénynek adunk otthont, itt tartja majd az *Academia Europea* és az *All European Academies (ALLEA)* közös közgyűlését. Előzetes tervek szerint ennek során fiatal magyar tudósok bemutatkozására is sor kerül.

Nemzetközi kapcsolataink közül megemlítem még azt a vezető tudósokból álló különdöttséget, melynek tagja lehettem, és amely Jean-Claude Juncker európai bizottsági elnök előtt érvelt – sikeresen – amellyel, hogy az alap kutatások támogatását, különösen az ERC költségvetését ne csökkentse. Megemlítem a visegrádi négyek akadémiai elnökeinek brüsszeli útját, mely során az új tagországok pályázati sikerességének javításáról tárgyaltunk Carlos Moedas és Navracsics Tibor biztos urakkal. A nemzetközi pályázati sikeresség érdekében sok még a tennivalónk. Konferenciákat szervezünk az ERC-re való felkészítés céljából, és közelítjük a Lendület pályázatok elbírálását az ERC-pályázatok elbírálásához, beleértve a külföldi bírálók fokozott bevonását. Különösen külső tagjaink segítségére számítunk, ezt már idén elkezdtük. Tervezzük egy pályázati iroda vagy főosztály létrehozását, mely ezt is segítené.

Tisztelt Közgyűlés!

A tudomány társadalmi kapcsolatainak erősítése területén sokat léptünk előre. Csak néhány nagyobb eseményt említek a sok közül. 2015-ben volt *Székházunk, a „Tudomány Palotája” 150 éves*. Barnabás Beáta főtitkárhelyettes asszony irányításával olyan jubileumi programsorozat készült, amely kiállítások, előadások és a Székház „megnyitásának” segítségével emberközelbe hozta e csodálatos építészeti alkotást. Ezen keresztül olyan kincseket tudtunk megmutatni az érdeklődőknek, mint a *Szózat* és az *Ember tragédiája* eredeti kézirat, Radnóti Miklós bori notesze vagy a Székház építésének teljes története.

A másik ilyen nagy sikerű rendezvénysorozat az UNESCO által meghirdetett *Fény Éve* köré szerveződött. Kroó Norbert akadémikus vezetésével az ország számos pontján került sor előadásokra, bemutatókra, kiállításokra, versenyekre. Sikeres akadémiai koordinálással és irányítással számos közintézményt, köztük hatszáz iskolát is bevonni ebbe a programba.

A tudomány népszerűsítésének harmadik kiemelt eseménye a *Magyar Tudomány Ünnepe* volt, ami *Valós és virtuális világok* címmel, korábbi kereteit tovább bővítve került megrendezésre. A Szegeden megnyitott eseménysorozaton 2015 novemberében kétszáznál több rendezvényen mutattuk be a tudomány eredményeit, amelyről több száz hír számolt be a sajtóban. Az a tény, hogy ezt a termet két héten keresztül minden este meg tudtuk tölteni, önmagában is mutatja a társadalom érdeklődését a tudomány eredményei iránt. Új formákat is találtunk a tudomány hagyományos, sokszor talán száraznak tűnő bemutatása helyett; ilyen volt például a *Street Science*, ahol a szó valódi értelmében is kivittük az utcára a tudományt.

Nem riadtunk vissza a vitáktól sem. Igen jó sajtóvisszhangot kapott, hogy az orvosi osztály látványosan felvette a harcot az áltudományokkal, a kuruzslással szemben, és hogy történészkonferenciákat szerveztünk akár megosztó témákban is. Mostani programunk is mutatja, hogy mindezt folytatni szeretnénk.

Fel szeretném hívni a figyelmet Akadémiánk megújult *honlapjára* is, melyet izgalmas tudományos beszámolókkal, interjúkkal tesznek érdekessé. Érdemes rendszeresen olvasni!

Tisztelt Közgyűlés!

Az Akadémia fontos szerepe az is, hogy a *nemzet tanácsadója* legyen tudományos kérdésekben. Ezt a feladatot több módon, több szinten kell ellátnunk. Véleményünket kérték számos olyan kérdésben, amelyben tudományos igénnyel és alaposággal tudtunk választ adni. Példaként említem a Belügyminiszter úr kérésére készült jelentésünket a migrációról. Aktívan veszünk részt a Köznevelési Kerekasztal munkájában is, annak a meggyőződésünknek megfelelően, hogy gyermekeink és unokáink oktatásának javítására semmilyen lehetőséget nem szabad kihagynunk.

Akadémiánk tagjai, testületei, osztályai és bizottságai sokszor foglalkoztak megmarkáns véleménnyel akkor is, ha erre nem érkezett hivatalos felkérés. Ezzel egyetérték és támogatom is. Természetesen e vélemények nem tekinthetők az Akadémia hivatalos állásfoglalásának, de ha nem önös személyi érdekek, hanem tudományos értékek és igényesség vezérli a megszólalókat, akkor közzétételük számíthat az akadémiai közösség támogatására – akkor is, ha ellentmondó vélemények is vannak. Tudomásul vesszük, hogy a tudomány szempontjai mellett vannak politikai, társadalmi, gazdasági érdekek is a döntéshozók előtt, de a tudományos érvek meg kell hogy jelenjenek.

Tisztelt Közgyűlés!

Kanyarodjunk vissza szűkebb környezetünkhöz, az akadémiai kutatóközpontokhoz és intézetekhez. A kutatások színvonala, majd az eredmények hazai és nemzetközi elfogadottsága nagymértékben függ attól, hogy azt milyen infrastruktúra segítségével értjük el. A korábbi években jelentősen javult kutatóhelyeink műszerezettségének színvonala, több milliárd forintot fordítottunk a műszerpark korszerűsítésére. Most már az is feladatunk, hogy a korszerűbb eszközök hatékony működtetéséhez biztosítsuk az üzemeltési felteleket és erőforrásokat.

Folytatnunk kell a beruházási és építési munkát is, hogy biztosíthassuk kutatóink és korszerű műszereik 21. századi elhelyezését. Voltak, akik megkérdőjelezték az úgynevezett „Q2” beruházás szükségességét. Azt hiszem, hogy ma már nehezen lenne indokolható egy korszerűtlen épületekből álló kémiai kutatóközpont fenntartása a Rózsadomb tetején.

Ugyanígy fontosnak tartom, hogy a humán tudományok művelői számára szintén biztosítani tudjuk a mai elvárásoknak megfelelő színvonalú környezetet. Természetesen értem sok kollégánk érzelmi kötődését kutatóhelyeikhez, a műemlék jellegű épületekhez. Ugyanakkor a mi feladatunk és kötelességünk az, hogy ne az érzelmek és személyes igények, hanem a tudományhoz méltó, racionális érvek alapján hozzunk döntéseket. Ez év végére felépül a *Humán Kutatóház*, ahol új lehetőségek nyílnak meg a rendkívül fontos közös kutatások számára. Ugyancsak folytatjuk a Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet új épületének létrehozását, a Szegedi Biológiai Központ és a Nyelvtudományi Intézet felújítását. Nyugvópontra jutott Zenetudományi Intézetünk helyzete is: maradnak az Erdődy-palotában, és remélem, megnyílik a lehető-

sége annak is, hogy a Bartók Archívummal kapcsolatos, még függőben lévő kérdések megoldódjanak.

Nagy feladat lesz a jövőben a már említett, 150 éves Székházunk teljes körű rekonstrukciója. Ez olyan léptékű feladat és beruházás, amelynek előkészítése a főtitkárhelyettes asszony vezetésével már megkezdődött, de kivitelezése csak célzottan erre fordítható, újabb kormányzati forrásból, talán a következő években valósítható meg. Örömmel jelentem, hogy Miniszterelnök úrtól ígéretet kaptam arra, hogy ezek a források rendelkezésünkre fognak állni.

Tisztelt Közgyűlés!

Két kényes, de e fórum előtt sem elhallgatható kérdést hagytam beszámolóim végére. Az első a Lukács Archívum, melyről sok alaptalan megnyilvánulással találkoztam a sajtóban és hozzám intézett levelekben. Magam racionális gondolkodású matematikusként, ragszkodnék a tényekhez. Ezek a következők:

Lukács György akadémikus, az 1971. június 30-án kelt végrendeletében úgy rendelkezett, hogy „*Könyvtáratam a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének hagyományozom azzal, hogy az Intézet önálló gyűjteményként külön kezelje*”, továbbá „*A kézirataimat a Magyar Tudományos Akadémiának hagyományozom megőrzés végett*”.

Az Akadémia meg kíván felelni a végrendeletnek, ezért a teljes Lukács-könyvtárat a Filozófiai Intézet kezelésébe adja, ahol az elkülönítve, de méltó és az olvasók számára elérhető módon kerül megőrzésre. A kéziratokat pedig – közel négy évtized mulasztását helyrehozva – katalogizálja, digitalizálja, szükség esetén restaurálja, majd ugyancsak átadja a Filozófiai Intézetnek. Az Akadémia azt is vállalja, hogy nem csak az eredeti Lukács-ha-

gyatékot őrzi meg, hanem az Archívummal kapcsolatosan azóta keletkezett valamennyi kiadványt, könyvet, kéziratot is, megőrizve az Archívum teljességét, egységét, jobban biztosítva a szakmai szabályoknak megfelelő, teljes körű kutathatóságát.

Az Akadémia nem tart fenn *emlékhelyeket*, így nincs emlékhelye például Szentágothai Jánosnak, Erdős Pálnak vagy Szent-Györgyi Albertnek sem. Ugyanakkor felajánljuk, hogy ha a Lukács Alapítvány vagy más szervezet emlékhelyként vagy kiállításként fenn kívánja tartani Lukács György Belgrád rakparti, önkormányzati tulajdonban lévő, az Akadémia által bérelt lakását, úgy ahhoz minden jogi és technikai segítséget megadunk.

A közelmúltban ezügyben számos levelet, kérést, kérdést, üzenetet kaptam. Ezek közül csak egyet említenék meg: mintegy 8000 aláírással érkezett elektronikus levélben azt kérték, hogy „ne zárjuk be a Lukács Archívumot”. A fentiek alapján kérem a levélírókat, hogy 8001-iknek engem is soroljanak az aláírók közé.

A második, a sajtóban szintén nagy nyilvánosságot kapott ügy *Hóman Bálint* kizárásának, illetve akadémiai rehabilitációjának kérdése. A közelmúltban Varga István orosházi ügyvéd pert indított az Akadémia ellen, aki a történész 1945 évi kizárásának jogszerűségét vitatja. Úgy gondolom, hogy a többségükben konzervatív tudósok döntése – akik a Horthy-rendszer évtizedeiben lettek akadémikusok – nem említhető egy lapon azokkal a kizárásokkal, amelyek a kommunista hatalomátvétel után, 1949-ben történtek. Fontos szempont

az is, hogy a kizárásra majdnem egy évvel az 1946-os népbíróági ítélet meghozatala előtt került sor, így annak az ítéletnek nemrégén történt hatályon kívül helyezése nincs összefüggésben a kizárással. Nem látok okot arra, hogy Hóman kortársainak döntését megkérdőjelezzem. A bíróság természetesen dönthet úgy, hogy hetvenegy éve formai hiba történt (bár jogászaik szerint nem történt ilyen hiba). Személyes véleményem, hogy Hóman Bálint kiváló tudós volt, azonban politikusként, tudománypolitikusként vállalhatatlan, erkölcsileg elfogadhatatlan eszméket képviselt.

Tisztelt Közgyűlés!

Másfél évszázados Székházunkban sok műtárgy és műkincs emlékeztet a 19. század kiemelkedő magyar államférfijára, *Deák Ferenc-re*. Most befejezésül hadd emlékezzek rá pontosan 175 éve elmondott szavaival:

„...Ha nemzetünknek hibája eddigelé az vala, hogy lelkesedésben bővelkedett, de a cselekvés órájában nélkülözötte a hideg megfontolást, nélkülözötte a csüggedhetetlen fáradozást, mely nélkül pedig sikert érni nem lehet, itt az idő e fogyatkozásból kitisztulni. S e komoly megfontolás egyik legszükségebb szövetségese a türelem egymás személye, egymás vélekedése iránt, mely ismét csak úgy létezhet, ha kerüljük a gyanúsítgatást, mint a mely – akár az egyik, akár a másik féltől ered – a legundokabb, a legocsmányabb vétek, melyet valaki a haza ellen elkövethet. Kerülje ezt egy rész úgy mint a másik; legyünk gyanú nélkül egymás iránt...”

Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

JELENTŐSEN FIATALODOTT AZ MTA KUTATÓI ÁLLOMÁNYA

Török Ádám főtitkár beszámolója

Az MTA kutatóhálózat személyi és költségvetési feltételei hasonlóak voltak 2015-ben, mint az előző évben. A tudományos teljesítmény mutatószámai, a publikációs és idézettségi adatok némi visszaesést jeleznek, a nemzetközi pályázatokon való részvétel viszont egyértelmű sikereket hozott több intézmény számára is. A közgyűlésen Török Ádám, az MTA főtitkára számolt be az akadémiai kutatóhelyek 2015-ös tudományos tevékenységéről.¹

„Különösen eredményesen pályáztak kutatások megvalósítására európai uniós és egyéb külföldi pályázatokon az MTA kutatóhálózatának tagjai, a sikert pedig nem javuló pénzügyi feltételek mellett érték el” – emelte ki az akadémiai kutatóhelyek 2015-ös tevékenységéről szóló beszámolójában Török Ádám, az MTA főtitkára. Tavaly a kutatóhálózat személyi és költségvetési feltételei hasonlóak voltak, mint egy évvel korábban.

A tudományos teljesítmény mutatószámai a publikációs és idézettségi adatok, valamint az elnyert oltalmak tekintetében némi visszaesést jeleznek – derült ki a főtitkár előterjesztéséből.

Az MTA kutatóközpontokból, kutatóközpontok alá tartozó intézetekből, önálló jogállású intézetekből, valamint kutatócsoport-

tokból álló kutatóhálózata alapvetően 2015-ben is a korábbi évek struktúrájában működött, és csak kisebb változások történtek: a Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Intézet a Természettudományi Kutatóközpontból átkerült az Energiatudományi Kutatóközpontba. A kutatócsoportok közül csupán a Lendület-kutatócsoportok száma változott. A 2015. évi pályázati fordulóban 13 újabb csoport alakult: 6 akadémiai kutatóintézetben, 7 egyetemeken.

A 2012-ben megalakult 8 új kutatóközpont főigazgatói posztjaira az MTA elnöke pályázatot írt ki, a pályázatok rendben lezajlottak, a kutatóközpontok feléne élére új vezető került.

2015-ben az Akadémia kutatóintézet-hálózatának összes – az MTA fejezetétől és más költségvetési fejezetektől származó – költségvetési támogatása 21,46 milliárd Ft-ot tett ki, ennek több mint 40%-ához a kutatóintézetek akadémiai pályázatok útján juthattak hozzá. A kutatóintézetekben dolgozók átlagléttszáma 4086 fő volt, tehát az előző évhez képest mindössze 0,1%-kal csökkent.

Fiatalodó kutatói állomány

A kutatói átlagléttszám az elmúlt évek stagnálása után valamelyest (2,2%-kal) növekedett, és 2015-ben 2476-ra emelkedett. Ezzel egyidejűleg a nem kutatók száma tovább csökkent; a folyamat összhangban van a kutatóhálózat

megújításának célkitűzésével. A kutatók 45%-a a matematikai és természettudományok, 35%-a az élettudományok, 20%-a pedig a bölcsészeti- és társadalomtudományok területén dolgozott. A létszámemelkedést elsősorban az újabb egyetemi Lendület-csoportok és a csoportok kutatómunkájához csatlakozó posztdoktori támogatottak eredményezték.

Az elmúlt években jelentősen fiatalodott az MTA kutatói állománya, amihez hozzájárultak a fiatalabb generációt támogató kutatási pályázatok is, mint a Lendület program vagy a posztdoktori pályázat. A kutatók 13%-a a 30 év alatti, további 35%-a a 30 és 40 év közötti korosztályba tartozik. Az 51 és 60 év közötti kutatók aránya évről évre némileg csökken: 2015-ben arányuk 16% volt. A 61 és 70 év közöttiek 11%-os arányt képviselnek a kutatók között, és 70 éves kor felett pedig nem állt a kutatóhálózatban kutatói alkalmazotti alkalmazásban egy fő sem.

Változatlan feltételek mellett kevesebb tudományos publikáció

A kutatóintézet-hálózatban összesen 6151 tudományos, oktatási és tudományos ismeretterjesztő publikáció jelent meg a tavalyi évben (5%-kal kevesebb, mint 2014-ben). A teljes publikációs terméken belül a tudományos publikációk aránya több mint 90%.

A tudományterületi megoszlást figyelembe véve megállapítható, hogy a csökkenés a matematikai és természettudományi területen a legnagyobb mértékű (12,8%). Az élettudományi területen 8%-kal kevesebbet publikáltak, a bölcsészeti- és társadalomtudományi területen viszont kissé (2%-kal) nőtt a megjelent tudományos művek száma. Összességében megállapítható, hogy az akadémiai kutatóhálózat teljesítménye – az előző évhez hasonló személyi és költségvetési felté-

telek mellett – egyes fő mutatók tekintetében, mint a publikáció, az idézettségi és oltalmi adatok, 2015-ben kissé csökkent, követve a 2012 óta tartó tendenciát.

A felsőoktatásban való részvétel szinten maradt, az alacsonyabb szintű képzésben erősödött, a doktori képzésben kissé csökkent. Várhatóan a felsőoktatás és az Akadémia együttműködésének további erősítését szolgálja majd az az együttműködési megállapodás, amelyet az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Magyar Tudományos Akadémia 2015 őszén készített elő, és képviselői várhatóan 2016 első félévében írnak alá. Bár a fő mutatók továbbra sem adnak egyenletes képet, kisebb ingadozással a trendbe illeszkednek, tény a régióon belül továbbra is kedvező nemzetközi pozíciók megtartása.

Mérlegen fél évtized tudományos teljesítménye

A hálózat 2010–2015 közötti tudományos tevékenységét egy eseti bizottság értékeli az Akadémiai Kutatóintézetek Tanácsa (AKT) felkérésére. A cél egyrészt a kutatás színvonalának megítélése nemzetközi összehasonlításban (az adott szakterület, illetve diszciplína nemzetközi standardjához mérten), másrészt a 2011. évi átszervezés eredményességének megítélése és javaslatlattétel az esetleges módosításra. A folyamat 2016 májusában kezdődik, eredményét az AKT elnöke az MTA 2017. évi közgyűlése elé terjeszti.

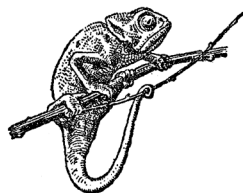
Török Ádám a 2015-ös évről beszámolva arra is kitért, hogy a Természettudományi Kutatóközpontból (TTK) komoly jelzések érkeztek az intézmény pénzügyi és szervezeti gondjairól az MTA vezetői számára: az év második felére a likviditási probléma mellett jelentős fedezeti hiány tárult fel, ami nagymértékben megnehezítette a vállalt kutatási programok teljesítését. A 2016 januárjában külső

¹ Az akadémiai kutatóhelyek és az Akadémiai Kutatóintézetek Tanácsa 2015. évi tevékenységéről szóló beszámoló az MTA honlapján olvashatók.

szakértők bevonásával lefolytatott szakmai és pénzügyi vizsgálatok eredményeinek felhasználásával elkészült a TTK 2016–2018-ra terjedő konszolidációs terve.

A főitkári beszámoló utáni határozathozatalok sorában az MTA 187. közgyűlése el-

fogadta az akadémiai kutatóhelyek 2015-ös tudományos tevékenységéről szóló beszámolót, és az akadémiai kutatóhálózat területi felügyeletét ellátó Akadémiai Kutatóintézetek Tanácsának 2015. évi tevékenységéről szóló beszámolót is.

NŐ AZ AKADÉMIA KÖLTSÉGVETÉSE, EMELIK A KUTATÓI BÉREKET

Növekvő saját bevételek, folytatódó beruházások, az intézmények rekonstrukciója, új tudományos programok indítása jellemezte a Magyar Tudományos Akadémia 2015. évi gazdálkodását. Az eredményeket – az ideai beruházások és a 2017-es tervek mellett – Lovász László ismertette az MTA 187. közgyűlésén.

Az MTA elnöke beszámolójában a kutatókat sorolva kitért arra, hogy az Akadémia jóváhagyott költségvetési támogatása 2015-ben csaknem 40 milliárd (39,8 milliárd) forint volt, ez némileg csökkent az OTKA-programok átcsoportosítása miatt. A költségvetési támogatás közel háromnegyede közvetlen kutatási célokat szolgált. A saját bevétel 26,1 milliárd forintot tett ki, ami 2,1%-kal haladta meg az előző évit. Az MTA összkiadása 67,6 milliárd forintot tett ki, ami 2,5 milliárd forinttal haladta meg a 2014-es évi szintet. Az alkalmazottak átlagléttszáma 5384 fő, ebből 3067 volt a kutatók létszáma.

Lovász László a főbb fejezeti támogatásokat részletezve elmondta, hogy a kutatási infrastruktúra fejlesztésére 2,1 milliárd forint jutott, a Lendület programra pedig 3,6 milliárd. Kiválósági központok támogatására 300 millió forintot fordított az MTA – a felsőkutatás és az akadémiai kutatóintézet-hálózat 2014-ben indult együttműködésében olyan új kutatási innovációs centrumok kialakítása a cél, amelyek külföldről is képesek kutatókat Magyarországra vonzani. A Posztdoktori Kutatói Programra 600 millió forintot fordí-

tott az Akadémia, pályázatok kiegészítő támogatására pedig 1 milliárd forintot.

Fejlesztések és felújítások

A 2015-ben megvalósuló, folytatódó kiemelt fejlesztéseket ismertette Lovász László elmondta, hogy az MTA Bölcsész- és Társadalomtudományok Kutatóházának 8,5 milliárd forint összértékű beruházásából tavaly 2,4 milliárd forintot fordítottak a projektre. Az MTA Szegedi Biológiai Kutatóközpont (MTA SZBK) felújításának első ütemére 669 millió forintot költöttek, az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont főépületének rekonstrukciója pedig 650 millió forintba került.

Az MTA elnöke kitért a 2015-ben eldöntött kiemelt programokra is. Mint ismertetéséből kiderült, a Martonvásári Agrár-innovációs Centrum létrehozására az állami költségvetés MTA fejezetében 6,8 milliárd forintot irányoztak elő (ehhez járulnak még az NKFIH által finanszírozandó kutatási infrastruktúra-fejlesztések), az MTA Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet új épületére pedig 3,5 milliárdot. Hatszázmillió forintot fordítanak az MTA Nyelvtudományi Intézetének a felújítására, az MTA SZBK rekonstrukciójának második ütemére pedig 511 millió forintot.

A 2017-es költségvetési támogatás irányelveit taglalva az MTA elnöke arról tájékoztatta a Közgyűlést, hogy a jövő évi költségvetési támogatás 46 milliárd forintra nő. Az MTA

Agrártudományi Kutatóközpont új kutatótömbjének a megvalósítására 2017-ben 3 milliárd forintot fordítanak, az ehhez kapcsolódó látogatóközpontra 400 millió forintot.

Az MTA intézményhálózatában is ugyanolyan mértékű fizetésemelés valósul meg, mint az egyetemi szférában, a kutatói körben

végrehajtandó illetményemelésre 2,3 milliárd forint jut. Az MTA 187. közgyűlése 329 igen- és 23 ellenszavazattal elfogadta az MTA 2015. évi költségvetéséről szóló beszámolót, majd 318 igennel és 40 nemmel elfogadta az MTA 2017. évi költségvetési irányelveiről szóló javaslatot is.

BEMUTATJUK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÚJONNAN MEGVÁLASZTOTT TAGJAIT

RENDES TAGOK

Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya

Dávidházi Péter • S. Varga Pál •

Tolcsvai Nagy Gábor

Filozófiai és Történettudományok Osztálya

Gyáni Gábor • Kelemen János •

Solymosi László • Zsoldos Attila

Matematikai Tudományok Osztálya

Bárány Imre • Komjáth Péter •

Pethő Attila • Szűcs András

Agrártudományok Osztálya

Neményi Miklós • Mézes Miklós •

Tóth Miklós

Orvosi Tudományok Osztálya

Balla György • Hunyady László •

Schaff Zsuzsanna

Műszaki Tudományok Osztálya

Bársony István • Monostori László

Kémiai Tudományok Osztálya

Hudecz Ferenc • Perczel András

Biológiai Tudományok Osztálya

Kondorosi Éva • Nagy Ferenc István •

Podani János

Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya

Chikán Attila • Vörös Imre

Földtudományok Osztálya

Demény Attila • Kocsis Károly •

Pósfai Mihály

Fizikai Tudományok Osztálya

Kamarás Katalin • Lévai Péter

LEVELEZŐ TAGOK

Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya

Kecskeméti Gábor • Kenesei István •

Tallián Tibor

Filozófiai és Történettudományok Osztálya

Benkő Elek • Kövér György

Matematikai Tudományok Osztálya

Frank András • Páles Zsolt •

Szűcs András

Agrártudományok Osztálya

Harrach Balázs • Rajkai Kálmán •

Szendrői Zsolt

Orvosi Tudományok Osztálya

Csiba László

Műszaki Tudományok Osztálya

Dunai László • Gáspár Péter •

Kaptay György

Kémiai Tudományok Osztálya

Felinger Attila • Kollár László

Biológiai Tudományok Osztálya

Miklósi Ádám • Simon István •

Szőllősi János

Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya

Halmi Péter • Kiss György

Földtudományok Osztálya

Haas János • Kovács Zoltán

Fizikai Tudományok Osztálya

Katz Sándor • Zaránd Gergely Attila

KÜLSŐ TAGOK

Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
Gregory Nagy (Böszörményi Nagy Gergely)
 Filozófiai és Történettudományok Osztálya
*Adriányi Gábor • Fónagy Péter •
 Mészáros András • Sipos Gábor*
 Matematikai Tudományok Osztálya
*Boros Endre • Erdős László •
 Komornik Vilmos • Ozsváth Péter*
 Orvosi Tudományok Osztálya
Hajóczky György
 Műszaki Tudományok Osztálya
Bitay Enikő • Hanzó Lajos

Kémiai Tudományok Osztálya
Ángyán János • Tóth István
 Biológiai Tudományok Osztálya
Albert Réka • Nagy András • Soltész Iván
 Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya
Péli Gábor
 Földtudományok Osztálya
Stephen J. Mojzsis • Tóth József
 Fizikai Tudományok Osztálya
*Gombosi Tamás • Juhász Tibor •
 Porkoláb Miklós*

TISZTELETI TAGOK

Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
Richard Taruskin
 Filozófiai és Történettudományok Osztálya
Falko Daim
 Matematikai Tudományok Osztálya
Gil Kalai
 Agrártudományok Osztálya
Antonio F. Logrieco
 Orvosi Tudományok Osztálya
Vladimir I. Kanjuh • Seri István

Műszaki Tudományok Osztálya
Paul van den Hof
 Kémiai Tudományok Osztálya
Lutz F. Tietze
 Biológiai Tudományok Osztálya
Ladislav Mucina
 Földtudományok Osztálya
Cloetingh Sierd
 Fizikai Tudományok Osztálya
Marlan O. Scully

Kitekintés

GÉNTERÁPIÁVAL
AZ AGYDAGANAT ELLEN

A szinte kezelhetetlen, a kemo- és a sugárterápiával egyaránt igen nehezen befolyásolható agydaganat, a glioblastóma kezelésére fejlesztenek génterápiás eljárást a trieszti SISSA (International School of Advanced Studies) munkatársai.

Antonello Mallamaci és kollégái régóta tanulmányozzák az ún. *Emx2*-gént, amelyről már ismert, hogy a magzati fejlődés során részt vesz az idegrendszer struktúrájának kialakításában. Amikor a korai fejlődés során az idegsejtek növekedése a meghatározó, a gén nagyon aktív, de később, amikor a neuronokat tápláló gliasejtek – köztük az ún. asztrociták – alakulnak ki, az *Emx2* passzívvá válik. A gén tehát féken tartja a gliasejtek növekedését – állítják a kutatók.

Mivel a glioblastóma sejtek több sajátságukban hasonlítanak az egészséges asztrogliákra, Mallamaciék úgy gondolták, érdemes megvizsgálni, hogy a gén nem gátolja-e a tumor növekedését is. *In vitro* kísérletek során azt találták, hogy a daganatos sejtekbe bevitt gén a tumor anyagcseréjét hat különböző ponton gátolta, a hatás tehát igen erős volt.

Ezt követően állatokon kísérleteztek. Bonyolult génszabályozási eljárást dolgoztak ki arra, hogy a gént specifikusan csak a tumorsejtekbe juttassák be. Az eljárást négyféle glioblastómán próbálták ki, és mindegyiknél jelentős sejtpusztulás jött létre. A kutatók abban

bíznak, hogy eljárásuk az igen rosszindulatú daganat kiújulását is megelőzheti majd.

Falcone, Carmen – Daga, Antonio – Leanza, Giampiero – Mallamaci, Antonello: *Emx2* as a Novel Tool to Suppress Glioblastoma. *Oncotarget*. 13 May 2016. DOI: 10.18632/oncotarget.9322 • <http://www.impactjournals.com/oncotarget/index.php?journal=oncotarget&page=article&op=view&path%5B%5D=9322&path%5B%5D=28763>

EGY ELLENANYAG, AMELY
MEGÁLLÍTTJA A HIV-ET

A HIV/AIDS-kutatás régi célja annak kiderítése, hogy bizonyos vírus hordozó személyek immunrendszere miért képes igen hatékonyan féken tartani a vírust. Most amerikai kutatók (National Institute of Health) egy HIV-fertőzött egyén vérében olyan ellenanyagot azonosítottak, amely a vírusnak az emberi sejtekbe történő bejutását akadályozza meg.

A vírus rendelkezik egy fúziós peptid nevű molekulával, amely segíti, hogy megfertőzze a sejteket. A most felfedezett és izolált ellenanyag, melyet VRC34.01-nek neveztek el, ehhez a fúziós peptidhez kötődik. A vírusok csak az emberi sejtekben képesek szaporodni, hiszen azokkal sokszoroztatják meg magukat. Az új ellenanyag a peptid blokkolásával éppen a sejtekbe történő bejutást gátolja meg.

A VRC34.01 azonosítását követően John Mascola és munkatársai huszonnégy HIV-

fertőzött személy vérében keresték az ellenanyagot, és tíz esetben meg is találták. Ezért szerintük egy általánosabb védekezési mechanizmusról van szó, így elképzelhetőnek tartják olyan oltóanyag kifejlesztését, amely a most felfedeztethez hasonló szerkezetű ellenanyagot tartalmaz.

Kong, Rui – Xu, Kai – Zhou, Tongqing et al.: Fusion Peptide of HIV-1 as a Site of Vulnerability to Neutralizing Antibody. *Science*. 13 May 2016. 352, 6287, 828–833. DOI: 10.1126/science.aao474

AZ ÖSSEJTEK VISSZAADTÁK A TERMÉKENYSÉGET

Spanyol kutatók csontvelői őssejtek beültetésével próbálták a terméketlenséget okozó ún. Asherman-szindrómát gyógyítani. Az eljárás során a páciensek saját sejtjeit használták.

Az Asherman-szindróma a méhnyálkahártya ritka, sorvadásos betegsége, mely orvosi beavatkozások szövődeményeként jön létre. A pusztuló méhnyálkahártya képtelen a menstruációs ciklusnak megfelelő felépülésre és a megtermékenyített petesejt befogadására. Létezik egy hasonló tünetekkel járó, ismeretlen eredetű kórkép is, ez azonban még az Asherman-szindrómánál is ritkább. A női eredetű meddőségek kb. tíz százalékát okozza ez a két betegség.

A spanyol Xavier Santamaria munkatársaival tizenhat asszonyon végzett őssejtterápiát. Saját csontvelői őssejtjeiket radiológia beavatkozás segítségével juttatták a méhnyálkahártyát tápláló spirális artériákba.

A beavatkozás eredményeként a méhnyálkahártya regenerálódását, a menstruáció normalizálódását figyelték meg. Már két gyermek is született, egyik spontán terhességből, a

másik az őssejt-transzplantáció után alkalmazott lombikbéli program eredményeként. További két sikeres terhességről is beszámoltak a kutatók, ezek a babák még nem jöttek világra.

Mivel az említett betegségekre mostanáig semmiféle gyógymód nem létezett, a kutatók nagy reményeket fűznek az őssejtekhez. Az őssejtek alkalmazását számos sejtpusztulással járó betegség – infarktus, 1-es típusú cukorbetegség, a szem, az idegrendszer bizonyos kórképei – esetén ígéretesnek gondolják, ez volt azonban az első nőgyógyászati alkalmazást vizsgáló klinikai tanulmány.

Santamaria, Xavier – Cabanillas, Sergio – Cervello, Irene et al.: Autologous Cell Therapy with CD133⁺ Bone Marrow-derived Stem Cells for Refractory Asherman's Syndrome and Endometrial Atrophy: A Pilot Cohort Study. *Human Reproduction*. 2016. 31, 5, 1087–1096. DOI:10.1093/humrep/dew042 • <http://humrep.oxfordjournals.org/content/early/2016/03/21/humrep.dew042.full.pdf+html>

GYOMORBAN KÓSZÁLÓ ROBOT

Amerikai, brit és japán kutatók (Massachusetts Institute of Technology, University of Sheffield, Tokyo Institute of Technology) új típusú, lenyelhető origami robotot fejlesztettek ki. A robotot, mely a gyomorban kicsomagolja magát a lenyelhető kapszulából, külső mágneses térrel irányítják. Képes arra, hogy a gyomor faláról eltávolítson például egy lenyelt gombemet, és „beforrassza” az általa okozott sebet.

A kutatók szerint ezzel az alkalmazással azért érdemes foglalkozni, mert csak az USA-ban évente kb. 3500 gombemet nyelnek le

– elsősorban gyerekek. Ha az elem két pólusa között a gyomor szövetén keresztül elektromos vezető kapcsolat jön létre, áram kezd folyni, amely a nyálkahártyát károsító anyagok termelését indítja el.

A robotot, amely sertésbélből készült, egyelőre gyomormodelleken próbálták ki a kutatók, de hamarosan, állatokon, például marhákon fogják tesztelni.

A távlati elképzelések szerint a nyelőcső és a gyomor zugaiban kisebb műtétet is el tud majd végezni, és gyógyszerek célzott szállítására is alkalmas lesz.

Hardesty, Larry: Ingestible Origami Robot. *MIT News*. 12 May 2016. • <http://news.mit.edu/2016/ingestible-origami-robot-0512>

A VALAHA MÉRT LEGKISEBB ERŐ

A Bázeli Egyetem Nanotudományi Intézetében elsőként mérték meg van der Waals-erők nagyságát egyes atomok között. A bravúros teljesítmény svájci, japán finn, svéd és német kutatókból álló csoport eredménye.

A kémiai kötéseknel lényegesen gyengébb, úgynevezett másodlagos kötéseknek fontos szerepük van az anyagok makroszkopikus viselkedésében, például kondenzációs, adhéziós, súrlódási tulajdonságaikban. Az eredetileg egyenletes töltéeloszlású, apoláros molekulákban vagy atomokban az atommagok és az elektronfelhő mozgásának következtében kialakulnak olyan állapotok, amikor a töltésegyensúly ideiglenesen megbomlik. Ilyenkor a közelben lévő részecskék „észlelik” ezt a változást, az ő töltéeloszlásuk is megváltozik. Az időlegesen negatív és pozitív pólusokkal rendelkező részecskék között létrejövő kölcsönhatások nagyságáról makroszkopikus

mérésekből pontos adatok állnak rendelkezésre, de most történt meg legelőször, hogy két részecske között a kölcsönhatást közvetlenül megmérték.

A mérést alacsony hőmérsékleten (4,8 Kelvinen, ultravákuumban) működő atomi erő mikroszkóppal végezték. Fém egykristályon kialakított szabályos elrendeződésű kétdimenziós fémorganikus bevonaton adszorbeált nemesgáz atomok és az atomi erő mikroszkóp tujéhez rögzített xenonatom közötti kölcsönhatás erősségét mérték. Az eredmény azt is jelzi, hogy a harminc évvel ezelőtt, éppen Svájcban felfedezett atomi erő mikroszkópban rejlő kísérleti lehetőségek még mindig szolgáltathatnak újdonságokat.

Kawai, Shigeki – Foster, Adam S. – Björkman, Torbjörn et al.: Van der Waals Interactions and the Limits of Isolated Atom Models at Interfaces. *Nature Communications*. 7, 11559, 13 May 2016. DOI: 10.1038/ncomms11559 • <http://www.nature.com/ncomms/2016/160513/ncomms11559/full/ncomms11559.html>

MI A KÖZÖS A PLACEBÓBAN ÉS A JÓ TELJESÍTMÉNYT VÁRÓ TANÁRBAN?

A beszedett gyógyszerek hatását befolyásolja, hogy a páciens mit vár tőlük, ugyanúgy, ahogy a diákok teljesítményét is tanáraik elvárása. Az osztálytársadalmi elvárások – sztereotípiák – negatív hatással vannak a stigmatizált csoportokra. Elég egy feladatsor fejlcéje felírni, hogy képességvizsgáló teszt, és máris más eredmények születnek, mint a felirat nélküli.

Az emberek életében óriási szerepük és hatásuk van az elvárásoknak. Mindez a hatóanyag nélküli gyógyszerek, a „placebók” mér-

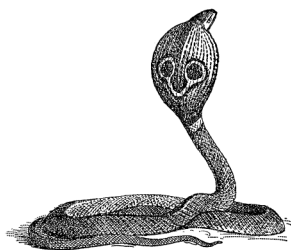
hető élettani hatásaitól, a társadalmi helyzetek értékeléséig és az azokban mutatott viselkedésig, a legkülönbözőbb területeken mutatható ki. Német kutatók most összefoglaló tanulmányt publikáltak, amelyben a különböző tudományterületeken fellelhető – elsősorban az orvosi kezelésekkal, a szociális helyzetekkel és a kontextuális érzékeléssel kapcsolatos elvárások kutatásainak eredményeit elemzik.

Véleményük szerint a különböző területeken dokumentált elvárás-hatások nagyban hasonlítanak, noha a vizsgálati módszerek és a megközelítés is lényegesen eltérhet. Úgy

ítélik meg, hogy közös alapok kialakítása és az elvárás-hatások holisztikus megközelítése sok hasznos és új eredményt hozhatna. Részletesen tárgyalják a metodikai buktatókat, felhívják a figyelmet arra, hogy az eredményeket a kísérleteket tervezők vagy vezetők elvárásai is többféle módon befolyásolhatják.

Schwarz, Katharina A. – Pfister, Roland – Büchel, Christian: Rethinking Explicit Expectations: Connecting Placebos, Social Cognition, and Contextual Perception, *Trends in Cognitive Sciences*. Epub ahead of print 20 April 2016. DOI: 10.1016/j.tics.2016.04.001

Gimes Júlia

Könyvszemle

„Komédiámat hívom tanúmul” Az önreflexió nyelve Danténál

Minden dantista és művelt Dante-olvasó felteszi magának azt a kérdést, amit a maga módján már Benedetto Croce is kortársainak szegezett csaknem egy évszázaddal ezelőtt: van-e értelme lényegesen új filológiai evidenciák nélkül folytatni az olyan agyonmagyarázott szövegek interpretációjának hermeneutikai munkáját, mint amilyen az *Isteni színjáték*? Kelemen János a válaszó érvelést azzal kezdi, hogy kimondja a hermeneutikai és a filológiai megállapítások aszimmetriájának tételét, mely szerint filológiailag jelentős új állításokhoz két úton juthatunk: eddig ismeretlen források felfedezésével vagy az ismert források újraértelmezésével. De az újírást követő eredménye, hogy a tiszta filológiai területről átlépünk a hermeneutikai vizsgálódások terére, és míg a filológiai állításoknak szigorú (kétpólusú) igazság-kritériumaik vannak, addig az interpretációk széles skálán jól megférhetnek egymással. A legszűkebb, mai tudományos értelemben vett Dante-filológia, mely Dante szövegeinek hagyományát egyetlen autográf kézirat nélkül próbálja feltérképezni, a Dante-kutatók egészen kis körét foglalja magába, és Giorgio Petrocchi (*La Commedia secondo l'antica vulgata*, 1966–67) kiadása óta – aki az 1355 előtti másolatok alapján jelentette meg az *Isteni színjáték* szövegét – nem tudott az olvasók szempontjából igazán jelentős felfedezéseket tenni. A Dante-kritika tetemes része elfogadja, ha nem is eredetként, de az

eredetihez, a számunkra elérhető köztül, a legközelebb lévő szöveggént a Petrocchi-féle *Commedia*-kiadást, és fő feladatának a szövegértelmezést tekinti. Kelemen János, e tekintetben Hans-Georg Gadamer nyomdokain, amellel érvel, hogy a ma értelmezője is – interakcióba lépve a mű világával – képes érvényeset és megvilágító erejét mondani annak ellenére, hogy az olvasó és a mű kulturális kontextusa folyamatosan távolodik egymástól. (Így tudta Oszip Mandelstam a légertapasztalat fényében Dante poétikájának egyik strukturális és formális szinten is azonosítható összetevőjét felfedezni, nevezetesen, hogy a Pokol világát a költő szisztematikusan a tilalom, az elzárás és a kirekesztés logikája szerint konstruálja meg.) És, amíg egy szövegnek vannak olvasói, addig a szövegértelmezést nem szabad feladni, hiszen a kritikusok interpretációs tevékenysége, része, kiegészítője és terméke az olvasók munkájának, akik végső soron életben tartják a művet.

A *Komédiámat hívom tanúmul* című monográfia témája a dantei poétika alapelveinek meghatározása az *Isteni színjáték* önreferenciális és önreflexív elemeinek vizsgálatával. A dantei önreferencialitás témájának néhány fő kérdését Kelemen János már korábban, *A Szentlélek poétájá*-ban (Kávé Kiadó, 1999) fölvetette. De az interpretációs szempontok és elvek megújításával a hermeneutikai tevékenység folytatódott, és a „végtelen munkafolyamat részeként befejezhetetlennek tűnő könyv” Dante születésének 750. évfordulójára szerencsére mégis végleges formát kapott.

A könyv első része (*Az önreflexió nyelve Danténál*) foglalja magában az alcím által is megjelölt területeket, úgy mint az önreferencialitás megjelenési formáit, vizsgálja a szerző és olvasóhoz fordulás eseteit, a költő önbemutatóit, majd a nyelv természetét, a kimondhatatlant és az allegória fajtáit taglalja.

Az önreflexió modalitásai közül emeljünk ki itt csak kettőt: az önkommentárt, amelyet a szöveg közvetlen eszközökkel (úgy mint a kommentárok prózai formája és térbeli elválasztottság) jelez az Új élet és a *Vendégség* esetében, míg a *Commediában* ez a funkció kevésbé szembeötlő, de egyes helyeken annál alapvetőbb jelentőségű, gondoljunk a *Paradicsom* IV. énekében Beatrice magyarázatára (25–60. sor). Innen tudjuk meg ugyanis, hogy az üdvözült lelkek csupán azért mutatkoznak Dante előtt az ég különböző köreiből – miközben valóságos helyük az Empireumban van –, mert a korlátozott emberi értelem a mélyebb igazságokat csak jelek segítségével képes felfogni. A valóságot tehát az utazó Dante és az olvasó elől egy egyszerűsítő rendszerezés fedi el a teljes Paradicsom-látás és *Paradicsom cantica* során, és ezt a szerzői döntést mindössze tizenkét tercina magyarázza.

Az olvasó megszólítása tizenkilencszer fordul elő az *Isteni színjátékban*, ami Kelemen – a korábbi szakirodalmi álláspontokhoz képest – radikális interpretációjában az olvasóval kialakított új viszony jelez. Dante eszerint közönségének megformálásával, „nevelésével” próbálkozik az aposztrofék során keresztül, és, egyedülálló módon a korban, megteremti saját olvasóját.

De nézzük meg, Kelemen olvasatában kik a *Színjáték* „Dantéi”, és hogyan tekint magára szerző. Az *Isteni színjáték* egyszerre története a szereplő Danténak, a költő Danténak, és éppen az önreferencialitás révén, saját létrejöt-

tének. A Dante nevű hős, aki beutazza a túlvilágot, az általunk olvasott mű fiktív szereplője, és a Dante nevű költő szintén az elbeszélés fiktív világának lakója. Ő az, aki a szemünk láttára próbál új nyelvet alkotni a kimondhatatlan tapasztalatának elbeszélésére. De a szereplő Dante és a költő Dante megkülönböztetése nem két dolog reális különbségéből adódik, hanem egy és ugyanazon személy két időbeli állapotára és minőségére vonatkozik – állapítja meg Kelemen. Az egyes szám első személy referenciájának ez a komplex volta már a *Pokol* I. énekében világossá válik: Dante szereplőként téved el a sötét erdőben, és költőként ígéri elmondani, amit ott látott.

A Dante-figura személyiségéről beszélve kardinális kérdés az átváltozások közbeni önazonosság, amelyet Kelemen a modern filozófia személyiségelmélet-fogalmaival elemez. Eredetisége – és eltérése a középkori irodalom tipikus hőseitől – abban ragadható meg, hogy szakadás támad a ricoeuri kifejezéssel élve *ipséité* (‘önmagának lenni’) és a *mêmeté* (‘ugyanannak lenni’) között: az előbbi mintegy megszabadul az utóbbtól. Dante átváltozása a leginkább nyilvánvaló a földi paradicsomból a Paradicsomba való emelkedéskor, miután alámerült a Léthé és az Eunoé folyókba, és Beatrice szemébe nézve átlényegül, emberfelettivé válik. Már Péterfy Jenő is „fejlődésregényként” jellemezte a *Commediát*, Freccero pedig monográfiájában kimutatta (*The Poetics of Conversion*), hogy Dante lényegi átváltozása elsősorban megtérés, és irodalmi előzményként az ágostoni ihletést tartotta döntőnek. Kelemen egy sor meggyőző érveléssel támasztja alá a freccerói gondolatmenetet, párhuzamot vonva az Ágoston saját lelkében véghezvitt utazás – melyhez nincs szükség kocsi, sem hajóra – és az *Isteni színjáték conversiója*, utazása között.

A *Commedia* váratlanul modern jellemzője, hogy tudatosan alkalmazott költői fogásként van jelen benne a különbségtétel a műben megjelenő költő Dante („immanens szerző”, „implicit szerző”, „minta-szerző”) és az empirikus szerző között. A „minta-szerző” alakjával szorosan korrelál az „ideális olvasó” figurája is, akihez a költő a *Paradicsom* II. énekének elején így szól: „kevesek ti, akik angyaloknak / régen éheztek a kenyérére” (10–11. sor). Kelemen értelmezésében a szerző azokra szűkíti ezzel olvasóinak körét, akik képesek a költeményt az isteni inspiráció poétikájának szellemében olvasni. A paradicsomi ének elején az aposztrofé tengermetaforába ágyazódik, a kép szerint Dante hajóját követik kis bárkájukon az olvasók, akik közül csak a fent említett keveseknek ajánlja, hogy kimerészkedjenek utána a nyílt tengerre. A tengeri hajóút itt egyszerre a költői vállalkozás és a veszély metaforája, ami hasonlóan, többféle konnotációt magához hívva jelenik meg a *Színjáték* különböző, ám szimmetrikusan elhelyezett pontjain. Így például a *Pokol* I. énekének hasonlatában a sötét erdőből kiérő Dante úgy néz vissza a maga mögött hagyott tájra, „mint ki tengerről jött, sok veszéllyel, / amint kiért lihegve, visszafordul, / még egyszer a vad vízen nézni széllyel”¹ (22–24). A következő ének is úgy írja le utazónkat, hogy küzd a zord hullámmal a hullámban, „mely nagyobb, mint a tengerek”. A Dante szereplő így nemcsak erdőben tévelygőként jelenik meg az olvasó előtt, hanem hajótöröttként is, és ezzel szinte kéri az összetételt a *Pokol* nagy hajótöröttjével, Odüsszeusszal, akit a szakirodalom „Dante duplumának” tekint a *Színjátékban*. Kelemen János meggyőző érveket hoz amellel,

hogy a dantei hajótörés – az ágostoni minta nyomán – a filozófus Dante hajótörése: a befejezetlenül maradt *Convivio* és az akkori gondolkodása az, ami nem vezette boldog kikötőbe. A tengeri utazás témája és a dantei Odüsszeusz alakjának sokrétűsége vezérmotívumként szövi át a monográfiát.

Az *Önreferencialitás a szövegen belül (önreferencialitás a nyelvben)* című fejezet azt az állítást magyarázza, mely szerint „Az *Isteni színjáték* tematikus szempontból egy paradoxonon alapszik: olyan történetet beszél el, melyet nem lehet elbeszélteni.” A kimondhatatlan poétikája elsősorban a *Paradicsom* világát jellemzi, és nem csupán retorikai fogásként, az *ineffabilitas* kedvelt toposzaként jelentkezik, hanem a szerző egyrészt ezáltal figyelmezteti olvasóját, hogy egészen új költői és gondolati dimenziót tár föl előtte, másrészt, a misztikus irodalmi-filozófiai hagyomány alapvetéseihez kapcsolódik. Wittgenstein és Kant Dantéval egybevágó véleménye szerint a kimondhatatlan létezik, és csak a zseni képes nyelvi vagy művészi eszközökkel ezt megragadni. Dante esetében pedig a művészi folyamat nemcsak a nyelv zseniális fölhasználását igényli, hanem egy nyelv (a *volgare illustre*) megteremtését is.

Isten, a nagy mérnök képe zárja nemcsak a *Commediát*, hanem a monográfia önreferencialitással foglalkozó nagyságát is, ahol Kelemen felveti, hogy a kritikában hagyományosan az emberi értelem kudarcaként értelmezett hasonlatot (*Par.* XXXIII, 133–138)² egy bebizonyított matematikai lehetetlenség

² „Miként a mérnök, ki a kört szeretné megmérni, töpreng, hogy titkába lásson, de mérő elvét hasztalan keresné: ollyá tett engem ez új látomásom töprengve tudni, hogyan egyesülékör a képpel, ...”

¹ A monográfia – éppúgy, ahogy ez az ismertetés – magyarul Babits Mihály fordításában idéz a *Commediából*.

példájának kell inkább tekintenünk. Dante ily módon az Inkarnáció ésszel fel nem fogható voltát egy racionális probléma terminusai-ban ábrázolja.

A második szerkezeti egységet két „Lectura Dantis” alkotja: a művészi alkotások mibenlétét felfedő *Purgatórium* XII. és az igazságosság kérdését körüljáró *Paradisom* XVIII–XX. énekei kerülnek elemzésre. A kötet harmadik része pedig néhány filozófiai-teológiai problémát tárgyal, köztük Dante a hitaktus episztemológiájáról alkotott elméletét és az európai filozófia történetében elfoglalt helyét.

Kelemen János a nemzetközi tudományos közönség számára is releváns rendszerezését adja az *Isteni színjáték* önreferenciális és önreflexív elemeinek. Az ezen elemek vizsgálata révén kirajzolódó dantei poétikát pedig a filozófiai hermeneutika szempontjait figyelembe véve értelmezi. Nyelvfilozófusként

pedig foglalkozik az *Isteni Színjáték* egyik legfontosabb paradoxonjával, a kimondhatatlan kimondásával. Dante önmegjelenítése pedig a ricoeuri személyiségelmélet fogalmai által nyer új megvilágítást. A modern filozófia fogalomkészlete, látásmódja alapvetően hiányzik a dantisták műveltségéből és gondolkodásából, ezt pótolja Kelemen jelen munkájával is, mely nem kevesebbet tűzött ki maga elé célul, mint az *Isteni színjáték* művészi alapelveinek újragondolását. Kelemen János monográfiája nemcsak a szűk szakmai kör számára izgalmas olvasmány, hanem mindenkinek, aki Dante értő olvasója kíván lenni. (*Kelemen János: „Komédiámat hívom tanúmmul”. Az önreflexió nyelve Danténál.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2015)

Draskóczy Eszter
tudományos segédmunkatárs,
Szegedi Tudományegyetem

Jel-Kép

2015 Kommunikáció képzés különszám

„Engem is érdekel ám a kommunikáció! Szerintem nagyon jó vagyok benne!” – halljuk sokszor, és nem tölt el minket örömmel, hogy ennyi „szakértője” van a kommunikációnak. Sőt, kétségbe ejt! Hiszen éppen a professzionalitás meglétének lehetőségét vonja kétségbe minden ilyen mondat, minden ilyen megnyilatkozás, jöjjön akár a hétköznapi ember, a felkészületlen hallgató vagy az oktatási kormányzat részéről.

A Magyar Kommunikációtudományi Társaság konferenciával reagált a tudomány körüli vitákra. Arról rendeztek tanácskozást, hogy milyen válaszok lehetségesek a társadalom felől a kommunikációtudomány képviselői felé irányuló jogos kérdésre, mik a szakmával szemben támasztott elvárások, a

tudomány mennyire tud és akar ezekre felelni, ezeknek megfelelni. A kommunikációs képzés jelenéről és jövőjéről 2015. április 25-én tartott konferencia bővített anyagát tartalmazza a *Jel-Kép* különszáma. A kommunikáció szak mirevalóságát persze nemcsak Magyarországon firtatják. Az amerikai *National Communication Association* is életre hívott egy projektet *Learning Outcomes in Communication* (LOC) elnevezéssel, mely figyelemreméltó módon dolgozta fel a témát, eredményeik a szervezet honlapján elérhetőek. A Magyar Kommunikációtudományi Társaság a *Jel-Kép* különszámában gyűjtötte össze azon szakmai anyagokat, melyek a továbblépés, a továbbgondolás alapját jelenthetik a kérdésben. A konferencia alapidokumentuma, melyet Milován Andrea állított össze, három tematizációs irányt jelölt ki a helyzetértékelés és a reflexiók számára: (1) a kommunikációtudo-

mány helye és szerepe a jelen társadalmában, (2) a képzésben szerzett szaktudás értéke, valamint (3) a kommunikációtudomány diszciplináris presztízse.

A kommunikációtudomány helye és szerepe a jelen társadalmában • A helyzetértékelés a posztmodern társadalmak kommunikatív szerveződésének tételével indul, kiemeli a kommunikáció jelentőségét a demokrácia fenntartásában, valamint gazdasági értékét a piac szempontjából. A különszám Demeter Márton, Horányi Özséb, valamint Szakadát István tanulmánya vitte tovább ezt a gondolatot. Demeter és Horányi (*A kommunikáció és médiatudomány szakos diplomában rejlő lehetőségek*) a társadalmi kihívásokhoz igazodó tudományos kérdéskérdésfeltétel és válaszképesség fontosságát emeli ki a kommunikációs képzés tartalmi oldaláról. Szakadát (*Bűfészakbarbarizmus*) másképp kontextualizálja a kérdést, a kommunikáció és média szakot csak az egyik, de nem az egyetlen kommunikációs szakként azonosítja. Ide sorolja az IT oldaláról a távközlési mérnököt és az informatikust is. A kommunikáció technológiai, illetve tartalmi/intézményi oldalához kapcsolódó diszciplínákra, képzésekre, szakmákra nem az együttműködés jellemző, „régóta szimbolikus háború zajlik az érintett társadalmi csoportok, szakmák között, amit nem megnyerni kéne akarni, mint inkább kilépni belőle (mint ahogy minden háború esetében). Erről a szimbolikus/kulturális háborúról, illetve ennek értelmetlenségéről mondanék pár szót.” Tanulmányában Szakadát Fareed Zakaria amerikai újságíró cikere támaszkodva mutatja be, hogy a fent vázolt jelenség – a humán- és társadalomtudományok háttérbe szorítása az ún. STEM (Science, Technology, Engineering, Math) oktatásával szemben – nem magyar sajátosság,

az Egyesült Államokban, Nagy Britanniában éppúgy jelen van. Szakadát tanulmánya számos meggyőző példát hoz fel arra, hogy a kommunikációs technológia önmagában, a kommunikáció tartalma nélkül, nem elég a sikerhez. Szakadát meglátását támasztja alá – véleményem szerint – a Nemzeti Infokommunikációs Stratégia (NIS) 2014–2020 anyaga is. A dokumentum szövegezése, céljai és az azokhoz rendelt eszközrendszer egyértelműen az IT-szakmák dominanciáját mutatja a humán, illetve társadalomtudományi megközelítéssel szemben. Úgy vélem, a NIS sikere ily módon nem lehet teljes, a kitűzött célok – a kommunikáció tartalmának és a kommunikációban részt vevő személyek, intézmények magatartási, befogadási mintáinak figyelmen kívül hagyásával – nem valósíthatóak meg hatékonyan. A dokumentum (NIS) feltárja a hiányosságokat, a fejlődést akadályozó tényezőként azonosítja, „3. . . nemzetközi összevetésben ugyanakkor alacsony a magyar lakosság és a KKV-k körében az infokommunikációs eszközök tudatos használata”. Amikor a NIS digitális ökoszisztémában gondolkodik, látja a média szerepét, de a későbbiekben nem reflektál rá: „(6) A digitális ökoszisztémában elmosódnak a határok az informatika, az elektronikus hírközlés és a média között: egyre több csatornán, egyre több tartalom és szolgáltatás válik elérhetővé egyre több felhasználó számára. A digitális szolgáltatások a gazdaság, a társadalom és a magánélet legtöbb színterén és mozzanatánál jelen vannak, legyen szó kommunikációról, oktatásról, egészségügyről, energetikáról, környezetvédelemről, közlekedésről, biztonságról vagy akár szórakozásról.”

Emellett rendkívül sajátos, ahogy a NIS a digitális kompetenciákról gondolkodik, teljesen figyelmen kívül hagyva a médiajártas-

sággal kapcsolatos kutatásokat, eredményeket és nemzetközi ajánlásokat. A NIS kizárólag a *technológiai tudás* és nem a *felhasználói jártasság* felől közelít a kérdéshez, mely a humántudományok irányából nézve rendkívül szakszerűtlen. Az UNESCO 2011-ben kiadott, Carolyn Wilson és munkatársai által szerkesztet *Media and Information Literacy Curriculum for Teachers* anyaga részletesen elemzi az egyes jártasságok kérdését, tizenkét pontba sorolva adja meg ezen jártasságokat (a hírtartalommal, reklámmal, videojátékokkal, könyvtári ismeretekkel kapcsolatos jártasságok is szerepelnek benne). Úgy vélem, a kommunikáció tartalmi és befogadói oldalának figyelembe vétele nélkül nem várhatunk komolyabb gazdasági és társadalmi előrelépést. Ezt jelzi az Európai Unió Digital Agenda 2020 programjához tartozó *Digital Economy and Society Index*, mely alapján Magyarország 2014-ben és 2015-ben is a 21. helyen állt az EU-ban.

A NIS az oktatás-képzés oldaláról egyértelműen és kizárólagosan a kommunikáció technológiai oldalát preferálja: „Mindezek alapján a „digitális gazdaság” pillér célrendszerre az alábbi: C1. Jelentős mértékben csökkenjen a mennyiségi és minőségi IKT-szakemberhiány. 2020-ra legalább 100%-kal bővüljön a felsőfokú IKT-képzésben részt vevők száma.” Láthatjuk tehát, hogy míg a kommunikáció technológiai oldaláról 100% (!) felsőoktatási létszámbővülést tervez a NIS, addig a kommunikáció tartalmi oldalát előtérbe helyező képzési formákat – 2015 tavaszán – teljesen nélkülözhetőnek tartották.

Szakadát István tanulmánya tehát egy rendkívül mély törésvonalra mutatott rá a tágabban értelmezett kommunikációs szakmák és képzések körében. Az általa – tanulmánya végén – felvetett megoldás valószínű-

leg az egyetlen előrevívó stratégia az ügyben: „Ehhez pedig meg kell ismerni, hogy gondolkoznak, hogy dolgoznak a másik oldalon. Érdemes megint Steve Jobs egy kijelentését idézniünk, amit a Pixar nevű, animációs filmeket gyártó cégében eltöltött évekről mondott. «Az egyik dolog, amit megtanultam a Pixarban, az volt, hogy a technológiai iparágak és a tartalomipar képviselői nem értik meg egymást.» (Carmody 2011) Jobs sokat tett azért, hogy a Pixarban, majd később az Apple-ben ez ne így legyen. Nekünk sincs más dolgunk.” – írja Szakadát.

A képzésben szerzett szaktudás értéke • A konferencia helyzetértékelő tanulmányában a kommunikáció szakot jó alapszaknak, *studium generale*-nak, illetve második szakként is piacképes választásnak tartja. Leszögezi: Aki ma nem ért a kommunikációhoz, az a munkaerőpiacon hosszú távon gyakorlatilag esélytelen. A különszám majdnem valamennyi írása érinti a kérdést. Karácsony András *A kommunikációtudomány megkerülhetetlenségéről* írt hozzászólásában több érvt hoz fel amellet, hogy a kommunikáció miért *studium generale*. Demeter és Horányi tanulmányának 5. pontja ezt a kérdést oly módon boncolja tovább, hogy az általános kommunikáció- és médiatudományi képzés és a kommunikációról való más szakmai tudást bővítő, kiegészítő tudás (mint *studium generale*) nem azonos. A szakmára való felkészítés/felkészülés és a valaha volt *studium generale* nem azonos, a szerzők szerint mindkettőre szükség volna.

Derényi András *Bizonyítékokra alapozott kormányzás és a kommunikációképzés* című írásában adatokkal támasztotta alá, hogy: „A fentiek alapján a kommunikáció képzésekről egy keresett, népszerű, más képzésekkel összehasonlítva stabil helyzetű, átlagos lemorzso-

lódással és átlagosnál enyhén magasabb pályaelhagyással működő képzés képe rajzolódik ki”. Vagyis a kommunikáció szakon szerzett képesítéssel, tudással, képességekkel el lehet helyezkedni a munkaerőpiacon. A kérdéshez két további adatot, megállapítást szeretnék idézni a korábban már hivatkozott Nemzeti Infokommunikációs Stratégiából: „1.3. Digitális kompetencia és GDP: az eNET felmérése szerint a digitális írástudás 1%-os emelkedése a GDP-ben 0,123%-os növekedést, azaz 34,7 Mrd GDP többletet eredményez. [...] Már rövid távon sem lehet egyetlen felnőtt munkavállaló sem, aki nem rendelkezik digitális kompetenciával, mert végletesen lemarad a munkaerő-piaci versenyben.” De láthatjuk, hogy megint a digitális (technológiai) kompetenciára szűkíti a médiajártasság kérdését.

A kommunikációtudomány diszciplináris presztízse • A kommunikációelmélet tudományos megítélésével kapcsolatban a különszám szerzői eltérő állásponton vannak: Szakadát szerint még „büfészak” a kommunikáció, Demeter és Horányi szerint azonban nem. Mint tudomány sosem volt az; ám az oktatás színvonala a kezdeti években (1990-es évek közepe) valóban nem volt kielégítően tudományos; de ez a bírálat nem a diszciplináról, hanem az oktatói oldalról szól. Utóbbi szerzőpáros a kommunikációs szakmák, képzések identitásának fejlődéséről is ír (tagadván ezzel az identitás válságát). Nyilvánvaló, hogy azon társadalomtudományok, melyek kellően reflexívek, kritikusak akarnak maradni vizsgálódásuk tárgyával kapcsolatban – legyen az a kommunikáció, a média, a politika, a nemzetközi kapcsolatok – azoknak fejlődniük, alakulniuk kell. Valóban, szó sincs identitásválságról! A jelenség nagyon jól bemutatható azon vitán, mely néhány évvel

ezelőtt folyt a médiatudomány területén: az ún. *Media Studies 2.0* vita.

David Gauntlett brit szociológus, médiakutató, a Westminster Egyetem tanára 2007-ben publikált írásában a *Media Studies 2.0* szükségessége mellett érvel. Bírálta benne a korábbi médiakutatási gyakorlatot, mely az intézményi média, az iparági tartalomszolgáltatók nézőpontjából kutatta a közönséget. A változó médiakörnyezet változó médiakutatást és médiakutatás-oktatást kíván. Ez lenne a *Media Studies 2.0*. A írást sokan rendkívül provokatívnak és arrogánsnak minősítették, s a 2009-ben átirrt változatban Gauntlett maga is elismerte, szándékosan akart vitát generálni – ami sikerült is. Az eredeti cikkben szembeállította a *Media Studies 2.0*-t és a *Media Studies 1.0*-t. Ez utóbbit, a tradicionális médiakutatást, melyet egyetemeken tanítanak, és tudományos tankönyvekben örökítenek tovább, Gauntlett gyökeresen átalakítandónak tartotta, jellemezte. Később – a kritikák nyomán – hozzátevé, valóban leegyszerűsítő módon jellemezte a hagyományos médiakutatást. A kérdéshez hozzászóló William Merrin felvetette azt a kérdést, hogy a kommunikáció és média szakos hallgatók vajon mit tanulmányoznak: a médiát vagy a médiatudományt, a kommunikációt vagy a kommunikációtudományt?

Épp ehhez a részhez kapcsolódik a kommunikáció- és médiaképzéssel kapcsolatos további vitás, sokat kritizált pont is: az elmélet és a gyakorlat arányának kérdése. Ha sok az elmélet – bírál a munkaerőpiac, ha sok a gyakorlat – bírál az akadémiai szféra. Elmélet és gyakorlat viszonyáról és arányáról számomra a legjobb megközelítésnek, megoldásnak Charles Taylor leírása kínálkozik. *Modern társadalmi imaginációk* című írásában kifejti: egy adott gyakorlatban megnyilvánuló tudás

úgy viszonyul a társadalomtudományos elméletekhez, mint egy ismerős környezetben való eligazodás képessége az ugyanerről a helyszínről készített térképhez. A nélkül is képes vagyok tájékozódni a térben, hogy birtokában lennék annak az átfogó perspektívának, amit egy térkép nyújt. – olvashatjuk a Templeton-díjas kanadai filozófusnál. Mindannyian képesek vagyunk a kommunikációra, médiahasználatra, az ezzel kapcsolatos élményeiről, tapasztalatairól bárki tud beszélni, ateoretikusan. Ám az átfogó perspektívához nélkülözhetetlen az elméleti ismeret megléte. Erre való a kommunikáció és média szak.

Budapesti séták a tudomány körül

Sosem árt tudni, kik vagyunk, honnan jöttünk. Érdekes, érdemes és hasznos megismernünk történelmünket, tudományunk történetét is. Bárhol vagyok, gyakran sétálok és séta közben érdeklődéssel állok meg egy-egy emléktábla előtt. (Szeretem például, hogy Párizsban a személyekről elnevezett utcák, terek tábláin mindenütt ott áll, ki volt az illető, és mikor élt.) Ezért is vettem kézbe kíváncsisággal és örömmel a Hargittai István és Hargittai Magdolna szerzőpáros könyvét, melynek címe: *Budapesti séták a tudomány körül*. Amint elmondják, céljuk a főváros láthatóan megjelenő emlékeit bemutatni, ezt több tekintetben is szélesebben értve. Egyrészt nemcsak a kifejezett felfedező tudományra szorítkoznak, hanem gondolnak a mérnökségre, feltalálásra, gyógyításra, oktatásra is. Másrészt fényképezőgéjük lencséjét nemcsak emléktáblákra, hanem épületekre, szobrokra, síremlékekre stb. is irányítják. A műfaj nem új. Sokan bizonyára lelkesen forgatták Pogány Frigyes *Párizs* vagy *Róma*, illetve *Firenze* úti-

A képzés, a kommunikáció szak társadalmi megítélésének kérdését a *Jel-Kép* különszámában Szondy Réka (*A kommunikációtudomány társadalmi megítélésének formálása*) a Public Relations szakma szempontjából elemezte, s a dolgozat egy attitűdváltozást célzó akciótervet is tartalmaz.

A *Jel-Kép* 2015-ös különszáma vélhetőleg csupán első lépése volt a kommunikációs szaktudás és ennek oktatásáról folytatott diskurzusnak, amely 2016-ban is folytatódik. (<http://communicatio.hu/jelkep/2015/kulonszam/tartalom.htm>)

Andok Mónika

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

könyveit. E klasszikus remekekben a szerző saját fényképfelvételével vezetett végig a városokon, és illusztrálta, taglalta nagy szakértelemmel azok történetét és városrendezési, építészeti múltját.

Amint a kötet remekül illusztrálja, Budapest kivételesen gazdag a szerzőket érdeklő emlékekben. Ugyanakkor nem egyetlen céljuk, hogy összegyűjtsék a témáikkal kapcsolatos fotóikat, hanem az is, hogy ezek kapcsán el is csevegjenek az olvasóval. Megpróbálok megfogalmazni, mire gondolok. Egy-egy emléktábla kapcsán bemutatják a kort is, amelyben az érintett tudós élt – ideértve az országot akkor állapotát –, és esetleg az életrajzából is említenek egy-egy karakteres ténytet. Az is előfordul, hogy a szereplő tudósra jellemző anekdotát is elmesélnek. Példaként említhetem Szentgyörgyi Albert Zilahy Lajosnak tett szellemes és megvilágító magyarázó mondatát: „Amikor csak horgászni megyek, nagy horgot használok, hogy ha nem is fogok halat, az a hal legalább nagy legyen.”

Tehát a fényképek részben csak alapul szolgálnak a gondolkodásra, továbbgondo-

lásra, diszkusszióra. Többnyire a szerzők által készített fényképeken alapuló óriási anyag összeszerkesztése szinte lehetetlen feladatnak tűnik. Ezt az igen nehéz feladatot oly módon oldják meg, hogy nyolc fő téma köré csoportosítják a képeket és mondandójukat. Az egyes fejezetek tartalma természetesen nem választható el élesen, és vannak átfedések. Másrészt vannak fejezetek, amelyek tartalma egyszerűbben körülírható, vannak, ahol nem. Az alábbiakban, miközben röviden ismertetem a mű fejezeteinek fő témáját, magam is alkalmazkodom a kötet csevegő stílusához, és alkalmakként – erősen korlátozva magamat – megemlítek tényeket, amelyek a könyv olvastán eszembe jutnak. Itt természetesen nem fogom tudni eltagadni, hogy matematikus vagyok.

Az első témakör *Szentgyörgyi Albert – Romantika és realitás* címet viseli. Ennek kapcsán a legmagasabb elismerést (Nobel-díj és társai) elért magyar, illetve magyar – vagy annak vélt – származású tudósaink szerepelnek. Itt hadd említsek jómagam is egy Lax Péterrel, a 2005. évi Abel-díj nyertesével kapcsolatos élményt. Még 2004-ben tartott egy előadást a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, a Matematikai modellalkotás szemináriumomon. Utána a körtérről a Villányi út felé kanyarodva észrevette Mórincz Zsigmond szobrát. Rögtön mondta feleségének, hogy „látod, ez az író a *Légy jó mindhalálig* szerzője”. Mint kiderült, pihenésként, szórakozásként rendszeresen magyar regényeket olvasott neki, azokat rögtön angolra fordítva. Ezek között szerepeltek Mórincz műve mellett például Jókai-regények is. Lax Péter tizenöt éves korában hagyta el az országot, és mégis...

Térjünk a 2. fejezetre: *Széchenyi István – „A tudományos emberfő”*. Itt az MTA alapítója és a székház leírása és szobrai mellett az Akadémia számos tagjának emlékeivel talál-

kozhatunk. A székház átadásának 150. évfordulója alkalmából nemrég igen szép kötet jelent meg.

A 3. fejezet címe: *Eötvös Loránd – Universitas*. Az alapgondolat, hogy az ELTE és szinte az összes fővárosi egyetem a 380 éve alapított nagyszombati egyetem leszármazottja, és az ELTE éppen Eötvös Loránd nevét viseli. Itt szerepel apja, Eötvös József, aki 1848-ban, majd a kiegyezés után vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, 1866-tól az MTA elnöke, és itt esik szó bővebben Trefort Ágostonról is. (Egyébként a recenzens személyes véleménye szerint talán éppen Eötvös József és Széchenyi István voltak a 19. század legnagyobb magyar gondolkodói.)

A 4., *Semmelweis Ignác – Orvostudomány* fejezetnek már a címe is megmondja, miről van szó. Hasonló a helyzet az 5., *Kitáibél Pál – Agrártudományok* című fejezettel, ahol főleg hat helyszínről szerepelnek emlékek: állatorvosi, illetve a kertészeti egyetemek, a mezőgazdasági minisztérium árkádjai, a Mezőgazdasági Múzeum környéke, az Állatkert, a Fűvészkert.

A 6., *Kármán Tódor – Mérnökök és feltalálók* fejezet címe ismét jól jellemzi tartalmát. Számos itt tárgyalt emlékmű található a mai BME-n, illetve környékén. Maga Kármán Tódor, az egyik marslakó, huszonöt éves koráig Magyarországon élt, tanult és dolgozott, és ekkor került az MTA ösztöndíjával Göttingenbe. Több németországi állomás után 1913-tól Aachenben lett az Aeronautikai Intézet legendás igazgatója. 1930-ban a Kaliforniai Műegyetemen (Caltech) lett laboratórium, és ettől kezdve ott kutatott. Ugyanitt alapította meg később a nevezetes *Jet Propulsion Laboratory*-t is, amelynek igazgatója is volt.

Aachenben ma is az egyetem történetének egyik legikonikusabb professzorának tartják.

Érdekes megemlíteni, hogy a hazai matematikaoktatás, versenyrendszer, középiskolai lapok stb. számos kiemelkedően tehetséges fiatal érdeklődését fordította a matematika felé. Ugyanakkor érthető okokból elsősorban az elméleti matematikai kutatásokban alakultak ki világszínvonalú iskolák. Viszont a korai korokban külföldre távozott tehetséges matematikusok közül többen lettek az alkalmazott matematika, alkalmazott tudományok nagyjai is, mint például Kármán Tódor mellett Gábor Dénes, Neumann János, Teller Ede, Wigner Jenő. Mindannyian szerepelnek a kötetben.

A 7. Rátz László – *Gimnáziumi alkotóműhelyek* fejezet nyilvánvalóan az Alma Materéről szól. A kiegyezés utáni évtizedekben az oktatási vezetés megértette a páratlan ipari és népességi fejlődés lehetőségeit és szükségesszerűségeit, és sokszor világviszonylatban is élenjáró módon fókuszált az oktatás fejlesztésére. 1872-ben indult a Mintagimnázium (ma Trefort Gimnázium), melynek első igazgatója 1896-ig Kármán Mór volt, az előbb említett Kármán Tódor apja.

A már említett Abel-díjas matematikus, Lax Péter a Mintagimnázium diákja volt, s jóllehet már tizenöt éves korában az USA-ba távozott családjával, a háború utáni első hazai látogatásakor felkereste a gimnázium Trefort utcai épületét, és egyúttal megemlékezett annak remek oktatási színvonaláról.

Ugyan a híres, mai nevén Budapest-Fasori Evangélikus Gimnáziumot már 1823-ban megalapították, és tanárai között rendszeresen voltak kiemelkedő tanárok, esetenként

az MTA tagjai, különösen legendás tanára volt Rátz László (tanár 1890–1925-ig, igazgató 1909–14-ig), a 7. fejezet címadója. Nemcsak többek között – Neumann János és Wigner Jenő matematikatanára volt itt, hanem az 1893-ban – a világszerte elsőként – alapított *Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok* második főszerkesztője is 1897-től 1914-ig.

A záró fejezetet: 8. *Richter Gedeon – Mártírok és embermentők*, olyanok emlékeinek szentelik a szerzők, akik a holokauszt tudós, mérnök és egyéb áldozatai voltak, vagy akik a holokauszt által veszélyeztetetteknek segítettek, próbáltak segíteni, nevezetesen Sztéhlo Gábor, Raoul Wallenberg. Az itt említett emlékművek, emléktáblák személyesek vagy csoportosak. Szerepel egy lista is azon későbbi akadémikusokról, akik munkaszolgálatosok voltak, illetve túlélték a deportálásukat (ezekben harmincöt, illetve tizenhat nevet sorolnak fel). A fejezetben több matematikus is szerepel, de itt szólnak Arany Dánielről, a *Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok* alapító főszerkesztőjéről (1893–1897) is. A kötethez a szerzők rengeteg fényképet készítettek, ugyanakkor az egész munkán érződik, hogy ezt kíváncsisággal és élvezettel tették. Mindennek az olvasó is részese lehet e nagyigényű mű lapozgatása, olvasása közben. (*Hargittai István – Hargittai Magdolna: Budapesti séták a tudomány körül. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015 [az angol eredeti Budapest Scientific: A Guidebook, Oxford University Press, 2015 fordítása]*).

Szász Domokos

professor emeritus, BME Matematika Intézet

CONTENTS

Power

Guest Editor: György Hunyady

György Hunyady: Introduction	642
Attila Pók: The Power of the Past	644
Miklós Kontra: Power and Language	651
Zoltán Fleck: Limiting Power	660
József Bayer: Changes of Power in the Global Information Age	668
Miklós Almási: Invisible powers	681
István Monok: New Power Structure Providing Scientific Information	690
György Csepeli: Monsters in Politics	697

Study

Pál Venetianer: "What mad pursuit..." 100 Years since the Birth of Francis Crick	705
András Simonovits: Pension Models from Inside	709
Szilveszter Póczik: Muslim Radicals and Foreign Fighters from the Balkans and Hungary	722
Gábor Hamza: Remembering András Bertalan Schwarz, Honorary Member of the Hungarian Academy of Sciences	730

Academy Affairs

Let's Produce Excellent Researchers! (László Lovász)	736
Awards	739
We Are Not Afraid of Arguments (László Lovász)	741
Research Network of the Hungarian Academy of Sciences Has Become Significantly Younger (Ádám Török)	748
Academy's Budget Set to Increase, Researcher's Wages to Be Raised (László Lovász)	751
Introduction of the New Members of the MTA	753

Outlook (Júlia Gimes)	755
-----------------------------	-----

Book Review (Júlia Sipos)	759
---------------------------------	-----

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért főleg olyan dolgozatokat közöl, amelyek a tudomány egészét érintik, vagy érthetően mutatják be az egyes tudományterületeket. Lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A terjedelem ne haladja meg a 30 000 leütést (szóközökkel együtt), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, arányosan csökkentse a szöveg mennyiségét. Beszámolók, recenziók terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A kéziratot.doc vagy .rtf formátumban, e-mailen vagy CD-n kérjük a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Másodközlésre csak indokolt esetben, előzetes egyeztetés után fogadunk el dolgozatokat.

4. Kérünk a cikkhez 4–6 magyar kulcsszót és az írás angol címét, valamint a szerző nevét, tudományos fokozatát, munkahelye pontos nevét, s ha közölni kívánja, e-mail címét. Külön kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

5. Kérjük, hogy a cikkben mindig jelöljék az idézetek forrásait.

6. Idegen nyelvű idézetek esetében kérjük azok lábjegyzetben vagy zárójelben való fordítását is.

7. Kérjük, az irodalomjegyzékben adják meg az idézett cikkek DOI (Digital Object Identifier) kódját, s ha a cikkhez, könyvhöz ismernek szabad, ingyenes elérést, akkor azt is.

8. A szövegben emlegetett, hivatkozott személyek vagy intézmények teljes nevét kérjük kiírni azok első előfordulásakor.

9. Kérjük, az idegen nyelvű ábrák szövegét fordítsák le, vagy mellékeljenek egy szöveget.

10. Ha a szerző nem saját illusztrációit használja, akkor fel kell tüntetni azok forrását. A szerző dolga, hogy kiderítse a copyright tulajdonosát, és amennyiben nem szabad felhasználású, engedélyt szerezzen a közléshez.

11. Szövegközi kiemelésként *dőlt*, vagy *félkövér* formázást alkalmazunk; ritkítást, VERZÁLT,

KISKAPITÁLIST és aláhúzást nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kérjük megadni.

12. Az ábrák érkezhetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján, bármilyen vektoros vagy pixeles formátumban; utóbbi esetben jól olvasható, finom felbontásban és min. 10×10 cm-s tényleges méretben. Kérjük, hogy ne a Word-dokumentumba ágyazottan, hanem külön küldjék őket. Készítésüknél vegyék figyelembe, hogy lapunk **nem** színes, és a tükörméret 125 mm. A szövegben tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

13. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén közöljük, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve) pl. (Balogh, 1957). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

14. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

• Folyóiratcikkek: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavel, R. J. et al. (2002): Scientific Culture. *The Educational Researcher*. 31, 8, 4–14.

• Könyvek: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): *The Politics Identity*. Sage, London

• Tanulmánygyűjtemények: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): *Összehasonlító pedagógia*. Books in Print, Budapest

15. Ha internetes írásra hivatkozik a szerző, ennek formája a szövegben (URL₁), (URL₂) stb., az irodalomjegyzékben URL₁: Magyar Nemzeti Bibliográfia <http://mnb.oszk.hu/>

16. A Magyar Tudomány kefelevonatokat nem küld, de elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát.